

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

2024 рік
Випуск 33

Редакційна колегія:

Відповідальний редактор:

доктор іст. наук, професор С. В. Корновенко.

Заступник відповідального редактора:

доктор іст. наук, професор А. Г. Морозов.

Відповідальний секретар:

кандидат іст. наук Ю. Г. Пасічна.

Члени редколегії:

Арконада Ледесма Пабло — доктор філософії (м. Вальядолід, Іспанія)
Гарсія Андрес Цезар — доктор філософії (м. Вальядолід, Іспанія)
Дарюс Юодіс — доктор філософії, старший науковий співробітник
(м. Вільнюс, Литва)
Джордж-Ожен Енаке — доктор іст. наук, професор (м. Галац, Румунія)
Дубінка-Гуша Лізавета — доктор філософії (м. Копенгаген, Данія)
Івангородський Костянтин — доктор іст. наук, доцент (м. Черкаси, Україна)
Ільницький Василь — доктор іст. наук, професор (м. Дрогобич, Україна)
Земзюліна Наталія — доктор іст. наук, професор (м. Черкаси, Україна)
Кирилюк Євгеній — доктор економ. наук, професор (м. Черкаси, Україна)
Масненко Віталій — доктор іст. наук, професор (м. Черкаси, Україна)
Путкардзе Тамаз — доктор іст. наук, професор (м. Батумі, Грузія)
Радев Тодор — доктор філософії, доцент (м. Софія, Болгарія)
Реєнт Олександр — доктор іст. наук, член-кор. НАНУ (м. Київ, Україна)
Сердженга Павел — доктор габілітований, професор (м. Жешув, Польща)
Стемпнік Анджей — доктор габілітований, професор (м. Люблін, Польща)
Священко Зінаїда — доктор іст. наук, професор (м. Умань, Україна)
Тельвак Віталій — доктор іст. наук, професор (м. Дрогобич, Україна)
Темченко Андрій — доктор іст. наук, доцент (м. Черкаси, Україна)
Тригуб Олександр — доктор іст. наук, професор (м. Миколаїв, Україна)
Черевко Олександр — доктор економ. наук, професор (м. Черкаси, Україна)
Шмігель Міхал — доктор іст. наук, професор (м. Банська Бистриця, Словаччина)

Збірник індексується в міжнародних базах даних:

DOAJ

Index Copernicus ICV 2023: 100.00

Directory of Research Journals Indexing

Scientific Indexing Services

Ulrich's Periodicals Directory

Bielefeld Academic Search Engine (BASE)

Polythematic database of articles from periodicals of the National

Parliamentary Library of Ukraine

Open Ukrainian Citation Index

EuroPub database

LENS.ORG

InfoBase Index

Scilit

Dimensions

Редколегія висловлює
щирі подяки за сприяння
у підготовці випуску
почесному голові асоціації «Незалежне
об'єднання сільськогосподарських
підприємств Чорнобайвського району»,
почесному голові благодійного фонду
імені І. М. Піддубного

**Петру Григоровичу
Душейку**

та керівництву корпорації «Дніпро»:

**Андрію Петровичу Душейку,
Григорію Петровичу Душейку,
Олексію Петровичу Душейку.**

Постановою Президії Вищої атестаційної комісії України
від 22.12.2010 р. № 1-05/8 видання внесено до Переліку
фахових видань з історичних наук
(Бюлетень ВАК України.–2011. — № 2).

Наказом Міністерства освіти і науки України від 21.12.2015 № 1238
видання включено до Переліку наукових фахових видань України.
Наказом Міністерства освіти і науки України
від 15.10.2019 №1301 видання включено до
Переліку наукових фахових видань України категорії «Б».

Ідентифікатор медіа в Реєстрі суб'єктів
у сфері медіа R30-01519.

Видається за рішенням вченої ради Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького
(протокол № 4 від 19.12.2024 р.).

Видання здійснюється за організаційної підтримки
Наукового товариства істориків-аграрників, Науково-
дослідного інституту селянства та вивчення аграрної історії.

З електронною версією журналу можна ознайомитися
за адресою: <http://ukr-seliany-n-ejournal.cdu.edu.ua>

UKRAINIAN PEASANT

COLLECTION OF SCIENTIFIC WORKS

2024 year Issue 33

Editorial board:

Executive editor:

Doctor of Historical Sciences, Professor **Sergii Kornovenko**.

Deputy executive editors:

Doctor of Historical Sciences, Professor **Anatoliy Morozov**.

Executive secretary:

Candidate of Historical Sciences **Yulia Pasichna**.

Editorial board:

Arconada-Ledesma Pablo, PhD in History (Valladolid, Spain)
Garcia Andres Cesar, PhD in History (Valladolid, Spain)
Darius Juodis, PhD in History, Senior Researcher (Vilnius, Lithuania)
George-Eugen Enache, PhD in History, Professor (Galați, Romania)
Dubinka-Hushcha Lizaveta, PhD in History (Copenhagen, Denmark)
Ivanhorodskyi Kostiantyn, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Cherkasy, Ukraine)
Inytskyi Vasul, Doctor of Historical Sciences, Professor (Drohobych, Ukraine)
Zemziulina Nataliya, Doctor of Historical Sciences, Professor (Cherkasy, Ukraine)
Kyryliuk Yevhenii, Doctor of Economic Sciences, Professor (Cherkasy, Ukraine)
Masnenko Vitaliy, Doctor of Historical Sciences, Professor (Cherkasy, Ukraine)
Putkaradze Tamaz, Doctor of Historical Sciences, Professor (Batumi, Georgia)
Radev Todor, PhD in Economics, Associate Professor (Sofia, Bulgaria)
Reient Oleksandr, Doctor of Historical Sciences, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
Serdzhenga Pavel, Doctor Habilitowany, Professor (Rzeszow, Poland)
Svyaschenko Zinsida, Doctor of Historical Sciences, Professor (Uman, Ukraine)
Stempnik Andzej, Doctor Habilitowany, Professor (Lublin, Poland)
Telvak Vitaliy, Doctor of Historical Sciences, Professor (Drohobych, Ukraine)
Temchenko Andriy, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Cherkasy, Ukraine)
Trygub Oleksandr, Doctor of Historical Sciences, Professor (Mykolaiv, Ukraine)
Cherevko Oleksandr, Doctor of Economic Sciences, Professor (Cherkasy, Ukraine)
Šmigel' Michal, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Banska Bystrzytsia, Slovakia)

The collection is indexed in international databases:

DOAJ
Index Copernicus ICV 2023: 100.00
Directory of Research Journals Indexing
Scientific Indexing Services
Ulrich's Periodicals Directory
Bielefeld Academic Search Engine (BASE)
Polythematic database of articles from periodicals of the National Parliamentary Library of Ukraine
Open Ukrainian Citation Index
EuroPub database
LENS.ORG
InfoBase Index
Scilit
Dimensions

The Board expresses its sincere gratitude for helping to prepare the issue

to the honorary chairman of the association «Independent association of agricultural enterprises of Chornobayiv district», the honorary chairman of the I. M. Poddubny Charitable Foundation

Petro Grygoryevych Dusheyko

and the leaders of «Dnipro» agro-Industrial corporation:

**Andriy Petrovych Dusheyko,
Grygoriy Petrovych Dusheyko,
Oleksiy Petrovych Dusheyko.**

According to the decision of the Presidium of the Higher Attestation Commission of Ukraine dated October 22, 2010 №1-05 / 8 was included in the List of professional journals on historical sciences (Bulletin of the Higher Attestation Commission of Ukraine–2011. — №2). According to the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated 11.21.2015, №1238 the journal is included in the List of scientific professional editions of Ukraine.

By the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine from 15.10.2019 №1301 the edition is included to the Register of Scientific Professional Editions of Ukraine of «B» Category.

Media Identificator in the Register of Media Sector Subjects R30-01519.

Issued according to the decision of the academic council of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (records № 4 from 19.12.2024).

The publication is organized with the support of the Scientific Society of Historians-Agrarians, the Scientific-Research Institute of the Peasantry and the study of agrarian history.

The electronic version of the journal is available at the web-address: <http://ukr-selianyn-ejournal.cdu.edu.ua>

© Cherkasy National University, 2024
© Authors of the articles, 2024

ЗМІСТ

Селянство за умов соціокультурних, соціально-економічних та суспільно-політичних трансформацій

Голиш Григорій

Повсякденне життя неповнолітніх громадян у зоні військової адміністрації окупованих територій України (1941–1943 рр.) 5

Компанієць Олексій

Нашестя саранчі та їх вплив на життєдіяльність населення українських земель XVI–XVIII ст. 19

Малиновський Борис

Ерцгерцог Вільгельм Австрійський, принц Йоахім Пруський, «гетьман України» Дмитро Дорошенко і мета Звенигородського повстання (1918)..... 38

Лубко Інна

Аграрне законодавство Директорії УНР 52

Методологія, історіографія та джерелознавство аграрної історії

Корновенко Сергій, Морозов Анатолій

Землеробство, селянство як об'єкт вивчення представниками цивілізаційного підходу: закордонна наукова думка 66

Етнокультурне буття, духовність і світогляд селянства

Темченко Андрій

Периметральні структури в магічних практиках українських знахарів 74

Голодомор 1932–1933 рр.

Гудзь Віктор

Співвідношення понять «штучний голод» і «голодомор» у семантичному та хронологічному вимірах..... 87

Дяжур Денис

Роль газети «Manchester Guardian» у відображенні Голодомору 1932–1933 рр. в Україні..... 94

Марочко Василь

«Ми виграли цю війну...»: непротокольне зізнання Менделя Хатаєвича 101

Присяжнюк Юрій

Особливості технології вербування та морально-психологічного стану виконавців Голодомору-геноциду 1932/1933 рр 112

Рецензії

Корновенко Сергій

Історія Луганщини (рецензія на видання: Нариси історії Луганщини: видання друге, доповнене та виправлене / Курило В. С., Воронін В. М., Набока О. В., Дробишева О. А. Полтава, Київ. 2024)..... 118

CONTENTS

The peasantry under the conditions of socio-cultural, socio-economic and socio-political transformations

<i>Golysh Gryhoriy</i> Daily Life of Minor Citizens in the zone of military administration of the occupied territories of Ukraine (1941–1943)	5
<i>Kompaniiets Oleksii</i> Locust invasion and their impact on the living activities of the population of the Ukrainian lands during the 16th–18th centuries	19
<i>Malynovsky Borys</i> Archduke William of Austria, Prince Joachim of Prussia, “Hetman of Ukraine” Dmytro Doroshenko and the purpose of the Zvenyhorod Uprising (1918).....	38
<i>Lubko Inna</i> Agrarian legislation of the UPR Directorate.....	52

Methodology, historiography and source studies of agrarian history

<i>Kornovenko Serhii, Morozov Anatolii</i> Agriculture, peasantry as an object of study by representatives of the civilization approach: foreign scientific thought	66
---	----

Ethnic and cultural life, spirituality and worldview peasantry

<i>Andriy Temchenko</i> Rimeter structures in the magical practices of Ukrainian healers	74
---	----

The Holodomor 1932–1932

<i>Hudz Victor</i> The relationship between the concepts of “artified famine” and “holodomor” in the semantic and chronological dimension.....	87
<i>Dyazhur Denys</i> The role of the «Manchester Guardian» newspaper in representing the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine.....	94
<i>Marochko Vasyi</i> «We won this war...» Unrecorded confession of Mendel Khataevich.....	101
<i>Prysiazhniuk Yuriy</i> Features of recruitment technology and the moral-psychological state of the perpetrators of the Holodomor-genocide of 1932/1933	112

Reviews

<i>Kornovenko Serhii</i> History of Luhansk Region (review of the publication: Essays on the history of Luhansk Region: second edition, supplemented and corrected / Kurylo V. S., Voronin V. M., Naboka O. V., Drobysheva O. A. Poltava, Kyiv. 2024).....	118
---	-----

Селянство за умов соціокультурних, соціально-економічних та суспільно-політичних трансформацій

The peasantry under the conditions of socio-cultural, socio-economic and socio-political transformations

---

УДК 94:316.728-053.2(477-074)»1941/1943»

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-33-Golysh>

Gryhoriy Golysh

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, director of the scientific library named after M. Maksymovich, The Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-5203-0859>

e-mail: biblioteka.cnu@gmail.com

Bibliographic Description of the Article Golysh G. (2024) Daily Life of Minor Citizens in the zone of military administration of the occupied territories of Ukraine (1941–1943). *Ukrainskyi Selianyn. Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 33, 5–18. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-33-Golysh>

DAILY LIFE OF MINOR CITIZENS IN THE ZONE OF MILITARY ADMINISTRATION OF THE OCCUPIED TERRITORIES OF UKRAINE (1941–1943)

Abstract. *The purpose* of the proposed article is to *analyse* the daily life of minor citizens of child and adolescent age of the occupied Ukraine in the territorial continuum of the military administration zone (1941–1943) based on archival and publicized documentary and separate narrative sources.

The scientific novelty of the publication can be seen in the comprehensive analysis of the everyday life of minor Ukrainians during the Nazi occupation in order to reveal the terrorist essence of the Nazi occupation regime and establish analogies with the occupation policy of Putin's Russia in the current Russian-Ukrainian war.

Conclusions. Empirical material involved in the writing of the article convinces that the situation of minor Ukrainians in the zone of military administration of occupied Ukraine was characterized by special dimensions and tragic characteristics.

Terrorist actions against the youngest members of the civilian population became a component of the occupation policy of anti-Ukrainian ethnocide. This shameful phenomenon was multidimensional in nature and had the most diverse manifestations: physical extermination of children and adolescents, terror by hunger and disease, deprivation of basic living conditions, etc. In the occupied territories, the involvement of minors in forced labour, including heavy and dangerous, and brutal repression for evading it, has become widespread and widespread. One of the leading vectors of the occupation policy of the Nazis was also the forced mobilization of minors for slave labour in the Hitler's Reich. The mass deportation of children and adolescents to Hitler's Germany, which was sometimes carried out in the form of purposeful and self-sufficient actions, reached its peak in 1943, taking on the character of large-scale deportations at the final stage of the occupation.

The involved empirical material makes it possible to establish clear analogies between the occupation policy of the Hitlerites in the World War II and Putin's Russia in its ongoing war against Ukraine and substantiate the thesis about the homogeneity of the nature of both totalitarian regimes as consistently terrorist and anti-Ukrainian.

Key words: *World War II, minor citizens, children, adolescents, Nazi occupation regime, terror, resistance movement, local aspect, children's discourse.*

Григорій Голиш

кандидат історичних наук, доцент, директор наукової бібліотеки ім. М. Максимовича, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-5203-0859>

e-mail: golgri@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Голиш Г. Повсякденне життя неповнолітніх громадян у зоні військової адміністрації окупованих територій України (1941–1943 рр.). *Український селянин*. 2024. Вип. 33. С. 5–18. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-33-Golysh>

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ГРОМАДЯН У ЗОНІ ВІЙСЬКОВОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ (1941–1943 РР.)

Анотація. Мета запропонованої статті — на основі архівних і оприлюднених документальних та окремих нарративних джерел проаналізувати повсякденне життя неповнолітніх громадян дитячого та підліткового віку підкупаційної України в територіальному континуумі зони військової адміністрації (1941–1943 рр.).

Наукову новизну публікації вбачаємо в аналізі повсякденності неповнолітніх українців за нацистської окупації задля розкриття терористичної сутності нацистського окупаційного режиму та встановлення аналогій з окупаційною політикою путінської росії в нинішній російсько-українській війні.

Висновки автора. Залучений до написання статті емпіричний матеріал переконує в тому, що становище неповнолітніх українців у зоні військової адміністрації окупованої України відзначалося особливими вимірами й трагічними характеристиками. Складником окупаційної політики антиукраїнського етноциду стали терористичні дії проти наймолодших представників цивільного населення. Це ганебне явище носило багатовимірний характер і мало найрізноманітні вияви: фізичне знищення дітей і підлітків, терор голодом і хворобами, позбавлення елементарних умов життя тощо. Масового й повсюдного характеру на окупованих територіях набрало залучення неповнолітніх до підневільної праці, зокрема непосильної й небезпечної, та жорстокі репресії за ухиляння від неї. Одним із провідних векторів окупаційної політики нацистів стала також примусова мобілізація неповнолітніх на рабську працю в гітлерівському Райху. Масове вивезення дітей і підлітків до гітлерівської Німеччини, яке часом проводилося як цілеспрямовані та самодостатні акції, досягло своїх пікових величин у 1943 р., набравши на завершальному етапі окупації характеру масштабних депортацій. Залучений емпіричний матеріал дозволяє встановити виразні аналогії окупаційної політики гітлерівців у Другій світовій війні й путінської росії в її сучасній війні проти України та обґрунтувати тезу про однорідність природи обох тоталітарних режимів як послідовно терористичних і антиукраїнських.

Ключові слова: Друга світова війна, неповнолітні громадяни, діти, підлітки, нацистський окупаційний режим, терор, рух опору, локальний аспект, дитячий дискурс.

Постановка проблеми.

За однастайними оцінками науковців і політиків, найбільшою трагедією ХХ ст. стала Друга світова війна, яка з-поміж іншого стала великим випробуванням для різних соціальних верств і категорій цивільного населення як представників «воєнного покоління». Найбільші страждання війна принесла наймолодшим громадянам, зважаючи на їхню неадаптованість до особливих обставин цього соціально-політичного катаклізму, несформованість екзистенційно-психологічної сфери й відсутність життєвого досвіду. Наукове звернення до цього історичного феномену набуває виразної актуальності в нинішніх умовах повномасштабної війни, яку розв'язала путінська росія проти України. Адже такий вектор досліджень дозволяє визначати історичні паралелі та встановлювати тотожності нацистської й рашистської окупаційної політики щодо наймолодших українців, а відтак набувати переконливі аргументи для ідеологічної боротьби з нинішнім ворогом українського народу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Попри гносеологічну й ідеологічну привабливість, окреслена проблема перебуває лише на початковому етапі свого наукового осягнення. Далася взнаки багаторічна й багато в чому нелогічна практика ігнорування вітчизняною наукою дитячого дискурсу історії загалом і повсякденності життя неповнолітньої частини соціуму зокрема. До окремих сегментів теми звертався автор цього матеріалу, однак здебільшого на макрорівні¹. Було започатковано й

¹ Голиш Г. М. Наслідки німецько-радянської війни для неповнолітніх громадян України. *Український історичний журнал*. 2005. № 3. С. 37–49.; Голиш Г., Голиш Л. Трагедія знівченого дитинства. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. : історичні нариси : у 2 кн. Київ : Наук. думка, 2011. Кн. 2. С. 127–174 та ін.

спробу комплексного дослідження становища неповнолітніх українців у період німецько-радянської війни². Локальний аспект проблеми вивчався в дисертаційній праці Я. Овчіннікової³. З огляду на недостатню розробку цього наукового дискурсу та враховуючи відновлення антропоцентричної традиції в сучасній історіографії, є нагальною необхідність мікрорівневих досліджень повсякденного життя неповнолітніх за нацистської окупації в регіонах, де найповніше виявилася людиноненавистницька сутність нацистського окупаційного режиму, і які в сучасній війні стали об'єктами загарбання путінською росією.

Мета статті.

Мета запропонованої розвідки — на основі архівних, оприлюднених документальних та окремих нарративних джерел проаналізувати повсякденне життя неповнолітніх громадян під окупаційною Україною періоду Другої світової війни. Територіальний континуум дослідження перебуває в межах зони військової адміністрації як складника загарбаних нацистами українських земель (у довоєнних адміністративних межах — Чернігівська, Сумська, Ворошиловградська, Сталінська, Харківська області), хронологічні рамки — 1941–1943 рр., а віковий поріг вивчення неповнолітнього соціуму сягає 15 років (дитячий та підлітковий вік).

Виклад основного матеріалу.

Терористична сутність нацистського окупаційного режиму в Україні особливо рельєфно виявилася в зоні військової адміністрації. Об'єктом жорстоких чисельних розправ окупантів із цивільним населенням стали також діти й підлітки. Масові вбивства неповнолітніх мали на меті підірвати біологічні сили українського народу, знищити частину українського генофонду, а відтак перекреслити майбутнє України. Ця стратегія відповідала расовій теорії нацизму, основним положенням генерального плану «Ост» та маніакальним ідеям верховод гітлерівського Райху. «Йдеться про боротьбу на знищення, — наголошував А. Гітлер. — На Сході жорстокість є благом для майбутнього»⁴, а сумнозвісна «Пам'ятка німецького солдата» відверто орієнтувала на знищення дітей: «вбивай кожного росіянина, не зупиняйся, якщо перед тобою старий або жінка, дівчинка чи хлопець»⁵.

На страхітливому конвеєрі смерті неповнолітні здебільшого знаходилися поряд із дорослими. Наприклад, у Сосницькому районі Чернігівської області лише за один день у 1942 р. карателі розстріляли 300 мирних жителів. Серед цих безневинних жертв було багато неповнолітніх: від немовлят до підлітків 12-річного віку. Очевидці свідчать, що з місця трагедії було вивезено щонайменше 12 підвод, ущент навантажених дитячими трупами⁶.

Розправи над неповнолітніми українцями часто супроводжувалися виявами витонченого садизму з боку нацистів. Так, у червні 1942 р. окупанти знищили 62 жінок і дітей с. Великої Березівки на Сумщині. Вони обрізали юним жертвам носи, виколовали очі, втикали багнети в роти, кидали у вогонь.

З метою економії набоїв нацисти систематично вдавалися до «безкровного умертвіння» дітей: їх вбивали прикладами гвинтівок, камінням, спалювали, вішали, топили, отруювали, знекровлювали, розривали навпіл, кидали в ями-могили ще живими, нацьковували на них собак-вівчарок тощо. Документи та спогади очевидців засвідчують, що окупанти досить широко практикували отруєння дітей шляхом змащування їхніх вуст сильнодіююю отрутою або задушення газами у спеціально пристосованих для цього автомашинах («Gasen-wagen»)⁷. Вчиняючи розправу над учнями Краснокутської школи (Харківщина), нацисти більшість дітей закопали живцем⁸. Для хворих дітей, які були позбавлені батьківської опіки, нацисти застосовували оригінальний спосіб «лікування»: їх заманювали у машини-душогубки цукер-

2 Голиш Г. М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. Черкаси : Черкаський ЦНТЕІ, 2005. 323 с.

3 Овчіннікова Я. Діти і підлітки Донбасу в умовах Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.): автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. Донецьк, 2011. 19 с.

4 Коваль М. Борьба населения Украины против фашистского рабства. Киев : Наук. думка, 1979. С. 17.

5 Безмертя. Книга пам'яті України 1941–1945. Київ : ПВА «Книга пам'яті України», 2000. С. 174.

6 Советская Украина в годы Великой Отечественной войны : докум. и матер. : в 3 т. Киев : Наук. думка, 1985. Т. 2. С. 255.

7 Першина Т. В. Фашистский геноцид на Украине 1941–1945 гг. Киев : Наук. думка, 1985. С. 42.

8 Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 236. Арк. 112.

ками «бом-бом». А в с. Криві Луки Краснолиманського району (Донбас) німецький капрал викинув у вікно немовля місцевої жительки Симонової лише за те, що дитина своїм плачем розбудила його⁹.

Для того, щоб позбутися зайвих ротів, реалізуючи свої окупаційні програми, нацисти методично знищували й вихованців багатьох дитячих будинків. Свідченням цього є, зокрема, розправа над 70-ма вихованцями дитбудинку на хуторі Домниця Березянського району (Чернігівщина). Частина дітей заморили голодом, а 32 було розстріляно восени 1941 р. Трупи дітей окупанти скинули в яму з нечистотами. Було також знищено всіх вихованців дитбудинку у м. Новгород-Сіверському¹⁰.

Саме вихованці дитбудинків ставали на захоплених гітлерівцями територіях першочерговими жертвами жахливих медичних експериментів та об'єктами відбору донорської крові для німецьких вояків (нацистські лікарі вважали, що кров малолітніх сприяє швидшому одужанню поранених). Так, у м. Харкові спеціальні команди відловлювали безпритульних дітей, переважно 4–7-річного віку, влаштовували їх у дитячий притулок, розташований в районі парку «Сокольники» й перетворювали на донорів. Їхня кров доставлялася у місцевий та Лубенський військовий шпиталі¹¹. Знекровлення й виснаження дітей призводило до разючої смертності у Сокольниках: в окремі місяці 1942 р. тут щодня вмирало майже по 100 дітей. Часто вкрай виснажені, але ще живі діти спали впереміш із померлими¹². Об'єктом нелюдських медичних експериментів і «донорським матеріалом» стали й вихованці дитячого будинку в м. Макіївка.

Щоб не втратити контроль над окупованими областями, гітлерівці посилювали терор проти населення як засіб боротьби з партизанами і підпільниками. Груднева директива В. Кейтеля «Про боротьбу з бандитами» (1942 р.) рекомендувала військам для придушення партизанського руху застосовувати «будь-які засоби, без обмеження, також і проти жінок і дітей (дітей партизанів нацисти кваліфікували як «Vandenkinder» — авт.), якщо це буде сприяти успіху»¹³. Це означало офіційне оголошення нацистами війни цивільному населенню, яке проживало на територіях військової зони, де діяли партизанські загони.

З цієї причини майже вся північно-східна Чернігівщина стала об'єктом каральних операцій окупантів. Щоб помститися місцевому населенню за декількох убитих партизанами солдатів, у лютому — березні 1942 р. гітлерівці вчинили нелюдську розправу над жителями м. Корюківки Чернігівської області, у результаті якої було спалено 1200 осель і знищено близько 7 тис. людей, зокрема й кілька сот дітей. Карателі спалили живцем юних корюківчан — 3-річних Лева Сидоренко та Андрія Ферапонта, 13-річну Анюту Сидоренко. Мученицькою смертю загинули 2-річний Володимир, 4-річна Олександра і 8-річна Анюта Пацуки, а також 4-річна Зінаїда і 8-річна Поліна Комишні та багато інших дітей¹⁴.

Особливо масштабні репресії проти цивільного населення цього регіону припали на грудень 1942 р. Масові розстріли, жертвами яких стали й сотні неповнолітніх, були проведені на Чернігівщині в селах Мочалище, Нова Басань, Вороньки, Ядлівка, Новоселиця. Лише в с. Холми загинуло 34 дітей, а в с. Толаліївка—10¹⁵. Тоді ж було розстріляно й сотні дітей у м. Глухів. У своїх спогадах Ф. Пігідо-Правобережний писав про глухівську трагедію так: «Напівголі, босі, закривавлені діти і дорослі, яких було лише поранено, борсались у своїй крові, перемішаній зі снігом. У смертельнім жаху закривавленими рученятами хапались діти за ноги тих, що розстрілювали, але ці потвори ударом чобіт в обличчя або у груди відкидали їх назад»¹⁶.

9 Советская Украина в годы Великой Отечественной войны : докум. и матер. : в 3 т. Киев : Наук. думка, 1985. Т. 1. С. 363.

10 Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) : сб. докум. и матер. Киев : Политиздат Украины, 1978. С. 90.

11 Рева А. Трагедия в Сокольниках. Харьков : [Б. и.], 2002. С. 43–44.

12 Державний архів Харківської області (далі ДАХО). Ф. Р-4677. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 1.

13 Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1944 гг. Киев : Наук. думка, 1985. Кн. 1. Борьба в подполье. С. 140.

14 Советская Украина в годы Великой Отечественной войны : докум. и матер. : в 3 т. Киев : Наук. думка, 1985. Т. 2. С. 302–303.

15 Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. Чернігівська область. Київ, 1972. С. 372, 668.

16 Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна війна». Вінніпег, 1954. С. 165–166.

У звіті 1-ої моторизованої бригади СС про «акцію Нюрнберг», проведену в районі Південної Прип'яті 14–21 листопада 1941 р., зі страхітливою ґрунтовністю повідомлялося про те, що серед 5397 убитих під час каральної операції проти цивільного населення — 218 дітей: 126 хлопчиків і 92 дівчаток¹⁷. Загалом за час окупації під час каральних акцій відплати за дії радянських партизанів лише у Придеснянщині було знищено десятки сіл разом з їхніми жителями, серед них — Бобровиця (загинуло 418 осіб), Єдине (296), Загребельна Слобода (80), Клубівка (506), Козарі (3908), Кувечичі (174). Лопатин (125), Старий Биков (63), Тимоновичі (понад 800), Тиниця (112). Тополівка (107), Ярцеве (236) та ін¹⁸. У вогні та від куль карателів обірвалося і юне життя багатьох неповнолітніх жителів цих сіл.

Джерела містять багато відомостей про жорстокі каральні акції нацистів проти родин партизанів. Наприклад, у с. Івота та на хуторі Гута (Сумщина) під час каральної акції нацистів було вбито кілька десятків дітей та підлітків¹⁹. У с. Стариця Вовчанського району (Харківщина) за свідченнями очевидців майже тиждень на бантині колодязя провисів труп 14-річного хлопчика, ім'я якого залишилося невідомим. Підлітка стратили лише за те, що його батько перебував у партизанському загоні²⁰.

З цієї ж причини та за відмову вказати місце дислокації партизанського загону карателі вчинили жорстоку розправу над 13-річним мешканцем с. Дар'івка (Луганщина) Миколою Никифоренком. Хлопчика жорстоко побили, виламали пальці, відрізали вуха, а після цих тортур його було розстріляно²¹.

Часто для боротьби з партизанськими загонами карателі використовували як живий заслін жінок і дітей, женучи їх поперед себе під час наступу. Про застосування такої жахливої тактики в одному з районів Чернігівщини повідомлялося, зокрема, у зведенні Радінформбюро від 3 травня 1943 р.²²

Особливо великих масштабів набрало знищення цивільного населення під час відступу німецьких військ під ударами Червоної армії у 1943–1944 рр. Згідно зі спеціальним наказом Г. Гімmlера (7 вересня 1943 р.), відступаючі війська мали застосовувати щодо населення тактику «випаленої землі»²³.

Відступаючи з м. Сталіно, 7 вересня 1943 р., гітлерівці знищили чимало дітей викладачів місцевих закладів вищої освіти, серед них були 12-річна Грета і 14-річний Юрій Котьки, 6-річна Ірина і 13-річна Людмила Гончарови, 2-річний онук доцента Семеніхіна. 3-річний онук доцента Сербіна та інші²⁴. У вересні 1943 р. відступаючими нацистами було повністю знищене с. Тимоновичі Семенівського району Чернігівської області. На очах у матерів гітлерівці повкидали у вогонь їхніх дітей. 6-річного Федора Сучкова німецький офіцер прив'язав до хвоста коня і пустив його галопом через поле²⁵.

Неповнолітні часто ставали жертвами сексуальних насильств з боку окупантів. Наведемо лише деякі факти з довгого ряду подібних звірств. На хуторі Лиховидівка (Харківщина) гітлерівські нелюди згвалтували, а потім вбили 14-річних Дарію Кобзарьову та Ніну

17 Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1944 гг. Киев : Наук. думка, 1985. Кн. 1. Борьба в подполье. С. 140.

18 Литвинов В. Коричневое «ожерелье» : в 3 кн. Киев : Абрис, 2003. Кн. 2 ч. 2. С. 350–351.

19 Центральный архив вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 236. Арк. 90–92.

20 Голиш Г.. М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. : монографія. Черкаси : Черкаський ЦНТЕІ, 2005. С. 84.

21 Советская Украина в годы Великой Отечественной войны : докум. и матер. : в 3 т. Киев Наук. думка, 1985. Т. 1. С. 406.

22 Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) : сб. докум. и матер. Киев : Политиздат Украины, 1978. С. 171.

23 «Совершенно секретно! Только для командования!». Стратегия гитлеривской Германии в войне против СССР : докум. и матер. М. 1967. С. 528.

24 Документы обвиняют : сб. документов о чудовищных преступлениях немецко-фашистских захватчиков на советской территории : в 2 вып. М. 1945. Вып 1. С. 273–274.

25 Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) : сб. докум. и матер. Киев : Политиздат Украины, 1978. С. 84–85.

Ігнатенко²⁶. Подібні факти мали місце й у м. Суми. У с. Красний Оскол (Харківщина) карателі згвалтували 6 неповнолітніх дівчат на очах у їхніх матерів²⁷.

Звертає на себе увагу той факт, що командування вермахту та військова й цивільна влада на місцях не вживали жодних запобіжних заходів проти насильників, вважаючи їхні дії цілком природною лінією поведінки стосовно представниць «раси рабів» та «висівок народів Європи».

Неповнолітні часто ставали в'язнями нацистських в'язниць і таборів різних типів, повною мірою відчували на собі жахи цих страхітливих репресивних установ. На окупованих територіях функціонували й спеціальні табори для дітей та підлітків. Це негативно впливало на їхню ще не сформовану психоемоційну сферу, підривало нервову систему, що призводило до важких захворювань²⁸.

Тисячі юних українців стали жертвами голоду, спланованого гітлерівцями як важливий складник політики етноциду. Визначаючи основи економічної політики в окупованих областях, її творці наголошували, що «про забезпечення населення цінними продуктами харчування не може бути й мови». Генерал-фельдмаршал В. Рейхенау визначив позицію командування у продовольчому питанні таким чином: «Забезпечення харчуванням місцевих жителів... є непотрібною гуманністю»²⁹. З іншого боку, окупаційна влада цілеспрямовано «виголоджувала» Україну через широкомасштабне вивезення з її території продовольчих ресурсів до Райху.

Окупанти часто розглядали голод як один із надійних засобів масового знищення дітей і ці диявольські акції насамперед спрямовувалися проти вихованців дитбудинків, утримання яких здебільшого вважалось недоцільним. Так, на хуторі Крипаки Слов'яносербського району (Луганщина) окупанти відразу після свого приходу розграбували продовольчі запаси і знищили посіви наділянні місцевого дитбудинку. В результаті 80 дітей-інвалідів віком від 8 до 16 років були приречені на голодну смерть. Виснажених голодом дітей, зокрема і 18 тяжкохворих, викинули в підвал, де вони вмирили повільною смертю. Врятувалося зовсім небагато: понад 50 дітей загинуло від голоду³⁰.

«Пасивний» (через голод) спосіб масового знищення населення набрав особливо жаклих форм і вражаючого розмаху у м. Харкові, яке тоді справедливо називали «містом смерті». Називаючи окупантів основними винуватцями справді катастрофічного продовольчого становища міста, доречно нагадати той факт, що під час відступу Червоної армії з Харкова за наказом радянського командування були знищені майже всі запаси продовольства, що поставило тамтешнє населення на межу виживання.

Доведені до відчаю голодними мордуваннями, жінки масово йшли до магістратури з вимогою виділити хоч якесь продовольство для їхніх дітей. Учасниками цих «голодних походів» у грудні 1941 р. стали й неповнолітні. В одному зі звітів Харківської міської управи визнавалося, що «становище в дитбудинках та інвалідних будинках виключно важке. Діти та інваліди абсолютно виснажені. Є випадки опухання від голоду»³¹.

Особливо трагічною була доля вихованців дитячого будинку №1 по вулиці Артема. Страшний конвеєр голодної смерті дітей у цій установі переконливо ілюструє таблиця 1.1³².

26 Документи обвиняют : сб. документов о чудовищных преступлениях немецко-фашистских захватчиков на советской территории : в 2 вып. М. : ОГИЗ. Вып 1. 1945. С. 323.

27 ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3Спр. 236. Арк. 84–85, 146.

28 Голиш Г. М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. : монографія. Черкаси : Черкаський ЦНТЕІ, 2005. С. 86.

29 Безсмертя. Книга пам'яті України. Київ : ПВА «Книга пам'яті України», 2000. С. 553.

30 Луганщина в годы Великой Отечественной войны : сб. докум. и матер. Донецк : Донбас, 1969. С. 110.

31 Харьковщина в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941–1943 гг. : сб. докум. и матер. Харьков : Прапор, 1965. С. 84

32 Звірства і злочини німецько-фашистських окупантів на Харківщині : зб. докум. Київ ; Харків : Укрдержвидав, 1944. С. 32–36.

Таблиця 1.1

Смертність вихованців дитбудинку № 1 м. Харкова у 1942 р.

Місяць	Прийнято дітей	Померло	% померлих дітей
1	2	3	4
Січень	82	68	83
Лютий	107	62	58
Березень	152	106	70
Квітень	350	157	45
Травень	322	234	73
Червень	182	151	82
Липень	208	113	54
Серпень	195	118	61
Вересень	78	72	92
Жовтень	57	56	98
Листопад	40	24	60
Грудень	28	14	50
Разом	1801	1175	65

З таблиці випливає, що жертвами голодної смерті лише в одному дитбудинку стало 1175 дітей. В абсолютних і відносних вимірах піковим місяцем їх загибелі став травень 1942 р. коли під Харковом точилися найжорстокіші бої між військами вермахту і Червоної армії.

Як засвідчують спогади сучасників подій, хліб, який здебільшого був чи не єдиним продуктом харчування, випікався з ячменю та проса, часто до тіста додавали й тирсу. Проте для вихованців дитячих установ і такий харч був у постійному дефіциті. Аби врятуватися від голодної смерті, знедолені діти навесні вживали в їжу цибулини підсніжників, молодий очерет, влітку — рогіз, листя, липовий цвіт, плоди пасльону, гльоду, бузини, восени — кислиці та груші з дичок, а взимку порпалися у смітниках, надіючись знайти щось їстівне. Колишній утриманець Харківського дитпритулку В. Архаров згадував, що найбільшим «делікатесом» для дітей-сиріт були запечені на стінках «буржуйок» картопляні лушпайки³³. Постійне голодування, незбалансованість раціону, майже повна відсутність у ньому білків, жирів і вуглеводів спричинила тяжкі розлади здоров'я дітей і підлітків. Саме серед цієї малолітньої категорії населення внаслідок голодування запанували такі хвороби, як гіпотрофія, дистрофія, рахіт, цинга, туберкульоз та інші³⁴.

Децю кращим було продовольче становище сільського населення, адже селянські сім'ї мали певні запаси хліба й утримували підсобні господарства. Проте й ідеалізувати його, як це робить, зокрема, Ф. Пігідо-Правобережний³⁵, навряд чи є підстави. Про не вельми сите життя селян під окупацією свідчать спогади сільських жителів, які сповна відчули на собі «принади» нацистського «нового порядку».

У військовій зоні досить великих масштабів набрало виселення місцевого населення із квартир, які потім використовувалися як військові казарми. У результаті сотні тисяч людей, насамперед неповнолітні, опинилися просто неба чи змушені були переселитися у підвали. Особливо великою трагедією бездомництва була у м. Харкові. На грудень 1942 р. військовими командами тут було виселено 4233 сім'ї (13172 особи), які проживали на площі 94837 кв. м³⁶.

Ослаблення імунної системи наймолодших членів суспільства через хронічне недоїдання, абсолютна занедбаність міського комунального господарства, майже повна відсутність профілактично-лікувальних заходів із причин тотального знищення дитячих медичних

33 Литвинов В. Коричневое «ожерелье»: в 3 кн. Киев: Абрис, 2003. Кн. 2, ч. 2. С. 240.

34 Безсмертя. Книга пам'яті України. Київ: ПВА «Книга пам'яті України», 2000. С. 553.

35 Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна війна». Вінніпег: [Б. в.], 1954. С. 158.

36 Звірства і злочини німецько-фашистських окупантів на Харківщині: зб. докум. Київ; Харків: Укрдержвидав, 1944. С. 28.

установ — ці та інші чинники викликали суттєве погіршення санітарно-епідеміологічної ситуації й породили масові захворювання серед дітей, часто з летальним результатом. Поширювалися такі небезпечні хвороби, як висипний і черевний тиф (порівняно з довоєнним періодом, захворюваність на висипний тиф зросла в 75 разів), малярія, дизентерія, дифтерія (зростання — у 18 разів), кір, скарлатина, кашлюк. У Сумській області на дифтерію хворіла кожна третя дитина. В Охтирському, Роменському та Лебединському районах цієї ж області смертність від інфекційних хвороб у період окупації становила від 55 до 70%³⁷. Загалом смертність від дитячих інфекцій зросла на Лівобережжі, порівняно з довоєнним часом, на 51%, а від малярії — у 5,9 разів³⁸.

Масового поширення серед юних українців набув туберкульоз. Так, по м. Харкову серед дітей віком 3–7 років було 25,6% тубінфікованих; 8–12 років — 47,2%, 13–15 років — 64,2%³⁹.

Висока смертність від захворювань мала місце ще й тому, що не всі батьки могли користуватися послугами навіть урізаної окупантами системи медичного обслуговування, адже за разове амбулаторне відвідування треба було платити щонайменше 10 крб., а вартість антидифтерійної сироватки доходила до 400 крб⁴⁰.

Досить принциповим і науково значущим є питання про загальні цифри загибелі неповнолітніх у період окупації. У книзі «Пам'яті полеглих» чисельність дитячих втрат на окупованих територіях України визначена в 75 тис. осіб. Відносність і неповнота названої цифри є очевидною. Адже лише на Чернігівщині, за неповними даними, нацистами було знищено 4633 дітей, що становило 25% усіх жертв «нового порядку» в цій області⁴¹. Як бачимо, нашої вітчизняній науці належить ще багато зробити для вивчення проблеми статистики дитячої смертності в період окупації, враховуючи весь спектр чинників трагедії.

Одним із напрямів окупаційної політики нацистів стало масове залучення неповнолітніх українців до примусової праці та їх насильницьке вигнання до Німеччини. Подібна практика цілком узгоджувалася з основними положеннями нацистської расової доктрини, яка відводила вцілілому від фізичного знищення населенню окупованої території України роль «білих рабів». Обґрунтовуючи необхідність повернення до найгірших форм трудового визиску, А. Гітлер наголошував на тому, що «без відновлення якоїсь нової, сучасної форми кріпосництва, або, коли хочете рабства, людська культура не може розвиватися»⁴².

Важливе місце належало й економічним чинникам, адже система примусової праці мала вирішувати проблему трудових ресурсів на окупованих територіях як одну з основ політики господарчого пограбування України, а масові депортації українців до Райху повинні були забезпечити німецьку економіку дармовою робочою силою.

Уже 5 серпня 1941 р. райхсміністр А. Розенберг підписав розпорядження про запровадження для всіх жителів окупованих східних областей загальної трудової повинності, якій підлягали й неповнолітні громадяни⁴³. Щодо нижнього вікового порогу дітей і підлітків, які залучалися до примусової праці, то він варіювався залежно від конкретних обставин і по мірі ускладнення військово-економічного становища гітлерівської Німеччини набув стійкої тенденції до зниження. Тоді, як у початковий період німецької окупації об'єктом експлуатації були переважно підлітки віком 12–15 років, то пізніше, вік залучених до праці знизився до 11 років⁴⁴. Однак на практиці об'єктом примусового працевикористання часто ставали 10-ти й 9-річні діти.

37 Безсмертя. Книга пам'яті України. Київ : ПВА «Книга пам'яті України». С. 182.

38 Зборовская Ф. И. Санитарные последствия войны среди детского населения и мероприятия по их ликвидации. Санитарные последствия войны и меры по их ликвидации : труды Первой конф., 22–24. 04. 1946 г. М., 1947. С. 130.

39 Голиш Г.. М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. : монографія. Черкаси : Черкаський ЦНТЕІ, 2005. С. 91.

40 ЦДАВО України. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 3616. Арк. 4, 5, 7.

41 Советская Украина в годы Великой Отечественной войны : докум. и матер. : в 3 т.. Киев : Наук. думка, 1985. Т. 2. С. 319.

42 Коваль М. В. Фашистская политика духовного, морально-политического подавления населения Украины и ее крах (1941–1944 гг.). Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины : сб. науч. трудов. Киев, 1988. С. 86.

43 Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні : зб. докум. і матер. Київ : Держполітвидав УРСР, 1963. С. 300.

44 Київський процес : докум. і матер. Київ : Либідь, 1995. С. 141.

Функції своєрідної біржі дитячої праці виконували «народні школи», адже примусове працевикористання їх вихованців поглинало левову частку навчального часу. Трудові мобілізації цивільного населення спиралися на чітко організовану окупаційною владою систему обліку і реєстрацій, в списки осіб, що залучалися до примусової праці, неодмінно вносилися й неповнолітні громадяни.

Найсуворіший обліковий режим був у зоні військової адміністрації. Так, за розпорядженням німецької комендатури м. Новий Донбас Сніжнянського району кожному мешканцю, починаючи з 10-річного віку, необхідно було носити пов'язку з встановленим реєстраційним номером. Невиконання цього наказу було підставою для розстрілу⁴⁵.

Директиви та розпорядження окупантів встановлювали щонайсуровішу відповідальність за ухиляння від праці чи реєстрації. Неявка за оповідками біржі праці чи самовільний виїзд за межі населеного пункту розглядалися окупаційною владою як саботаж. Відповідальність за неповнолітніх, які допускали такі порушення, несли батьки: їх штрафували, залучали до надурочних робіт, інколи навіть конфіскували належне їм майно. Скажімо, постанова Сумської міської управи передбачала стягнення штрафу з таких батьків розміром до 500 крб.⁴⁶ Самих дітей за ухиляння від примусової праці позбавляли продовольчих карток, що в умовах хронічної нестачі продуктів, особливо в містах, прирікало їх на голодування.

Основними сферами дитячого працевикористання, як правило, були сільгоспроботи, благоустрій населених пунктів, збір брухту кольорових металів та лікарських рослин, участь у будівництві шляхів та фортифікаційних споруд. Рідше працю неповнолітніх застосовували у промисловості, де потрібна була здебільшого кваліфікована чи фізично тяжка, непосильна для них праця⁴⁷.

На особливо брудних і страшних роботах нацисти використовували колишніх вихованців Красноградського дитбудинку (Харківщина), яких не встигли евакуювати на схід. Окупанти примусили цих дітей у червні 1942 р. неподалік лінії фронту закопувати трупи вбитих коней, які вже почали розкладатися. Дітей Будківського дитбудинку нацисти використовували на полюванні замість гончих собак⁴⁸. Такі випадки приниження гідності юних українців з боку окупантів та нелюдського знущання над ними були непоодинокими.

Ще більш злочинні дії нацисти вчинили щодо неповнолітніх у м. Попасна (Луганщина). 12 квітня 1943 р. окупанти під приводом колективної прогулянки зібрали 71 учня віком 12–15 років, привели в Рубащанський ліс і наказали шукати там міни. Результатом цього нелюдського експерименту стала загибель 13 і каліцтво 58 дітей⁴⁹.

Окупаційна влада з німецькою педантичністю здійснювала ретельний облік дитячої праці. Для цього в більшості районів при відділах освіти і культури було створено спеціальні диспетчерські пункти, які подавали щоденні та періодичні звіти про характер і результати праці неповнолітніх. Встановлювалися норми виробітку на кожного юного працівника, невиконання яких тягло за собою суворе покарання.

З розпоряджень окупаційної влади випливає, що робочий день для дітей та підлітків мав обмежуватися 4–6 годинами за день. Однак на практиці його тривалість досягала 8–12, а то й 14 годин. Як правило, неповнолітні працювали під керівництвом учителів. Проте в багатьох випадках, особливо коли роботи проводились у військових районах чи вимагали особливого контролю та терміновості, до дітей призначали наглядачів, які часто вдавалися до тілесних покарань за найменшу провину працюючих. В опублікованому на сторінках газети «Зірка» матеріалі підліток Микола Марченко згадує, що німець-наглядач під час таких робіт жорстоко побив його друга Григорія, а потім нацькував на нього собаку-вівчарку

Здебільшого під час примусових робіт харчування неповнолітніх працівників організовано не було. Лише подекуди їх «пригощали» юшкою з напівгнилих овочів чи просяним супом з

45 Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні : зб. докум. і матер. Київ : Держполітвидав УРСР, 1963. С. 205.

46 ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 306. Арк. 27.

47 Голиш Г. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. Черкаси : Черкаський ЦНТЕІ, 2005. С. 95.

48 Литвинов В. Коричневое «ожерелье» : в 3 кн. Киев : Абрис, 2003. Кн. 2, ч. 1. С. 88.

49 Першина Т. Фашистський геноцид на Україні 1941–1945 гг. Киев : Наук. думка, 1985. С. 45.

150 г ерзац-хліба. Як бачимо, продовольче забезпечення малолітніх «білих рабів» мало чим відрізнялося від харчування в'язнів концтаборів. Примусовий характер праці неповнолітніх переконливо засвідчує і фактична відсутність її оплати⁵⁰.

Яскравим виявом антигуманної сутності окупаційного режиму стало й масове, переважно насильницьке, вивезення цивільного населення до Німеччини з метою поповнення її трудових ресурсів та підризу генетичного потенціалу України. Об'єктом цього насильства з боку окупантів стали й неповнолітні українці.

Спочатку окупаційна влада плекала надії на добровільний виїзд молоді до Німеччини. Для цього було пущено в хід весь арсенал брехливої нацистської пропаганди, яка всіляко розмальовувала перспективи «щасливого» життя у «тисячолітньому Райху». Наприклад, «гарантувалося» «добре харчування та культурні умови житла», «набуття кваліфікації», «європейська освіта» тощо⁵¹. Проте по мірі поширення не вельми втішної інформації про дійсний стан речей, яка надходила з Райху від перших «остарбайтерів», чисельність добровільців почала різко скорочуватись, що змусило гітлерівців змістити акценти мобілізації у бік застосування примусово-репресивних методів.

Спеціальним відомством Ф. Заукеля від 1942 р. передбачалася насильницька мобілізація цивільного населення обох статей, починаючи з 15-річного віку⁵². Спочатку заукелівські емісари намагалися відбирати для роботи в Німеччині лише фізично найбільш здорових і витривалих підлітків та юнаків, не молодших 15 років. З подальшим загостренням проблеми трудових ресурсів у Німеччині типовим явищем стало насильницьке вербування і набагато менших віком неповнолітніх обох статей. В останні ж місяці нацистської окупації України, які збіглися у часі з «тотальною мобілізацією» у Райху, вік малолітніх українських невільників знизився до 12, а то й до 10 років⁵³.

Насильницька мобілізація неповнолітніх здійснювалася досить підступними методами. Окупанти часто йшли на обман, збираючи підлітків під приводом організації розваг чи роздачі подарунків, а потім хапали всіх без розбору і вантажили у спеціальні автомобілі, які доставляли їх на збірні пункти неподалік залізничних станцій. Поширеним явищем стала організація окупантами облав з метою відлову «білих рабів». Як засвідчують акти спеціальної комісії Дергачівського району Харківської області, під час окупації досить частими були влаштовані місцевою поліцією нічні облави, які супроводжувалися насильницькою мобілізацією підлітків та побиттям їхніх батьків за спроби переховування своїх дітей від відправки до Німеччини⁵⁴.

Насильницька мобілізація дітей та підлітків носила цілеспрямований характер. Спеціальним таємним меморандумом, який був схвалений А. Гітлером, передбачалася відправка на територію імперії щонайменше 40–50 тис. неповнолітніх віком від 10 до 14 років для навчання їх робітничим професіям і подальшого використання на роботах безпосередньо в Німеччині. На думку творців цього проєкту, «ця акція має на меті ... скоротити його (Радянського Союзу — авт.) біологічний потенціал у майбутньому»⁵⁵.

Наскільки далеко зайшли злочинні дії нацистів на окупованих територіях, переконливо підтверджує проведена у 1943 р. німецькою воєнною владою та колабораціоністами спеціальна операція під кодовою назвою «Heu action» (операція «Сіно»), яка й передбачала реалізацію означених вище планів насильницької мобілізації неповнолітніх. Під час цієї акції до Райху було відправлено тисячі українських підлітків віком 10–14 років, і лише воєнно-стратегічні невдачі нацистів завадили повній реалізації передбачених заходів⁵⁶.

50 Голиш Г. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. : монографія. Черкаси : Черкаський ЦНТЕІ, 2005. С. 99–100.

51 Державний архів Київської області. Ф. 2356. Оп. 3. Спр. 9. Арк. 13–14.

52 Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні : зб. докум. і матер. Київ : Держполітвидав УРСР, 1963. С. 50.

53 Документы обвиняют : сб. документов о чудовищных преступлениях немецко-фашистских захватчиков на советской территории : в 2 вып. М. : ОГИЗ, 1945. Вып. 1. С. 351.

54 ДАХО. Ф. Р-4190. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 11.

55 ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 324. Арк. 52.

56 Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками : сб. матер. : в 7 т. М. : Госюриздат, 1961. Т. 7. С. 246.

Як засвідчують спогади, нацисти комплектували в окремих дитбудинках групи малолітніх дітей для їх відправки до Райху. Так, у 1942–1943 рр. із дитпритулку у Сокольниках (м. Харків) було відправлено до Німеччини 18 дітей 1933–1938 років народження, а з дитбудинку № 1 м. Краснограда — 37 дітей 1931–1941 років народження. Формально цих дітей мали усиновити німецькі родини, а насправді їх відразу чи через деякий час чекала принизлива роль домашньої прислуги⁵⁷.

За спостереженнями аналітичної служби ОУН, навесні 1943 р. окупанти масово відправляли до Німеччини дівчат, починаючи з 14-річного віку. Ця акція була швидкоплинною і здійснювалася традиційно жорстокими методами. Вона було однією з ланок низки заходів, які проводилися нацистами для виконання директиви Г. Гімmlера про термінову мобілізацію 500 тис. юних українок для роботи в домашньому господарстві німців⁵⁸. Відповідно до «Вказівок райхсфюрера СС і шефа поліції про використання жіночого робітничого персоналу (східних робітників) у домашньому господарстві Німеччини» (вересень 1942 р.), завербовані дівчата повинні були бути абсолютно здоровими, мати міцну статуру і бути зовнішньо схожими на німкенів. Спеціально наголошувалося на необхідності «грубої селекції» з метою запобігання «прийому в Німеччину осіб з расово чужою, примітивно-східною..., яскраво вираженою зовнішністю ...»⁵⁹.

На жаль, автору не вдалося виявити джерела, які б містили окремі списки малолітніх остарбайтерів, тому досить важко вийти на узагальнювальні цифри за цією категорією цивільного населення. Проте навіть фрагментарні дані в розрізі регіонів та окремих населених пунктів свідчать про значні масштаби насильницького вивезення юних українців до Німеччини. Так, із Ворошировградської області до Райху було відправлено близько 9 тис. дітей і підлітків, з м. Макіївки—700, з яких віком від 10 до 14 років — 135⁶⁰, а лише з с. Червона Поляна Антрацитівського району Ворошиловградської області — 37 неповнолітніх⁶¹.

Як впливає зі спогадів колишніх малолітніх «остарбайтерів», їх везли до Німеччини у дощенту заповнених вагонах-телятниках, де впродовж багатоденного шляху неможливо було не те, що прилягти, а навіть присісти. Води та їжі, як правило, не видавали, тому багато дітей гинуло від голоду та спраги. Природні потреби відправляли прямо у вагоні. Це породжувало страшенну антисанітарію і як наслідок — спалахи інфекційних захворювань. Потяги з «живим товаром» посилено охоронялися і втекти з них було практично неможливо. Будь-які намагання врятуватися від неволі присікалися найжорстокішими методами⁶².

Маловідомою, але не менш жорстокою була й програма нацистів, що дістала назву «Lebensborn» («життєве джерело») і відобразила непомірне захоплення гітлерівців філогенезом. Цей далекосяжний проєкт був спрямований на поповнення титульних людських ресурсів Райху, насамперед за рахунок виявлених на окупованих територіях дітей, які мали еталонні расові ознаки і повинні були виховуватися у «стерильній націонал-соціалістичній атмосфері» гітлерівської Німеччини. Теоретично таких дітей мали відбирати лише з німців («volksdeutsche»), проте насправді з-поміж них було й чимало юних українців, що мали зовнішню схожість із представниками «арійської раси». Характеризуючи ці заходи нацистів, італійський журналіст Ф. Руссо писав: «У вкрадених у різних народів дітей нордичного гину вимірювали лоб, ніс, досліджували волосся, ходу. кров, замальовували профіль... Всіх, кого відбирали з оцінкою «расово придатний», направляли в притулки «Lebensborn» для іноземців. Були також притулки суто німецькі..., в яких малолітніх слов'ян начебто розчиняли... Від дітей вимагалось забути рідну мову, вивчити німецьку, пірнути у світ нових національних

57 Рева А. Трагедія в Сокольниках. Харків : [Б. и.], 2002. С. 20–21.

58 Сергійчук В. ОУН/УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. Київ : Дніпро, 1996. С. 332.

59 Гальчак С. «Східні робітники з Поділля у Третньому рейху : депортація, нацистська каторга, опір поневоловачам. Вінниця : Книга-Вега, 2004. С. 158.

60 Коваль М. Борьба населения Украины против фашистского рабства. Киев : Наук. думка, 1979. С. 28.

61 Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. Луганська область. Київ : Голов. ред. УРЕ УРСР, 1968. С. 169.

62 Голиш Г. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. : монографія. Черкаси : Черкаський ЦНТЕІ, 2005. С. 106–107.

традицій»⁶³. Незважаючи на те, що ця програма повною мірою реалізована не була, все ж тисячі українських дітей та підлітків були відібрані у їх батьків і назавжди втратили своє родове коріння, оскільки стали об'єктом денационалізації й онімечування, готувалися на роль яничарів новітньої доби. На думку професора Я. Вільчура, із загальної кількості дітей, які були вигнані до Райху з метою їхньої асиміляції, на Батьківщину повернулося не більше 40%⁶⁴.

Безпосереднім продовженням злочинних дій нацистів з вигнання на невольничі роботи до Німеччини стала примусова евакуація цивільного населення під час відступу німецьких військ з українських земель у 1943–1944 рр. Ця акція стала частиною «тактики випаленої землі» і поряд з цим мала забезпечити виконання заукелівських програм поповнення контингентів робочої сили в скрутний для німецького Райху період.

Основою проведення евакуаційних заходів стала директива німецькому командуванню в Україні «Про відхід та евакуацію» (вересень 1943 р.), яка містила настанову на депортацію місцевого населення. Її жертвами стали й сотні тисяч дітей та підлітків. Г. Г'імлер віддав такий наказ вищому керівникові військ СС і поліції в Україні Прюцману: «Необхідно домогтися того, щоб при відході з районів України не залишилось жодного чоловіка, ні однієї голови худоби, ні одного центнера зерна, ні однієї рейки, щоб не залишився цілим жоден будинок, жодна шахта..., щоб не залишилось жодного колодязя, який би не був отруєний... Противник повинен знайти дійсно тотально спалену і зруйновану країну»⁶⁵.

Кожного, хто ухилявся від евакуації, незважаючи на вік і стать, розстрілювали на місці чи відправляли в концтабори. Депортація проводилася надзвичайно жорстокими методами: мирних людей виганяли з їхніх домівок без речей, запасів продовольства, шикували в колони по 100 осіб і під конвоєм гнали у так звані приймальні табори⁶⁶.

Депортованих дорослих, дітей та підлітків масово використовували для зведення фортифікаційних споруд, часто під артилерійськими обстрілами та бомбардуваннями радянських військ, а потім, зазвичай, відправляли до Німеччини.

Висновки.

Таким чином, як впливає з наведених вище фактів, становище неповнолітніх українців у зоні військової адміністрації окупованої України відзначалося особливими вимірами й трагічними характеристиками. Складником політики антиукраїнського етноциду, яку проводили нацисти на окупованих територіях, стали й терористичні дії проти наймолодших представників цивільного населення. Це ганебне явище носило багатовимірний характер і мало найрізноманітні вияви: фізичне знищення дітей і підлітків, терор голодом і хворобами, позбавлення елементарних умов життя тощо. Масового й повсюдного характеру на окупованих територіях набрало залучення неповнолітніх до підневільної праці, непосильної й небезпечної, та жорстокі репресії за ухиляння від неї. Одним із провідних векторів окупаційної політики нацистів стала також примусова мобілізація неповнолітніх на рабську працю в гітлерівському Райху. Масове вивезення дітей і підлітків до гітлерівської Німеччини, яке часом проводилося як цілеспрямовані та самодостатні акції, досягло свого піку в 1943 р., набравши на завершальному етапі окупації характеру масштабних депортацій. Залучений емпіричний матеріал дозволяє встановити виразні аналогії з окупаційною політикою гітлерівців та путінської росії та стверджувати тезу про однорідність природи обох тоталітарних режимів як послідовно терористичних і антиукраїнських.

Означена в цій розвідці проблема має значні гносеологічні перспективи, зокрема в подальшому варто було б на основі нових джерел та модерних методологічних підходів проаналізувати освітньо-виховну політику нацистів на окупованих територіях України періоду Другої світової війни.

63 Пам'ять заради майбутнього. З історії десятирічної діяльності Української спілки в'язнів — жертв нацизму та спогади. Київ : Поезія, 2001. С. 419.

64 Литвинов В. Коричневое «ожерелье» : в 3 кн. Киев : Абрис, 2003. Кн. 2 ч. 2. С. 212.

65 «Совершенно секретно! Только для командования!». Стратегия гитлеровской Германии в войне против СССР : докум. и матер. М. : Наука, 1967. С. 529.

66 Безсмертя. Книга пам'яті України. Київ : ПВА «Книга пам'яті України», 2000. С.215.

References:

1. *Knyha Pamiati Ukrainy 1941–1945 [Book of Memory of Ukraine 1941–1945]*. (2000). Kyiv: PVA «Knyha pamiati Ukrainy».
2. Halchak, S (2004). «Skhidni robotnyky» z Podillia u Tretomu Reikhu: deportatsiia, natsystska katorha, opir ponevoliuvacham. [«Eastern workers» from Podillia in the Third Reich: deportation, Nazi hard labor, resistance to the enslavers]. Vinnytsia: Knyha-Veha. [in Ukrainian].
3. Holysh, H. (2005). Naslidky nimetsko-radianskoi viiny dlia nepovnitnikh hromadian Ukrainy [Consequences of the German-Soviet war for minor citizens of Ukraine] *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical journal]*, 3. [in Ukrainian].
4. Holysh, H. & Holysh, L. (2011). Trahediiia ponivechenoho dytynstva. Ukraina u Druhii svitovii viini: pohliad z XXI st. : istorychni narysy [The tragedy of a mutilated childhood. Ukraine in the Second World War: a view from the 21st century.: historical essays]. Kyiv: Naukova Dumka. [in Ukrainian].
5. Holysh, H. (2005). U vyri viiny. Stanovyshche nepovnitnikh hromadian Ukrainy v 1941–1945 rr. [In the vortex of war. The position of minor citizens of Ukraine in 1941–1945]. Cherkasy. [in Ukrainian].
6. State archive of Kyiv region.
7. *Dokumenti obvinyayut [Documents accuse]* (1945). Moskva. [in Russian].
8. Zborovskaya, F. (1947). Sanitarnie posledstviya voini sredi detskogo naseleniya i meri po ikh likvidatsii [Sanitary consequences of the war among the children's population and measures for their liquidation]. *Sanitary consequences of the war and measures to eliminate them [Sanitarnie posledstviya voini i meri po ikh likvidatsii]*. Moskva. [in Russian].
9. *Zvirstva i zlochyny nimetsko-fashystykykh okupantiv na Kharkivshchyni (1944 r.) [Atrocities and crimes of the German-fascist occupiers in the Kharkiv region (1944)]* (1944). Kyiv ; Kharkiv: Ukrderzhvydav. [in Ukrainian].
10. *Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR [History of cities and villages of the Ukrainian SSR (1968)]* (1968) Kyiv. [in Ukrainian].
11. *Kyivskyi protses [Kyiv trial]* (1995). Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
12. Koval, M. (1979). Borba naseleniya Ukraini protiv fashistskogo rabstva [The struggle of the population of Ukraine against fascist slavery]. Kyiv. [in Russian].
13. Koval, M. (1988). Fashistskaya politika dukhovnogo, moralnogo i politicheskogo podavleniya naseleniya Ukraini i yee razval (1941–1944 gg.) [Fascist policy of spiritual, moral and political suppression of the population of Ukraine and its collapse (1941–1944)]. *Obshchestvenno-politicheskaya zhizn trudyashchikhsya Ukraini [Public and political life of working people of Ukraine]*. Kiev. [in Russian].
14. *Narodnaya voina v tilu fashistskikh okkupantov na Ukraine, 1941–1944 gg. [The People's War in the rear of the fascist occupiers in Ukraine, 1941–1944]* (1985). Kiev. [in Russian].
15. *Nimetsko-fashystskyi okupatsiyni rezhym v Ukraini [The German-fascist occupation regime in Ukraine]* (1963). Kyiv: Derzhpolityvdav URSR. [in Ukrainian].
16. *Nyurnbergs'kii protsess nad glavnimi nemetskimi voennymi prestupnikami [Nuremberg trial of the main German war criminals: Sat. the mother]* (1961). Moskva. [in Russian].
17. Ovchynnykova, Ya. (2011). Dity ta pidlitky Donbasu v umovakh Velykoi Vitchyznianoï viiny (1941–1945 rr.) [Children and adolescents of Donbas in the conditions of the Great Patriotic War (1941–1945)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Donetsk. [in Ukrainian].
18. *Pamiat na maibutnie. Z istorii desiatyrychnoi diialnosti Ukrainskoi spilky viazniv — zhertv natsyzmu ta pamiati [Memory for the future. From the history of the ten-year activity of the Ukrainian Union of Prisoners — Victims of Nazism and Remembrance]* (1985). Kyiv: Poeziya, 2001.
19. Pershyna, T. (2001) Fashystskyi henotsyd v Ukraini 1941–1945 [Fascist genocide in Ukraine 1941–1945]. Kyiv: Naukova Dumka. [in Ukrainian].
20. Pershina, T. (1985). Fashistskii genotsid v Ukraine 1941–1945 gg. [Fascist genocide in Ukraine 1941–1945]. Kiev: Nauchnaya misl. [in Russian].
21. Pihido-Pravoberezhnyi, F (1954). «Velyka Vitchyzniana viina». [«Great Patriotic War»]. Vinnipeh. [in Ukrainian].
22. Reva, A. (2002). Tragediya v Sokolnikakh. [Tragedy in Sokolniki]. Kharkov. [in Russian].

23. Serhiichuk, V. (1996). OUN/UPA v roky viiny. Novi dokumenty ta materialy [OUN/UPA during the war. New documents and materials]. Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].
24. *Sovetskaya Ukraina v godi Velikoi Otechestvennoi voini [Soviet Ukraine during the Great Patriotic War]* (1985). Kiev. [in Russian].
25. *Sovetskaya Ukraina v godi Velikoi Otechestvennoi voini [Soviet Ukraine during the Great Patriotic War]* (1985). Kiev, 2. [in Russian].
26. *Kharkovshchina v godi Velikoi Otechestvennoi voini (iyun 1941–1943 gg.: sbornik dokumentov i materialov [Kharkiv region during the Great Patriotic War (June 1941–1943: collection of documents and materials)]* (1965). Kharkov. [in Russian].
27. Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine.
28. *Chernigovshchina v godi Velikoi Otechestvennoi voini (1941–1945 gg.) [Chernihiv region during the Great Patriotic War (1941–1945)]* (1978). Kiev: Politizdat Ukraini. [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 10.10.2024

Схвалено до друку / Accepted: 05.11.2024

УДК: 94 (470+571): (477.5) «15–17»

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-33-Kompaniets>

Oleksii Kompaniets

post-graduate student of the Department of Archeology and Auxiliary sciences of history, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6239-3039>

e-mail: oleksiy_kompaniyets@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Kompaniets O. (2024) Locust invasion and their impact on the living activities of the population of the Ukrainian lands during the 16th–18th centuries. *Ukrainskyi Selianyn [Ukrainian peasant]*. 33, 19–37. (In Ukrainian). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-33-Kompaniets>

LOCUST INVASION AND THEIR IMPACT ON THE LIVING ACTIVITIES OF THE POPULATION OF THE UKRAINIAN LANDS DURING THE 16TH–18TH CENTURIES

Abstract. The purpose of the article is to analyze the documented information in historical sources regarding locust invasions in Ukrainian lands during the 16th–18th centuries, assess their periodicity and impact on the socio-economic life of the population, and explore the practices related to forecasting, prevention, and control of this natural disaster in an agrarian society.

Scientific novelty. The article identifies and examines written records of locust invasions in Ukrainian lands during the 16th–18th centuries, determines their periodicity, and evaluates their influence on the socio-economic life of the early modern Ukrainian agrarian society.

Conclusion. Based on an extensive source base, the most comprehensive register of documented locust invasions in Ukrainian lands during the 16th–18th centuries has been compiled. The study explores the specific terminology used in written sources of that period to denote locusts. Documentary evidence regarding the scale of damage and affected territories has been analyzed. The perception of natural disasters by early modern people is characterized as a combination of both irrational and rational views. Various methods of preventing and combating locust invasions in early modern Ukrainian lands are examined, assessing their effectiveness. The article also substantiates the philosophical foundations of «disasters history» — the study of natural disasters, which focuses on identifying patterns between nature's «challenges» and humanity's search for appropriate «responses» across different historical epochs to ensure survival and successful recovery after a catastrophe.

Key words: natural disaster, locust invasion, grain, food supply, peasantry, agrarian society, agriculture, environmental history.

Олексій Компанієць

аспірант кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6239-3039>

e-mail: oleksiy_kompaniyets@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Компанієць О. Нашестя саранчі та їх вплив на життєдіяльність населення українських земель XVI–XVIII ст. *Український селянин*. 2024. Вип. 33. С. 19–37. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-33-Kompaniets>

НАШЕСТЯ САРАНЧІ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ЖИТТЄДІЯЛЬНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ XVI–XVIII СТ.

Анотація. Метою статті є аналіз задокументованих у джерелах відомостей щодо нашестя саранчі на українські землі у XVI–XVIII ст., оцінка їх періодичності та впливу на соціально-економічне життя населення; дослідження практик, пов'язаних із прогнозуванням, запобіганням та боротьбою аграрного суспільства проти стихійного лиха.

Наукова новизна. У статті виявлено та проаналізовано повідомлення у писемних джерелах щодо нашестя саранчі на українські землі у XVI–XVIII ст., з'ясовано їх періодичність та вплив на соціально-економічне життя українського ранньомодерного аграрного суспільства.

Висновки. На підставі вивчення широкої джерельної бази укладено найбільш повний реєстр задокументованих випадків нашестя саранчі на українські землі в XVI–XVIII ст. Досліджено специфіку вживання номінацій на позначення саранчі у писемних джерелах XVI–XVIII ст. Виявлено писемні відомості щодо масштабу збитків і території, вражених стихійним лихом. Уявлення людини ранньомодерного часу щодо природи стихійних лих запропоновано визначити, як комбінацію ірраціональних та раціональних поглядів. Проаналізовано різні за ступенем ефективності методи попередження та боротьби із нашествиями саранчі на українських землях ранньомодерної доби.

Обґрунтовано філософські засади «disasters history» — історії стихійних лих, основою яких є пошук закономірностей між «викликами» природи та пошуками людиною в різні історичні епохи адекватних «відповідей», які б забезпечили її виживання та успішне відновлення після катаклізму.

Ключові слова: стихійне лихо, нашествя саранчі, хліб, продовольство, селянство, аграрне суспільство, сільське господарство, екологічна історія.

Постановка проблеми.

Людська історія, за влучним висловом Дж. МакНіла, «завжди розгорталася і буде розгортатися в межах біологічного та фізичного контексту, який сам теж розвивається»¹. З цього випливає, що історія людства є невід’ємною від історії природи. Інакше кажучи, сучасна історична наука вже не може замикатися на формулі М. Блока як «наука про людей у часі», а має бути скоригована у вигляді «науки про соціоекосистеми у часі».

«Виклики» природи, перед якими на різних етапах історії опинялася людина, підштовхували до пошуків адекватних «відповідей». Одним із таких викликів, особливо небезпечних для виживання традиційного аграрного суспільства, були надзвичайні явища природи: екстремальні метеорологічні явища (екстремальні холод або спека, потужні зливи, снігопади, заметілі, бурі, град, блискавка, повернення холодів у період вегетації рослин); надзвичайні астрономічні (метеорити, комети, сонячні і місячні затемнення) та оптичні явища (веселка, гало, паргелій, глорія, світлові стовпи, «вінці» навколо Сонця і Місяця); надзвичайні гідрологічні явища (повінь, повідь, посуха); нашествя саранчі та інших шкідників, епізоотії та епіфітії, що приносили з собою неврожаї і голод; епідемії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Складовою «екологічного повороту» в новітній історичній науці є «disasters history» — історія стихійних лих, предметом якої є відомості про стихійні лиха минулого, їх вплив на соціально-економічне, політичне та духовне життя людей, методи прогнозування і попередження катаклізмів, заходи щодо подолання їх наслідків.

Наукове вивчення історії стихійних лих, що вражали територію сучасної України, бере свій початок на рубежі XIX–XX ст. у працях Д. Багалія² та І. Крип’якевича³. У новітній історіографії окремі аспекти історії стихійних лих, зокрема й нашествя саранчі на українських землях, вивчали О. Воловик⁴, І. Ворончук⁵, Н. Кравченко⁶, Е. Острась⁷. Заслуговує також уваги стаття польського історика П. Дашкевича, присвячена проблемі нашествя саранчі в історії Речі Посполитої⁸.

Окремої уваги в історіографії питання заслуговує досвід укладання хронік надзвичайних явищ природи, котрі частково стосуються українських земель. У цьому контексті відзначимо публікації Є. Борисенкова та В. Пасецкого⁹, С. Намачинської¹⁰, А. Валавендера¹¹. Створені

---

1 МакНілл Дж. Р. О природе и культуре экологической истории. Человек и природа: экологическая история / под общ. ред. Д. Александрова, Ф. Й. Брюггемайера, Ю. Лайус. СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 2008. С. 24.

2 Багалей Д.И. Стихийные бедствия и борьба с ними в России в старину. Исторический вестник. СПб, 1892, Т. 47. № 1. С. 177–195; Багалей Д.И. Стихийные бедствия и борьба с ними в Слободской Украине. Багалей Д.И. Очерки из русской истории. Том 2. Харьков, 1913. С. 80–103.

3 Крип’якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 183–195.

4 Воловик О. Нашествия саранчи на территории Восточной Европы XVIII в. Специфика восприятия, экономическое и социокультурные последствия. *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского*. 2014. С. 19–26.

5 Ворончук І. О. Населення Волині в XVI–першій половині XVII ст. : родина, домогосподарство, демографічні чинники. К. : 2012. 712 с.

6 Кравченко Н. Свідчення про стихійні лиха в українських літописах першої половини XVII ст. *Український історичний збірник*. 2019. Вип. 21. С. 192–205.

7 Острась Е. С. Врожайність зернових культур, хлібні ціни та забезпечення населення хлібом в Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. *Донецьк : ДонУ, 2003. 80 с.*

8 Daszkiewicz P. Plagi szaranczy w dawnej Rzeczypospolitej. *Zeszyty Historyczne*. 2001, nr 136. S. 198–202.

9 Борисенков Е. П., Пасецкий В. М. Экстремальные природные явления в русских летописях XI–XVII вв. Л. : Гидрометеониздат, 1983. 241 с.; Борисенков Е. П., Пасецкий В. М. Тысячелетия летопись необычайных явлений природы. М. : Мысль, 1988. 522 с.; Борисенков Е. П., Пасецкий В. М. Летопись необычайных явлений природы за 2,5 тысячелетия. СПб. : Гидрометеониздат, 2002. 536 с.

10 Namaczyńska S. Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1648–1696. *Zjawiska meteorologiczne i pomory*. Lwow, 1937. 234 s.

11 Walawender A. Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450–1580. Т. 1. *Zjawiska meteorologiczne i pomory*. Lwow, 1932. 112 s.; Walawender A. Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450–1580. Т. 2. *Zniszczenia wojenne i pozary*. Lwow, 1935. 391 s.

вищезгаданими авторами реєстри далекі від повноти, проте є достатньо репрезентативними, аби дійти висновків про суттєвий вплив надзвичайних явищ природи на життєдіяльність людей минулого.

Мета статті.

Метою статті є аналіз задокументованих у джерелах відомостей щодо нашестя саранчі на українські землі у XVI–XVIII ст., оцінка їх періодичності та впливу на соціально-економічне життя населення; дослідження практик, пов'язаних із прогнозуванням, запобіганням та боротьбою аграрного суспільства проти стихійного лиха.

Виклад основного матеріалу.

Першочергово розглянемо специфіку вживання номінацій на позначення саранчі в писемних джерелах XVI–XVIII ст. Найчастіше ці комахи іменуються поняттями «саранча», «сарана», «шаранча». Семантику масштабу природного лиха, його катастрофічних наслідків, а також страху людей передають атрибутиви «великі полки саранчі»¹², «саранча незвичайної величини»¹³, «саранча велика»¹⁴. Красномовною ілюстрацією цього є гіперболізований опис Йоахимом Єрличем нашестя саранчі на Київщині, Поділлі та Брацлавщині у 1645 р., за словами якого, комахи «аж гаї березові, дерева ломили, з корінням вивертали різні дуби, на котрих тільки сіли»¹⁵. Переміщення саранчі автори нерідко порівнювали з хмарою, здатною закривати сонце. Так, у 1541 р. саранча, що з'явилася на Галичині, «своєю густотою закрила світло сонця на цілому просторі»¹⁶; 1542 р. вона «немов хмара, закривала людям світло сонця»¹⁷; 1612 р. саранча «закрила величезною кількістю сонце»¹⁸; 1690 р. на Самбірщині «саранча йшла така густа, що хмари закривала»¹⁹. Промовистим є опис наслідків нашестя саранчі на Поділлі та Галичину в 1711 р.: «поля виглядали як вижаті і виголені. Виїдала все, що зустріла, висушувала землю самим своїм дотиком і жовчевою, гострою слиною, бо як гризне, випускає багато її з рота»²⁰.

Неодноразово зустрічаємо порівняння роїв саранчі з військом. Самійло Величко, підкреслюючи масштаб грізної стихії у 1690 р., зауважив, що саранча «ішла через усю Малу Росію не разом, але порізно — одна за одною, превеликими партіями і стовпами, начебто мала поміж себе розумних вождів»²¹. Інші джерела констатують, що того ж 1690 р. «полки саранчі напали»²², «саранча йшла як військо полками»²³. 1711 р. саранча «летіла полками» на Поділлі, біля Львова, Ярослава, а також у Литві²⁴. Ймовірно, джерелом таких порівнянь слугував сюжет із Біблійної Книги приповістей Соломонових (30:27): «немає царя в сарани, — але вся вона в строї бойовому виходить»²⁵.

У текстах досліджуваного періоду у зв'язку з нашестям саранчі здебільшого зустрічаються словосполучення «саранча була»²⁶, «саранча ішла / вийшла»²⁷, «йшла колодою»²⁸, «саранча винищила / пожерла / поїла [збіжжя]»²⁹, «саранча напала»³⁰, «саранча робила спу-

12 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 184

13 Там само. С. 184–185

14 Острозький літописець (1500–1636). Короткі українські регіональні літописи / упоряд. В. Шевчук. К. : Кліо, 2016. С. 94; Київський літопис (1241–1621). Короткі українські регіональні літописи / упоряд. В. Шевчук. К. : Кліо, 2016. С. 75.

15 Лѣтопись Іоахима Ерлича (1620–1673 гг.). Южнорусские летописи / Под ред. О. Левичко. К., [1916?]. С. 86

16 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 184–185

17 Там само. С. 185

18 Зіморевич Б. «Потрійний Львів. Leopoldis Triplex» / пер. з латин. Н. Царьової; наук. комент. І. Мицька; відп. ред. О. Шишка. Львів : «Центр Європи», 2002. С. 143

19 Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 г. / сост. А. С. Петрушевич. Львов, 1874. С. 228

20 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 189

21 Там само. С. 187.

22 Там само. С. 187.

23 Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 г. / сост. А. С. Петрушевич. Львов, 1874. С. 228

24 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 189

25 Топачевський А. З Божого саду. Рослини і тварини у Святому Письмі. К. : Веселка, 2016. С. 61.

26 Острозький літописець (1500–1636). Короткі українські регіональні літописи / упоряд. В. Шевчук. К. : Кліо, 2016. С. 97; Крижановський А. Руська «кройника» з XVII в. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Т. 62. Л., 1904. С. 2.

27 Київський літопис (1241–1621). Короткі українські регіональні літописи / упоряд. В. Шевчук. К. : Кліо, 2016. С. 77.

28 Ніжинський літопис XVIII століття / упор. М. Корпанюк. Записки НТШ у Львові. Львів, 1996. Т. ССXXXI. С. 478.

29 Зубрицький Д. Хроніка міста Львова. Львів : Центр Європи, 2006. С. 220

30 Яворницький Д. І. Вольності запорозьких козаків. Дніпропетровськ : Січ, 2002. С. 278–279

стошення»³¹, «саранча багато шкод починила»³², «вчинила велику шкоду»³³, «випасла посіви»³⁴, «попсувала збіжжя, отравила ярину і вчинила дорожнечу»³⁵, «саранча була... мало не по всьому світу»³⁶.

Писемні джерела зберегли й більш конкретні відомості про масштаби лиха і територію, потерпілу від саранчі. Так, у 1541 р. саранча, що прийшла з Валахії, «займала дві милі вздовж і густо на лікоть; вона пожерла все довкола аж до Львова, майже на 60 миль»³⁷. У 1645 р. на околицях Новгород-Сіверського з'явилася саранча, що «вкрила землю на чотири дюйми і наповнила будинки, стайні й льохи»³⁸. У 1690 р., за повідомленням Межигірського літопису, «саранча велика йшла проздовж цілого місяця серпня більш як на сто миль ушир»³⁹, а митрополит Лев Кишка, описуючи те саме лихо, зауважив, що саранча була «на миль 20 вшир»⁴⁰. 1710 р. поблизу Глинян на Галичині саранча «на три милі поширилася»⁴¹.

На нашу думку, закономірність сприйняття стихійних лих людиною ранньомодерного часу полягає у наявності ірраціонального та раціонального підходів, які, зауважимо, не завжди заперечували одне одного. Так, ірраціональний підхід представлений народним (відзначається великою варіативністю, містичним світобаченням, зверненням до архаїчних магічних практик) та релігійним тлумаченням стихійного лиха, зокрема, його природи. Водночас у межах раціонального підходу розрізняємо донаукове та наукове тлумачення катаклізмів.

Прикладом ірраціонального народного тлумачення є повідомлення про нашествя саранчі у 1648 р., в якому йшлося про те, що «на початку козацьких і татарських воєн саранчу бачили на тих місцях, де були бої, в такій силі, що як сіла, закривала по дорогах копита коней. Дивне й це, що селянський бунт не зайшов далше, як дійшла саранча; не долетіла вона до Любліна і вернулася назад на схід, звідки прилетіла»⁴².

Ірраціональним поясненням з релігійних позицій є міркування Бартоломея Зіморовича, який, описуючи нашествя саранчі на Галичині у 1612 р., називає її «слухняним зняряддям гніву Божого»⁴³. Схожим чином причину нашествя саранчі неодноразово пояснював Самійло Величко. Він вважав, що 1645 р. лихо трапилося «з божого допусту через гріхи наші була по всій Україні»⁴⁴. Гійом де Боплан, який у 1645–1646 рр. став свідком нашествя саранчі, також порівнював її з «лихом, яке наслав Господь у давні часи на Єгипет»⁴⁵. У 1690 р. Господь, на думку Самійла Величка, «гніваючись на нас за беззаконня наше, попустив ... на малоросійську Україну велику кількість саранчі», яка 1 серпня, знов-таки, «за божим допустом» налетіла на територію Полтавського полку⁴⁶.

У текстах XVI–XVII ст. зустрічаються непоодинокі згадки про сакральні написи, які люди, начебто, бачили на крилах саранчі. Наприклад, у повідомленні про нашествя саранчі 1690 р. Самійло Величко помістив історію про те, що «в Англії, в одній якійсь провінції, трапилося одного літа, що хліба вродили, а коли наблизився час жнив, то прийшла у великий

31 Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 г. / сост. А. С. Петрушевич. Львов, 1874. С. 418

32 Межигірський літопис (1608–1700). «Скарбниця потрібна й пожиточна»: українські монастирські літописи, життя, повчання ченцям, чуда та ін. / упоряд., вступ. ст. та комент. В. Шевчука. К.: Либідь, 2012. С. 367

33 Літопис Самійла Величка. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки / упоряд., пер. В. Кречотень, В. Шевчук, Р. Іванченко. К.: Дніпро, 2006. С. 389

34 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 186

35 Літопис Самовидця / авт. вст. ст. — Я. І. Дзира. К.: Наукова думка, 1971. С. 151

36 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 188

37 Там само. С. 184–185

38 Швец Г. И. Выдающиеся гидрологические явления на юго-западе СССР. Л.: Наука. 1971. С. 64.

39 Межигірський літопис (1608–1700). «Скарбниця потрібна й пожиточна»: українські монастирські літописи, життя, повчання ченцям, чуда та ін. / упоряд., вступ. ст. та комент. В. Шевчука. К.: Либідь, 2012. С. 369

40 Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 г. / сост. А. С. Петрушевич. Львов, 1874. С. 228

41 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 188

42 Там само. С. 186.

43 Зіморович Б. «Потрійний Львів. Leopolis Triplex» / пер. з латин. Н. Царьової; наук. комент. І. Мицька; відп. ред. О. Шишка. Львів: «Центр Європи», 2002. С. 143

44 Літопис Самійла Величка. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки / упоряд., пер. В. Кречотень, В. Шевчук, Р. Іванченко. К.: Дніпро, 2006. С. 389

45 Боплан Г. Л. де. *Опис України*. Львів: Каменяр, 1990. С. 85

46 Літопис Самійла Величка. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки / упоряд., пер. В. Кречотень, В. Шевчук, Р. Іванченко. К.: Дніпро, 2006. С. 678–679

кількості саранча і всі хліба поїла так сильно, що за п'ять миль заледве можна було зібрати одну копу. Люди тієї провінції кілька штук з тієї саранчі піймали і, пильно приглянувшись, знайшли на їхніх крильцях мальовані літери: на одному крильці написано — «гнів», а на другому — «божий», аби явно було, що це сталося через гріхи і божу помсту»⁴⁷. Там само Самійло Величко повідомляє, що на крильцях саранчі, яка налетіла на Україну 1690 р., було видно «певні візерунки, начебто складені з грецьких літер, які з'єднувались у такі слова: «іга Dei», тобто «гнів божий...»⁴⁸.

У ранньомодерній Україні такі непоодинокі асоціації саранчі з проявом Божого гніву не випадкові. У них вбачаємо аналогії з описаним у П'ятикнижжі нашестям саранчі, що виступає восьмою карою, насланною Господом за відмову фараона відпустити з рабства євреїв: «І найшла саранча на всю єгипетську землю ... І поїла вона всю земну траву та увесь плід дерева, що град позоставив. І не зосталось ніякої зелені ані на дереві, ані на польовій рослинності в усім єгипетським краї» (Вихід, 10:14–15). Ототожнення саранчі з проявом Божого гніву зустрічаємо вже в «Природничій історії» Плінія Старшого у I ст. н.е. Як свідчить античний автор, «народи завжди зі страхом очікували цього лиха, згубного для плодів земних; люди сприймали наліт саранчі як невідворотну стихію, подібну до землетрусу чи буревію ...»⁴⁹.

Спроби раціонального донаукового тлумачення містяться в повідомленнях про нашестя саранчі 1650–1651 рр. Так, зазимувавши в Україні, саранча «випустила насіння, від якого її на весну ще більше родилася»⁵⁰. Прикметно, що Самійло Величко поруч із провіденціалістським тлумаченням стихійного лиха намагається пояснити його природу раціональними аргументами: «Треба на минуле літо стерегтися, боронь Боже, щоб на тих, де була, місцях не лишила вона для свого народження плоду — ікри, бо від того знову б розвелася і розмножилася: так як оті мотилі, які залишають на капусті своє насіння, з якого множитья немала кількість гусені, і то стільки її, що в малому часі обертають унівець капусту й інші (хай і в полі) ярини»⁵¹. У Рогатинському повіті на Галичині у 1708 р. саранча з'явилася «біля сіл Кунашів, Сернки і інших з залишеного насіння, що перетривало в землі через зиму», а навесні 1709 р. вийшла «мала чорнява саранча, зайняла простір півтори млі, готова випасти все, що зустрінула»⁵². Той факт, що саранча розмножується шляхом відкладання яєць в ґрунт або листя на землі, вочевидь, був добре відомий населенню українських земель ранньомодерної доби. У 1710 р. на Київщині та Стародубщині від залишеної комахами «ікри» саранча «родилася ще через два роки і шкоди чинила також»⁵³. На Волині на початку 1711 р. саранча, що прилетіла в серпні попереднього року і «до коріння винищила збіжжя», не змогла розплодитися через сильний мороз, який знищив відкладені яйця⁵⁴.

На донауковому етапі, щонайменше від другої половини XVII ст., маємо справу з досить точними уявленнями людей про біологію саранчі та стадії її розвитку. Так, Гійом де Боплан зауважив: «Якщо ж сарана лишається... до осені, до місяця жовтня, часу свого вимирання, то кладе кожна до 300 яєць, з яких виводяться наступної весни при спекотливій погоді нові комахи. Їх з'являється в три рази більше. Але коли вони вилуплюються і в той час випадають дощі, то сарана гине і в той рік можна її більше не боятися...»⁵⁵. У 1711 р. повідомлялося про нашестя «літучої» й «пішої» саранчі у Малій Росії⁵⁶. Того ж року на Поділлі люди спершу спостерігали «саранчу дуже густу, ще без крил», а згодом — «летючу саранчу»⁵⁷.

47 Там само. С. 678–679

48 Там само. С. 678–679

49 Топачевський А. З Божого саду. Рослини і тварини у Святому Письмі. К. : Веселка, 2016. С. 261

50 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 186.

51 Літопис Самійла Величка. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки / упоряд., пер. В. Кречотень, В. Шевчук, Р. Іванченко. К. : Дніпро, 2006. С. 678–679

52 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 188.

53 Там само. С. 188.

54 Там само. С. 188.

55 Боплан Г. Л. де. Опис України. Львів : Каменяр, 1990. С. 85

56 Сводная галицко-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года / сост. А. С. Петрушевич. Львов, 1887. С. 56; Швец Г. И. Выдающиеся гидрологические явления на юго-западе СССР. Л. : Наука. 1971. С. 76.

57 Сводная галицко-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года / сост. А. С. Петрушевич. Львов, 1887. С. 57–58; Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 188.

Джерела визначають декілька шляхів потрапляння саранчі на українські землі. Так, у 1527 р. хмари саранчі пригнав «нагальний вітер з Туреччини»⁵⁸, а 1536 р. її було занесено вітром «від Чорного моря»⁵⁹. Гійом де Боплан констатував, що саранча на українські землі зазвичай приноситься східним вітром «з боку Татарії», східним землям якої (Черкесія, Абхазія та Мінгрелія) властива суха весна, що сприяє розмноженню саранчі⁶⁰. Межигірський літопис повідомляв, що у 1690 р. саранча налетіла, на думку одних, «зі сходу, з моря Хвалінського» (Каспійського), а «інші повідали, що з лісів сибірських і від Синьої орди»⁶¹. У 1710 р. саранча, за спостереженням очевидців, прилетіла від Чорного моря⁶².

Зауважимо, що швидкість переміщення саранчі залежить від багатьох факторів: напрямку і швидкості вітру, температури та вологості повітря тощо. А. Герштеккер, який у 1879 р. опублікував працю, присвячену цим комахам, вказав на відсутність єдиної точки зору вчених на питання швидкості переміщення саранчі. За різними даними, вона може сягати від 0,5 км / год до 24 км / год⁶³.

Серед руйнівних наслідків нашествя саранчі майже завжди джерела першочергово називають збитки, завдані сільськогосподарським культурам, та викликану цим дорожнечу на продовольчі товари. Разом із тим непоодинокими є повідомлення про падіж худоби, що наставав після нашествия саранчі. Так, у 1536 р. через те, що саранча «пасовиська позаражувала», трапилася «незвичайна зараза на худобу»⁶⁴. У 1583 р. у загоні Самійла Зборовського після зустрічі з хмарою саранчі на Запорозжі загинуло до 300 коней⁶⁵. З нашествиям саранчі також пов'язується значний падіж худоби на Харківщині у 1744–1745 рр.⁶⁶.

Людські помешкання також зазнавали ушкоджень від саранчі. Зокрема, у 1748 р. джерела фіксують випадки, коли саранча погризла соломі на дахах будинків⁶⁷. Дискомфортні відчуття, які у місцевого населення викликало нашествя цих комах, промовисто описав Гійом де Боплан: «У повітрі її було стільки, що я у своїй кімнаті не міг їсти, не запаливши свічки. Усі будинки були нею заповнені, ця нечисть заповзала в конюшні, хліви, кімнати, на горища і навіть у погребі. Я спробував палити гарматний порох із сіркою, щоб її відігнати, але усе це було ні до чого, бо як тільки відчинялися двері, незліченна кількість сарани залітала всередину, інша вилітала, безперервно кружляючи повсюди. Дуже неприємно було виходити на вулицю, коли ці істоти ударялися об твоє обличчя, ніс, очі і щоки, так що неможливо було навіть відкрити рота, щоб туди не залетіло кілька з них. Та це ще нічого, бо ці тварюки не давали жодного перепочинку і тоді, коли хотілося їсти, і надумавши розрізати на тарілці кусень м'яса, ти різав водночас і сарану, а заледве відкривав рота, щоб піднести до нього шматок м'яса, треба було одразу виплюнути сарану. Зрештою, найдосвідченіші втрачали рівновагу від такого громаддя... Навіть коні ступали по ній з великим острахом, лише добре підхльоснуті нагайками, нашорошували вуха, хропли. Коли колеса наших возів і копита наших коней розчавлювали цих комах, від них ішов такий гідкий сморід, який вражав не тільки ніс, а й мозок. Щодо мене, то я цього смороду витримувати не міг, не промивши спершу носа оцтом, а далі не тримаючи і не нюхаючи постійно змочену ним хустинку»⁶⁸.

Тексти XVI–XVIII ст. містять описи різноманітних форм і засобів, які використовувало населення українських земель для захисту від нашествия саранчі та боротьби з нею. Наприклад, у 1690 р. Самійло Величко згадує, що козаки палили саранчу соломію, а коли вона прилітала

58 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 184

59 Там само. С. 184–185

60 Боплан Г. Л. де. *Опис України*. Львів : Каменяр, 1990. С. 85

61 Межигірський літопис (1608–1700). «Скарбниця потрібна й пожиточна»: українські монастирські літописи, життя, повчання ченцям, чуда та ін. / упоряд. вступ. ст. та комент. В. Шевчука. К. : Либідь, 2012. С. 369.

62 Швеє Г. И. Выдающиеся гидрологические явления на юго-западе СССР. Л. : Наука. 1971. С. 76; Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 188.

63 Герштеккер А. Саранча. Одесса, 1878. С. 47–48.

64 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 184–185

65 Яворницький Д. І. Вольності запорозьких козаків. Дніпропетровськ : Січ, 2002. С. 278–279.

66 Харківський літопис (1719–1780). Короткі українські регіональні літописи / упоряд. В. Шевчук. К. : Кліо, 2016. С. 348.

67 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 190–191

68 Боплан Г. Л. де. *Опис України*. Львів : Каменяр, 1990. С. 86

в інший край, «то на неї дзвонять, як на лиху хмару, стріляють зблизька з гармат, бряжчать ключами і стукають сокирами об дошки або в мильниці брязкають для гуку і дзвону, щоб ішла з цього місця на інше»⁶⁹. У 1708 р. на Рогатинщині селяни також докладали різноманітних заходів «щоби пажирлива біда не пішла дальше». Вони «підпалювали розкидену соломку, де саранча у більшому числі, топтали її кінми, на знищення комах копали ями і рови. Але часто бачено, що ці піші полки перепливали через стави, перебивалися через усякі перешкоди, а потім, як дістали крила, пішли широко і на мило від Львова стали, всюди несли із собою знищення засівів, трави і збіжжя. Селяне збиралися разом у великій силі і вистрілами з пушок, страшним криком, дзвоненням у різне залізя — проганяли цю шкідну комашню поза межі своїх піль»⁷⁰. У 1748 р. селяни Любешова на Волині відстрашували саранчу «биттям у дзвони і криками»⁷¹. Того ж року на Слобожанщині в поля було виведено козаків, які знищували саранчу закопуючи її в ями та вбиваючи⁷². В околицях Стрия у 1748 р. місцеві жителі практикували хресний хід проти саранчі: «як побачив... священник і люде, що пускається на стрийську царину [поле], обернулися з процесією навпроти неї спішно ідучи з набоженством і та саранча з божого десперменту вернулася на дуброву»⁷³. У 1749 р. за допомогою вогню селяни боролися із молодістю («пішою») саранчею в Галичині⁷⁴.

Отже, в арсеналі методів боротьби людини ранньомодерного часу із саранчею, поруч із засобами сумнівної ефективності, були і досить успішні методи, які неодноразово будуть популяризувати ентомологи та уряд в XIX ст.⁷⁵. Найбільш дієвими серед описаних практик вважаємо такі: 1) випалювання ділянок, вражених саранчею, якщо та перебуває на третій-четвертій стадіях личинкового розвитку, тобто не здатною до польоту, а пересувається стрибками; 2) вигін на поля худоби для витоптування комах та їх яєць; використання тварин-природних ворогів саранчі; 3) переорювання восени ділянок землі, на яких саранча відклала яйця, для того щоб дощі та мороз знищили майбутнє потомство.

Таким чином, констатуємо, що наприкінці XVII–у XVIII ст. населення українських земель було досить добре обізане з біологією саранчі та володіло арсеналом досить дієвих методів боротьби з нею. Однак не потрібно переоцінювати роль цих знань, оскільки масштаб цього стихійного лиха не дозволяв, та й не завжди дозволяє у наш час співмірно йому протидіяти.

У межах XVI–XVIII ст. нами виявлено та включено до реєстру 40 років, що супроводжувалися задокументованими випадками нашестя саранчі на українських землях. Нижче подаємо найбільш повну, порівняно з публікаціями Ф. Кеппена⁷⁶, І. Крип'якевича⁷⁷, С. Намачинської⁷⁸ й А. Валавендера⁷⁹, хроніку писемних свідчень про це стихійне лихо.

1527 р. «Нагальний вітер з Туреччини до Польщі приніс дуже великі полки саранчі, була краски золотої і сірої, мала по четверо крил» (Г. Рачинський, «*Historia naturalis*»)⁸⁰.

1536 р. «Вітер від Чорного моря такі хмари саранчі пригнав на Поділля, що на 20 миль довкола все пожерли, пасовиська позаражували, з чого була незвичайна зараза на худобу... Нарешті в місці листопаді, знищена силою морозу, спричинила страшний сморід» (Г. Рачинський, «*Historia naturalis*»)⁸¹.

69 Літопис Самійла Величка. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки / упоряд., пер. В. Кречетень, В. Шевчук, Р. Іванченко. К.: Дніпро, 2006. С. 678–679

70 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 188

71 Сводная галицко-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года / сост. А. С. Петрушевич. Львов, 1887. С. 179.

72 Историческая хронология Харьковской губернии / сост. К. П. Щелков. Харьков, 1882. С. 108

73 Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 г. / сост. А. С. Петрушевич. Львов, 1874. С. 180–181

74 Сводная галицко-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года / сост. А. С. Петрушевич. Львов, 1887. С. 183.

75 Герштеккер А. Саранча. Одесса, 1878. 138 с.

76 Кеппен Ф. О саранче и других вредных прямокрылых из семейства Acridioidea, преимущественно по отношению к России. Труды Русского энтомологического общества. Т. V. СПб., 1870. 352 с.

77 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 183–195.

78 Namaczynska S. Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1648–1696. Zjawiska meteorologiczne i pomory. Lwow, 1937. 234 s.

79 Walawender A. Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450–1580. Т. 1. Zjawiska meteorologiczne i pomory. Lwow, 1932. 112 s.; Walawender A. Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450–1580. Т. 2. Zniszczenia wojenne i pożary. Lwow, 1935. 391 s.

80 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 184.

81 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 184–185

1541 р. а) «В такій силі була саранча у Волощині, що займала дві милі вздовж і густо на лікоть та своєю густотою закрила світло сонця на цілому просторі; вона пожерла все довкола аж до Львова, майже на 60 миль» (Г. Рачинський, «Historia naturalis») ⁸².

б) «Саранча була велика...» ⁸³.

1542 р. а) «Була саранча велика...» ⁸⁴.

б) «Саранча на [свято] Матері Божої» ⁸⁵.

в) «Під кінець літа з Литви через Польщу, Шлезьк [Сілезію] і Міснію саранча незвичайної величини, в нечуваній кількості прилетіла до Німеччини, збіжжя, трави виїла. Летіла у повітрі, збита на висоту списа, що часом, немов хмара, закривала людям світло сонця, і на полях, де осіла, лежала на висоту ноги і вище зібрана і столочена» (Г. Рачинський, «Historia naturalis») ⁸⁶.

1548 р. «Саранча була на Успіння Богородиці» (Руська кройника) ⁸⁷.

1549 р. «Саранча була» (Руська кройника) ⁸⁸.

1579 р. «Саранча була» ⁸⁹.

1583 р. «На запорозькі степи напала сарана; Самійло Зборовський, власник міста Золочева Львівського повіту, який саме тоді йшов із загоном польської шляхти по Дніпру для з'єднання з запорозькими козаками... нижче острова Хортиці на Дніпрі зустрів хмару саранчі, від якої у нього загинуло до 300 коней і попухло багато народу» (за П. Кулішем) ⁹⁰.

1603 р., 16 серпня. «Ішла саранча» ⁹¹.

1612 р. а) «Саранча велика вийшла була до Польщі» ⁹².

б) «З'явилася саранча, яка винищила все збіжжя» ⁹³.

в) «В тому ж році зробила саранча великі спустошення» ⁹⁴.

г) «Сарана, слухняне зняряддя гніву Божого, у половині липня, закривши (величезною) кількістю сонце, десятого серпня знищила львівські поля...» ⁹⁵.

1615 р. а) «Саранча велика була, що поїла гречки і проса» ⁹⁶.

б) «На початку літа саранча була всюди велика: в Польщі, в Литві, на Україні» ⁹⁷.

1645 р. а) «Велика саранча йшла мимо Переяслава і очерет поїла, і береззя, овес на нивах та інших шкод багато починила в полі» ⁹⁸.

б) «З божого допусту через гріхи наші була по всій Україні велика саранча, і вчинила вона велику шкоду людям у хлібі» ⁹⁹.

в) «Саранча дуже велика так у Київщині, як і довкола Брацлава на Поділлі, що аж гаї березові, дерева ломили, з корінням вивертали різні дуби, на котрих тільки сіли» ¹⁰⁰.

г) На околицях Новгород-Сіверського саранча покрила землю майже на чотири дюйми і наповнила будинки, стайні і погребі» (за М. Рклицьким) ¹⁰¹.

1647 р. «Саранча велика була» ¹⁰².

82 Там само. С. 184–185

83 Острозький літописець (1500–1636). Короткі українські регіональні літописи / упоряд. В. Шевчук. К. : Кліо, 2016. С. 94.

84 Київський літопис (1241–1621). Короткі українські регіональні літописи / упоряд. В. Шевчук. К. : Кліо, 2016. С. 75.

85 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 185

86 Там само. С. 185

87 Крижановський А. Руська «кройника» з XVII в. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Т. 62. Л., 1904. С. 2

88 Крижановський А. Руська «кройника» з XVII в. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Т. 62. Л., 1904. С. 2

89 Острозький літописець (1500–1636). Короткі українські регіональні літописи / упоряд. В. Шевчук. К. : Кліо, 2016. С. 97.

90 Яворницький Д. І. Вольності запорозьких козаків. Дніпропетровськ : Січ, 2002. С. 278–279.

91 Київський літопис (1241–1621). Короткі українські регіональні літописи / упоряд. В. Шевчук. К. : Кліо, 2016. С. 77.

92 Львівський літопис М. Гунашевського. Короткі українські регіональні літописи / упоряд. В. Шевчук. К. : Кліо, 2016. С. 268.

93 Зубрицький Д. Хроніка міста Львова. Львів : Центр Європи, 2006. С. 220.

94 Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 г. / сост. А. С. Петрушевич. Львов, 1874. С. 418.

95 Зіморевич Б. «Потрійний Львів. Leopolis Triplex» / пер. з латин. Н. Царьової; наук. комент. І. Мицька; відп. ред. О. Шишка. Львів : «Центр Європи», 2002. С. 143.

96 Острозький літописець (1500–1636). Короткі українські регіональні літописи / упоряд. В. Шевчук. К. : Кліо, 2016. С. 100.

97 Швеє Г. И. Выдающиеся гидрологические явления на юго-западе СССР. Л. : Наука. 1971. С. 61.

98 Межигірський літопис (1608–1700). «Скарбниця потрібна й пожиточна»: українські монастирські літописи, життя, повчання ченцям, чуда та ін. / упоряд., вступ. ст. та комент. В. Шевчука. К. : Либідь, 2012. С. 367.

99 Літопис Самійла Величка. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки / упоряд., пер. В. Кречотень, В. Шевчук, Р. Іванченко. К. : Дніпро, 2006. С. 389.

100 Літопис Іоахіма Ерлича (1620–1673 гг.). Южнорусские летописи / Под ред. О. Левицкого. К., [1916?]. С. 86.

101 Швеє Г. И. Выдающиеся гидрологические явления на юго-западе СССР. Л. : Наука. 1971. С. 64.

102 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 185

1648 р. а) «На початку козацьких і татарських воєн саранчу бачили на тих місцях, де були бої, в такій силі, що як сіла, закривала по дорогах копита коней. Дивне й це, що селянський бунт не зайшов далше, як дійшла саранча; не долетіла вона до Любліна і вернулася назад на схід, звідки прилетіла» (Г. Рачинський, «Historia naturalis») ¹⁰³.

б) «Саранча на подобу густих хмар появилася на гірському тракті і біля села Медики [Перемишльський повіт] з великою шкодою» (Г. Рачинський, «Historia naturalis») ¹⁰⁴.

в) «Жита колода по 60 зол. була. Того року і наступуючого саранча була, а 1650 згинула» ¹⁰⁵.

г) «Перед приходом козаків після пилявецької [битви] в тутешні краї, саранчі незлічимо число з України летіла, котра збіжжя на Волині і навколишніх землях вщент повиїдала. По тім велика дорожнеча наступила, тому що на зиму нічого не було сіяно» ¹⁰⁶.

1649 р. «Саранча велика була і збіжжя попсувала, дорожнеча велика була і на хліб, і на сіль, і на сіно» ¹⁰⁷.

1650 р. «В тім році при погубнім положенню для Польщі була ще й саранча немала, котра спричинила і в самій Україні великі шкоди; вона поїла всі трави і хліб посіяний. Через це в наступну зиму, що трапилася гостра, прокормити скотину було майже неможливо. Притім вона зазимувала в Україні від випущеного насіння її на весну ще більше родилася, і зроблена була тим не мала дорожнеча, від чого люде терпіли велику нужду» (за О. Рігельманом) ¹⁰⁸.

1652 р. «[Саранча] засіви майже усі випасла, спричинила голод по якому наступила й зараза» (Г. Рачинський, «Historia naturalis») ¹⁰⁹.

1685 р., літо. «Саранча велика була» ¹¹⁰.

1688 р. «12 серпня саранча великая била так же усе войско укрила і отвернула понад Дніпром вниз, і 13 серпня знову от городов била, а от Донця знову великая саранча на войско наступила, і усе войско укрила і пошла в татарські поля» ¹¹¹.

1689 р. «Сарана була» ¹¹².

1690 р. а) «Того-таки року літо було дощисте, але, гніваючись на нас за беззаконня наше, попустив Господь на малоросійську Україну велику кількість саранчі, яка, наплодившись упродовж кількох літ у степах біля Криму, тепер за божим допустом наспіла 1 серпня від Криму в Полтавський полк. І така була вона велика, що в ясний полудень затуляла сонячне світло, наче темна хмара. Ішла ж вона через усю Малу Росію не разом, але порізно — одна за одною, превеликими партіями і стовпами, начебто мала поміж себе розумних вождів. Пробула вона на Україні тижнів зо два і, либонь, озимим хлібам, уже вижатим, не зашкодила, однак хліби ярові, ще не вижаті, і всі невикошені трави виїла дощенту і вчинила малоросійським людям превелику втрату й печаль, а де йшла превеликими партіями і на землю падала, там наповнював од неї повітря великий сморід, і хоч людам не шкодив, але шкодив худобі, робочим волам та коням, і то так, що багато їх здихало, не мігши стерпіти того смороду. Свині, однак, іптаство надвірне їли її досить і без жодної шкоди нею насичувалися. Перелетівши через Малу Росію за два тижні, удалася на Волинь і в Польщу, так само і в Литву. Певні письменні люди з малоросіян повідали, що на багатьох крильцях її бачили руськими літерами такі два слова: “гнів Божий”. Автор же польської книжки “Економіка”, нововиданої і видрукуваної після приходу саранчі, написав про ту саранчу на 111 сторінці таке: В році 1690 з’явилася велика від звичайного саранча в Русі на Україні, а звідти частина її залетіла до Сандомирського краю. Те розширення її з Таврики йде від Криму та з Волох, і була вона така жажлива й густа, начебто хмара, що й сонячне лице затьмила. А де тільки впала на луки, на

103 Крип’якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. Вісник природознавства. 1928. № 3–4. С. 186

104 Там само. С. 186

105 Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 г. / сост. А. С. Петрушевич. Львов, 1874. С. 103.

106 Namaczynska S. Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1648–1696. Zjawiska meteorologiczne i pomory. Część II. Lwow, 1937. S. 5.

107 Літопис Самовидця / авт. вст. ст. — Я. І. Дзира. К. : Наукова думка, 1971. С. 59.

108 Крип’якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. Вісник природознавства. 1928. № 3–4. С. 186

109 Там само. С. 186

110 Швець Г. І. Выдающиеся гидрологические явления на юго-западе СССР. Л. : Наука. 1971. С. 70

111 Літопис Самовидця / авт. вст. ст. — Я. І. Дзира. К. : Наукова думка, 1971. С. 148.

112 Хроніка Павла Полуботка / підгот. до друку, передм. О. Коваленка. Сіверянський літопис. 1995. № 6. С. 107

збіжжя, на городні ярини, на траву, навіть на листя на деревах і в лісах, — виїла все дощенту. Козаки палили її соломою, від неї потім були зарази, як від моровиці, і то аж так, що від того вмирили люди. Тілом своїм вона була шарава, від того й назва їхня йде — шаранча; схожа вона собою на польових коників, тільки довша й більша, з чотирма крильцями, на яких видно певні візерунки, начебто складені з грецьких літер, які з'єднувались у такі слова: “іга Dei”, тобто “гнів Божий”... Коли прилітає в інший край, то на неї дзвонять, як на лиху хмару, стріляють зблизька з гармат, бряжчать ключами і стукають сокирами об дошки або в мильниці брязкають для гуку і дзвону, щоб ішла з цього місця на інше. Пан Бог всемогучий оборонив польські краї, бо вона з'явилася на той час, коли люди прибрали з поля збіжжя, татарок однак пошкодила, а де впала на рівну землю, то було її в грубизну тієї маси на півлікті. Треба на минуле літо стерегтися, боронь Боже, щоб на тих, де була, місцях не лишила вона для свого народження плоду — ікри, бо від того знову б розвелася і розмножилася: так як оті мотилі, які залишають на капусті своє насіння, з якого множитья немала кількість гусені, і то стільки її, що в малому часі обертають унівець капусту й інші (хай і в полі) ярини... В Англії, в одній якійсь провінції, трапилося одного літа, що хліба вродили, а коли наблизився час жнив, то прийшла у великій кількості саранча і всі хліба поїла так сильно, що за п'ять миль заледве можна було зібрати одну копу. Люди тієї провінції кілька штук з тієї саранчі піймали і, пильно приглянувшись, знайшли на їхніх крильцях мальовані літери: на одному крильці написано “гнів”, а на другому — “божий”, аби явно було, що це сталося через гріхи і божу помсту¹¹³.

б) «Того ж року великая саранча біла на Україні и коло Стародуба на Сівері; прийшла августа 9 и туда наворочала на краї литовськіе, але у Литву не йшла, зостала по Полісію коло Сожа; а тая, що ишла на Київ, то поїшла в Польщу ку Шліонску и поза Дністром, и там на Волиню, коло Гродня и Берестя Литовского; а инная тут на Україні, коло Ніжина й Чернігова и на Сівері коло Стародуба зазимовала. А барзо ишла широка и московских краев займала поза Свинском и Комарицкую волость зопсовала, збоже и усю ярину потравила, и жита, которіе застала непожатіе, усе поела, и так учинила дорожнечу у збожжу: жито стало осмачка по золотих три и овес в той же цені, которого и мало било у Сівері, але з України доставали. И от того смроду саранчі коні хоріли и издыхали и всякое бидло, бо с травою и саранчу пожирали, же и м'ясо їх смерділо саранчею, — и кури и гуси» (Літопис Самовидця)¹¹⁴.

в) «Саранча велика йшла проздовж цілого місяця серпня більш як на сто миль ушир, а взялася, як повідають, зі сходу, з моря Хвалинського, а інші повідають, що з лісів сибірських і від Синьої орди, і йшла аж до Польщі і до землі Венгерської, де вже восени від зимніх вітрів та дощів ледве погинула, і вельми багато шкодила в полі, в недозрілій пашні»¹¹⁵.

г) «Саранча велика йшла кілька тижнів»¹¹⁶.

г) «Була в Польщі шаранча велика барзо, котра великого мору і голоду наробила»¹¹⁷.

д) «Року 1690 саранча була страшна, котра тривала всю осінь. Поїла вівси, гречки, проса, горохи, трави... Жито, хто не встиг заволочити, зараза поїла. Після тої саранчі багато коней, товару, свиней, овець поздыхало з голоду, бо всі ліси, болота, поля [п]окрила була і зазимувала. Такої саранчі старі люди не пам'ятають...»¹¹⁸.

е) [19 серпня] «По полудню на поля монастирські прилетіла шаранча, взявшись від Св. Спаса (монастиря) з Дубна названого і хмара крутила аж до вечора, і ночувала на полях монастиря Лаврівського: котра великі шкоди по[в]чиняла. Потім взявшись полетіла до Ліску і по кілька разів розне прибувала. Востатку зась у краї Угорський летіла» (записка на Новому Заповіті у Лаврівському монастирі)¹¹⁹.

113 Літопис Самійла Величка. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки / упоряд., пер. В. Кречотень, В. Шевчук, Р. Іванченко. К. : Дніпро, 2006. С. 678-679.

114 Літопис Самовидця / авт. вст. ст. — Я. І. Дзира. К. : Наукова думка, 1971. С. 151

115 Межигірський літопис (1608–1700). «Скарбниця потребна й пожиточна»: українські монастирські літописи, життя, повчання ченцям, чуда та ін. / упоряд., вступ. ст. та комент. В. Шевчука. К. : Либідь, 2012. С. 369.

116 Туптало Д. Діарій (коротка редакція). Малі українські діарії XVII–XVIII століть / упор. В. Шевчук. К. : Кліо, 2015. С. 125.

117 Ніжинський літопис XVIII століття / упор. М. Корпанюк. Записки НТШ у Львові. Львів, 1996. Т. ССXXXI. С. 478

118 Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. К. : Наукова думка, 1992. С. 259.

119 Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 г. / сост. А. С. Петрушевич. Львов, 1874. С. 228

є) «Саранча перша» (Солотвинський рукопис)¹²⁰.

ж) «Саранча була велика мало не по всьому світу»¹²¹.

з) «Саранча на миль 20 вшир, а у Волохах миші» (Рукопис митрополита Л. Кишки)¹²².

и) (Стрий) «Шаранча велика на Успіння була до зими»¹²³.

і) «Перед Усікновенням Св. Хрестителя саранча йшла через чотири тижні така густа, що хмари закривала» (Записка із Самбора)¹²⁴.

ї) «На Поділля, Волинь, Русь, Малопольщу полки саранчі напали. Летіла в такому числі (бачив я це у Львові), що закривала світло, великим шумом наводила страх, з'їдала до коріння не тільки доспілі збіжжя, але й траву та листя дерев — у вересні. Де ці грабіжники стали табором для відпочинку, творили масу густу на пядь. Була чутка, що ця громада налетіла на Бесарабію, або поля буджацьких татар, протягом трьох років нищила засіви, потім відійшла до наших земель, немов міняючи повітря, або уступаючи перед ворожим нападом» (Г. Рачинський, «Historia naturalis»)¹²⁵.

й) [8 серпня] «Поміж днями Преображення та Успіння, з полудня на північ йшла саранча у великому числі»¹²⁶.

к) [29 серпня] «Саранча у Польщі, особливо у воєводстві Руському [була]»¹²⁷.

л) [15 серпня] «Саранча йшла як військо полками над Яворовом, але без шкоди»¹²⁸.

м) «Саранча прийшла місяця августа» (записка із с. Стрільча)¹²⁹.

н) «Сарана йшла колодою»¹³⁰.

1691 р. «По всій Малій Росії, в Україні, в Польщі, в Литві і в частині Великої Росії показала сильна саранча, від чого у всякому хлібі була велика дорожнеча, так що осьмуху жита і вівса по 6 гривен купували» (за О. Рігельманом)¹³¹.

1706 р. «Сонце другий раз мінилося перед Вознесінням в середу і саранча йшла другий раз» (Солотвинський рукопис)¹³².

1708 р. «Прилетіли й 1708 р. ватаги саранчі з сторін Волощини через Поділля до Червоної Руси, але що жнива вже майже були покінчені, в зібраному хлібі менше шкоди завдала хліборобам. На Покутті біля сіл Кунашів, Серники [Рогатинського повіту] і інші з залишеного насіння, що перетривало в землі через зиму, вийшла на весну мала чорнява саранча, зайняла простір півтори млі, готова випасти все, що зустрінула. Йшла вперед, змінюючи місце, а селяне докладали заходів щоби пажирлива біда не пішла далі. І так підпалювали розкидену соломку, де саранча у більшому числі, топтали її кінцями, на знищення комах копали ями і рови. Але часто бачено, що ці піші полки перепливали через стави, перебивалися через усякі перешкоди, а потім, як дістали крила, пішли широко і на миль від Львова стали, всюди несли із собою знищення засівів, трави і збіжжя. Селяне збиралися разом у великій силі і вистрілами з пушок, страшним криком, дзвоненням у різне залізя — проганяли цю шкідну комашню поза межі своїх піль»¹³³.

1709 р. а) [5 серпня] «Велика сарана йшла»¹³⁴.

б) «Саранча першая і виплодилася в Полсци»¹³⁵.

в) «Сонце мінилося третій раз, і саранча» (Солотвинський рукопис)¹³⁶.

120 Там само. С. 228

121 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 188

122 Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 г. / сост. А. С. Петрушевич. Львов, 1874. С. 228

123 Там само. С. 228

124 Там само. С. 228

125 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 187

126 Туптало Д. Діярій (коротка редакція). Малі українські діарії XVII–XVIII століть / упор. В. Шевчук. К.: Кліо, 2015. С. 127

127 Винницький Ю. Записник митрополита. Малі українські діарії XVII–XVIII століть / упор. В. Шевчук. К.: Кліо, 2015. С. 192

128 Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 г. / сост. А. С. Петрушевич. Львов, 1874. С. 228

129 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 188.

130 Ніжинський літопис XVIII століття / упор. М. Корпанюк. *Записки НТШ у Львові*. Львів, 1996. Т. ССXXXI. С. 478

131 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 188.

132 Сводная галицко-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года / сост. А. С. Петрушевич. Львов, 1887. С. 32

133 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 188.

134 Ніжинський літопис XVIII століття / упор. М. Корпанюк. *Записки НТШ у Львові*. Львів, 1996. Т. ССXXXI. С. 479.

135 Капраль М. Галицький літопис XVIII ст. *Галич*. 2018. Вип. 3. С. 205

136 Сводная галицко-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года / сост. А. С. Петрушевич. Львов, 1887. С. 42

- 1710 р. а) [Київ] «Саранча йшла» (Літопис В. Ясинського)¹³⁷.
б) [Київ] «Саранча йшла» (Літопис Й. Кроковського)¹³⁸.
в) «Саранча на Україні»¹³⁹.
г) «Того ж року саранча велика від моря летіла на північ і трави і збіжжя в Україні поїла»¹⁴⁰.
г) «Саранча була велика по всій півночі і Задніпру»¹⁴¹.
д) «Саранча велика летіла від Чорного моря на північ і траву, і хліб у Малоросії поїла» (В. Рубан, «Краткая летопись Малыя России»)¹⁴².
е) «Саранча була друга»¹⁴³.
е) «[Саранча] напала на Волинь в останніх днях серпня і до коріння нищила і не доспіле збіжжя, але і свіжо засіяне і таке, що ледве виростало у стебло, потім, як залишила яєчка, знищив її мороз (Г. Рачинський, «Historia naturalis»)¹⁴⁴.
ж) «Саранча також біля Глинян [Галичина] на три милі поширилася, не тільки збіжжя, листя з дерев, але й тростину в воді пооб'їдала»¹⁴⁵.
з) «Того ж року саранча велика через Київ ішла: звідси майже по всій Малоросії поширилася і на сіверянських сторонах в Стародубщині була і шкоди великі на хлібі починила; а від ікри її родилася ще через два роки і шкоди чинила також»¹⁴⁶.
1711 р. а) «Саранча літуча й піша всюди в Малій Росії була і багато пошкодила через кілька років»¹⁴⁷.
б) «Того ж року зараз з весни саранча дуже густа ще без крил на Поділлі явилася і дуже збіжжя ще зелене попсовала, так дуже що і люде з Поділля різні до гір волоклися, для того, що саранча хліб попсовала. А у нас явилася вже летюча саранча, перша, але нечувано густа, дня 3 і 4 серпня і дуже шкодила збіжжю і городам»¹⁴⁸.
в) «Саранча була в Польщі, що з України в руські і подільські краї примандрувала»¹⁴⁹.
г) «Тоді ж і саранча була»¹⁵⁰.
г) «З насіння, залишеного в землі, зродилася нова [саранча] і робила звичайні шкоди. Біля Полонного [Волинь] хати селян так наповнила, що ледве дозволяла їсти, або відпочивати» (Г. Рачинський, «Historia naturalis»)¹⁵¹.
д) «На Поділлі, на Русі біля Львова, Ярослава, на Литві біля Берестя, Слуцька, Несвижа і ин. [саранча] летіла полками, все так обгризла 1711 р., що поля виглядали як вижаті і виголені. Виїдала все, що зустріла, висушувала землю самим своїм дотиком і жовчевою, гострою слиною, бо як гризне, випускає багато її з рота» (Г. Рачинський, «Historia naturalis»)¹⁵².
1712 р. а) «7 серпня 1712 р. [поблизу Кам'янця на Поділлі] бачили, як полки саранчі перелітали і нищили всякі плоди та залишили так багато гною, що треба було ціле місто чистити. Вона ж на подобу густих хмар перелітала до Львова і Ярослава протягом 4 годин. В холмській землі деякі подорожні бачили незвичайне видовище, а саме величезну ватагу саранчі, в якій дорослі летіли і несли на собі ніжне потомство. Мешканці села Люча (Lutcza) на Підгір'ю [Печеніжинський повіт] бачили, як полки тих комах летіли на ширину пів милі,

137 Мыщык Ю. А. Украинские краткие летописцы конца XVII — начала XVIII в. Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения : сб. науч. тр. / В. Я. Борщевский (отв. ред.). Днепропетровск : ДГУ, 1978. С. 39

138 Там само. С. 40

139 Сводная галицко-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года / сост. А. С. Петрушевич. Львов, 1887. С. 48

140 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 188.

141 Швець Г. И. Выдающиеся гидрологические явления на юго-западе СССР. Л. : Наука. 1971. С. 76

142 Там само. С. 76

143 Сводная галицко-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года / сост. А. С. Петрушевич. Львов, 1887. С. 46

144 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 188.

145 Там само. С. 188.

146 Там само. С. 188.

147 Сводная галицко-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года / сост. А. С. Петрушевич. Львов, 1887. С. 56

148 Там само. С. 57–58

149 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 189.

150 Хроніка Павла Полуботка / підгот. до друку, передм. О. Коваленка. Сіверянський літопис. 1995. № 6. С. 108

151 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 189.

152 Там само. С. 189.

протягом 24 годин (не без кількох перестанків) та попрямували на Краківське воєводство...» (Г. Рачинський, «Historia naturalis»)¹⁵³.

б) «Саранча йшла остання» (Літопис В. Ясинського)¹⁵⁴.

в) «Саранча йшла остання» (Літопис Й. Кроковського)¹⁵⁵.

г) «Року божого 1712 дня 14 серпня велика сила саранчі наступила на місто Львів о першій годині пополудні»¹⁵⁶.

1713 р. «Насіння саранчі 1713 р. знаходилося на полях Руси [Галичини], з котрого нова саранча зродилася. Насіння зложене в осени, як трапляється лекша зима, переховується, але стиснена кріпким і довготривалим морозом, гине» (Г. Рачинський, «Historia naturalis»)¹⁵⁷.

1719 р. «В Немирові [Рава-Руський повіт] і в місцях недалеко від Львова, випасала засіви і ін. В одному воєводстві нашого королівства саранча, летючи в інші місця, переносила молоде покоління, що сиділо їй на хребті — бачив це побожний муж з чина езуїтів, що був у дорозі. Біля Чернихова, міста в Польщі, саранча пожерла хлопця, якого залишили в полі (Г. Рачинський, «Historia naturalis»)¹⁵⁸.

1743 р. «Саранча була»¹⁵⁹.

1748 р. а) [14 липня] «З'явилися хмари саранчі, що закрили сонце. Саранча опустилась на землю і знищила хліби, трави і, навіть, листя на деревах. Люди примішували в їжу жолуді і листя тополі. Від цього виникали хвороби, які часто мали смертельний кінець. Також від голоду падала худоба»¹⁶⁰

б) [1 серпня] «Саранча вийшла»¹⁶¹.

в) «В Малоросію сарана ішла і много хліба поїла, також аж до 1750 бил голод на хліб»¹⁶².

г) «Саранча лютувала в Малоросії та на Україні. Виведені в поле козаки слобідських полків знищували її, закопуючи в ями та вбиваючи»¹⁶³.

г) «По весні, в травні місяці, саранча тут [в Україні] виплодилась і хліба багато пожерла, від чого виникла дорожнеча і змусила убож [вбогих людей] їсти лободу, бруньки, м'якни і березовий лист»¹⁶⁴.

д) «Превеликий од саранчі, а по містах і через неврожай почався голод справді з літа, аж лободу, гниле дерево та інше незвичайне в їжу вживали»¹⁶⁵.

е) «Того ж року і дня 24 липня, години третьої з полудня саранча третя летіла через місто [Стрий та околиці Стрия], вище домів під замок, де опала на опусті на тростину, повалила до землі, і царини, де упала пошкодила; за тою саранчею гонячи тумул великий летів бузьків понад місто, за саранчею гнався; та полетіла понад Дуліби. Того ж дня о годині п'ятій з полудня саранча четверта летіла від півночі велика туманами через Угорське село, на Пукиничі, поза ліс вівнянський; і в той час виходили з процесією з Благовіщення, чекали на полі з дві години, щоби не приспіла на стрийські царини, а як вже не видно, куди крутилася, вернулася процесія назад. Не доходячи Ланів, та саранча вернулася на село Дубровляни, де вже і над двором була дубровлянським. Як побачив це священник і люде, що пускається на стрийську царину, обернулися з процесією навпроти неї спішно ідучи з набоженством і та саранча з божого десперменту вернулася на дуброву, трактом на Береги»¹⁶⁶.

153 Там само. С. 189.

154 Мыщык Ю. А. Украинские краткие летописцы конца XVII — начала XVIII в. Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения : сб. науч. тр. / В. Я. Борщевский (отв. ред.). Днепропетровск : ДГУ, 1978. С. 39

155 Там само. С. 40

156 Сводная галицко-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года / сост. А. С. Петрушевич. Львов, 1887. С. 64

157 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 189.

158 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 189.

159 Федварський літопис. Літописні замітки про події в Новоросії (1743–1806). *Короткі українські регіональні літописи / упоряд. В. Шевчук. К. : Кліо, 2016. С. 336*

160 Шипович І. Летопись Винницкого капуцинского монастыря. Каменец-Подольский, 1902. С. 20

161 Капраль М. Галицький літопис XVIII ст. *Галич*. 2018. Вип. 3. С. 205

162 Ніжинський літопис XVIII століття / упор. М. Корпанюк. *Записки НТШ у Львові*. Львів, 1996. Т. ССXXXI. С. 482.

163 Историческая хронология Харьковской губернии / сост. К. П. Щелков. Харьков, 1882. С. 108

164 Сводная галицко-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года / сост. А. С. Петрушевич. Львов, 1887. С. 178

165 Сулимівська хронічка (1651–1749). *Короткі українські регіональні літописи / упоряд. В. Шевчук. К. : Кліо, 2016. С. 310*

166 Сводная галицко-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года / сост. А. С. Петрушевич. Львов, 1887. С. 180–181

є) «[Саранча] прийшла від південної сторони на Україну, розійшлася через Польщу і Литву по Європі. Де запала на попас у південь, там зробила менше шкоди, де на ніч, там значно більше, бо відлітала шойно рано, як роса опала. Простягала хмарою грубо від землі на 50 ліктів. Восени обгризла стерні і солому по дахах. Була тоді в Польщі через три роки»¹⁶⁷.

ж) «Саранча тривала в литовському краю аж до Різдва... Треба було збіжжя ярині, хоч недозрілі, нагло збирати»¹⁶⁸.

з) «Того ж року саранча була майже по всьому світі і рік посушливий»¹⁶⁹.

и) «Посуха і саранча була» (Записка із с. Добеславець Коломийського повіту)¹⁷⁰.

і) «Саранча йшла»¹⁷¹.

ї) [29 серпня] «З півдня налетіла саранча. Її хмари зайняли в ширину понад 10 миль і закрили сонце. Саранча опустилась на землю і спричинила багато шкоди» (Літопис Вінницького капучинського монастиря)¹⁷².

й) «Саранча в лешнівському борі виплодилась і казали палити, то на сосни утікала, бо ще була мала піша» (Записка із с. Годова Зборівського повіту)¹⁷³.

к) «Саранча велика була і хліб вельми дорогий був»¹⁷⁴.

л) «На Україні, Поділлі, Волині, Поліссі і в інших місцях саранча в тому році вчинила незвичайні шкоди в засівах і сіножатях; се нещастя зустріло також фільварки, що належали до нашої колегії (w Nowym Dolsku). Така була велика сила саранчі, що починаючи від Успення Пр. Діви понад нашою колегією і містечком летіла через три дні без ніякої перерви як найгрубша хмара і цілком закрила сонце. Не тільки по полях, сіножатях, але я на вулицях міста, на дорогах була в нечуваній силі; биття у дзвони і крики народа дещо її відстрашували, направилося потім до сходу» (Записки колегії Піярів в Любешові, Пінського повіту)¹⁷⁵.

1749 р. а) «Летіла саранча місяця серпня» (Запис у Тріоді цвітній із Перегінської церкви)¹⁷⁶.

б) «Саранча велика була і хліб вельми дорогий був»¹⁷⁷.

1750 р. «То був рік дуже посушливий і саранча панувала» (Записка із с. Годова Зборівського повіту)¹⁷⁸.

1780 р. а) «Повсюдна на півдні засуха. Саранча. Молебень про обмеження лиха від саранчі. Неврожай»¹⁷⁹.

б) «В останні дні вересня, коли з Божою поміччю хліби було зібрано і мало що залишалося на нивах, із-за Дністра налетіла саранча і покрила деякі поля, мало що зашкодила у цьому році і тут-таки пропала. Дай Боже, щоб наступному році не з'явилася, оскільки вона, звичайно, накопується, що трапилось і тепер»¹⁸⁰.

в) «В Єлисаветградську провінцію і в інші місця сарана прийшла і пашні поїла»¹⁸¹.

г) «Саранча і засуха спричинили так багато шкоди в Новоросійському краї, що не лише жатва була невдалою, але й, навіть, бур'яну для палива не родилося в Степу»¹⁸².

167 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях. *Вісник природознавства*. 1928. № 3–4. С. 190–191

168 Там само. С. 190

169 Сводная галицко-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года / сост. А. С. Петрушевич. Львов, 1887. С. 180

170 Там само. С. 183

171 Федварський літопис. Літописні замітки про події в Новоросії (1743–1806). Короткі українські регіональні літописи / упоряд. В. Шевчук. К. : Кліо, 2016. С. 337

172 Шипович І. Літопись Винницького капучинського монастиря. Каменец-Подольський, 1902. С. 20

173 Сводная галицко-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года / сост. А. С. Петрушевич. Львов, 1887. С. 183

174 Там само. С. 183

175 Там само. С. 178–179

176 Там само. С. 183

177 Там само. С. 183

178 Там само. С. 186

179 Новицький Я. Хронологія подій і випадків, совершившихся в нынешнем Новороссийском крае, в Екатеринославской губернии и в частности в жизни гор. Александровска с 1770 по 1807 год. Новицький Я. П. Твори в 5-ти томах. Т. 1. Запоріжжя: ПП «АА Тандем», 2007. С. 299

180 Літопис Сагановського василіянського монастиря (1770–1793). «Скарбниця потрібна й пожиточна»: українські монастирські літописи, життя, повчання ченцям, чуда та ін. / упоряд., вступ. ст. та комент. В. Шевчука. К. : Либідь, 2012. С. 447

181 Федварський літопис. Літописні замітки про події в Новоросії (1743–1806). Короткі українські регіональні літописи / упоряд. В. Шевчук. К. : Кліо, 2016. С. 336

182 Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1730–1823. Ч. 1. С. 1731-го по 1796-й год. Одесса, 1836. С. 140

1781 р. а) Саранча, що прилетіла минулого року і яка закопалася в різних місцях Поділля вздовж Дністра по кордоні, почала з'являтися з початком весни. Коли вже з'явилося її багато, і вона почала рости, подояни, особливо в тих маєтках, де була, доклали всієї сили, щоб її погубити в той час, коли ще не могла злетіти. Із різних сіл та містечок вигнали безліч людей, щоб саранчу бити, палити, закопувати; били й на цьому боці, били і у Волощині, били й турки. Та, яка виявилася на цьому боці Дністра, вся була знищена. Але невзабарі з-за Дністра налетіла інша у великій кількості і зайняла простора на мило та й більше, товщина її малась у півколіна, як говорили. Вона, зупинившись тут на деякий час і, наробивши багато шкоди на полях, близько дня св[ятого] Іллі полетіла на захід. Через кілька тижнів уже при кінці жнив ярового хліба, знову повернулася у Подолію і, розсипавшись різних місцях, пробула до глибокої осені й закопалася на зиму. У деяких місцях, де можна було, переорювали поля і так хотіли не допустити розмноження саранчі, оскільки кажуть, що після такої операції вона гине¹⁸³.

б) «Друга саранча» (записка із с. Отинії в Галичині)¹⁸⁴.

в) «Засуха, саранча, неврожай»¹⁸⁵.

1794 р. а) «Засуха, саранча, неврожай. Державним і поміщицьким селянам Катеринославського намісництва роздано «заимообразно» 81 119 четв. хліба і 153 886 руб. 40 коп. грошової позички»¹⁸⁶.

б) «Великий неврожай вразив Нову Росію і саранча неймовірно робила спустошення. Херсонський повіт, і так не багатолюдний, незважаючи на вигідне місцерозташування, був розорений до крайності. Уряд згодом був змушений заборонити вивіз хліба за кордон»¹⁸⁷.

1798 р. «Неврожай, засуха, саранча»¹⁸⁸.

1799 р. а) Засуха, саранча, неврожай, голод. Роздача грошових позичок і хліба із запасних провіантських магазинів¹⁸⁹

б) Саранча виплодилася і поїла в ярині зовсім ячмені, вівси і пшениці, а жита Бог милував¹⁹⁰.

в) У басейні Десни (на Чернігівщині) сарана рухалася хмарою, закрила сонце, в деяких місцях вона покривала землю шаром більше аршина¹⁹¹.

г) [30 липня] Сарана йшла через село Федвар¹⁹².

1800 р. Влітку — саранча, що знищила хліб у Павлоградському, Маріупольському та ін. повітах¹⁹³.

Додамо, що на фоні задокументованих випадків про напади саранчі, що становлять абсолютну більшість повідомлень про нашестя шкідників, привертають увагу поодинокі записи про появу гусениць, жуків, мишей тощо.

Так, у літописі Самовидця знаходимо запис про нашестя чорних черв'яків, що завдали шкоди «коноплям та іншому зілля» у 1686 р. : «черв'яків чорних, а зростом як гусениця,

183 Літопис Сатановського василіянського монастиря (1770–1793). «Скарбниця потрібна й пожиточна»: українські монастирські літописи, житія, повчання ченцям, чуда та ін. / упоряд., вступ. ст. та комент. В. Шевчука. К. : Либідь, 2012. С. 448

184 Сводная галицко-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года / сост. А. С. Петрушевич. Львов, 1887. С. 179

185 Новицкий Я. Хронология событий и случаев, совершившихся в нынешнем Новороссийском крае, в Екатеринославской губернии и в частности в жизни гор. Александровска с 1770 по 1807 год. Новицкий Я. П. Твори в 5-ти томах. Т. 1. Запоріжжя: ПП «АА Тандем», 2007. С. 299

186 Новицкий Я. Хронология событий и случаев, совершившихся в нынешнем Новороссийском крае, в Екатеринославской губернии и в частности в жизни гор. Александровска с 1770 по 1807 год. Новицкий Я. П. Твори в 5-ти томах. Т. 1. Запоріжжя: ПП «АА Тандем», 2007. С. 301

187 Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1730–1823. Ч. 1. С. 1731-го по 1796-й год. Одесса, 1836. С. 236

188 Новицкий Я. Хронология событий и случаев, совершившихся в нынешнем Новороссийском крае, в Екатеринославской губернии и в частности в жизни гор. Александровска с 1770 по 1807 год. Новицкий Я. П. Твори в 5-ти томах. Т. 1. Запоріжжя: ПП «АА Тандем», 2007. С. 301

189 Там само. С. 302

190 Записка про різні події в Малій Росії відміни, що лишилися по нас (1783–1811) [Борзенський літопис]. Короткі українські регіональні літописи / упоряд. В. Шевчук. К. : Кліо, 2016. С. 361

191 Швеґ Г. И. Выдающиеся гидрологические явления на юго-западе СССР. Л. : Наука. 1971. С. 93

192 Федварський літопис. Літописні замітки про події в Новоросії (1743–1806). Короткі українські регіональні літописи / упоряд. В. Шевчук. К. : Кліо, 2016. С. 342

193 Новицкий Я. Хронология событий и случаев, совершившихся в нынешнем Новороссийском крае, в Екатеринославской губернии и в частности в жизни гор. Александровска с 1770 по 1807 год. Новицкий Я. П. Твори в 5-ти томах. Т. 1. Запоріжжя: ПП «АА Тандем», 2007. С. 302

було множество і коноплям та іншому зілля барзо шкодили, але збіжжю нічого не вредили. І так стадами ходили по дорозі і в город, в брами, і із города стадами йшли на огороди, не боячись дощів, хоча літо мокре було»¹⁹⁴.

У 1693 р. на Мармарошині було зафіксоване нашествя мишей, «увесь хліб з'їли, аж до нас ходили люди для хліба»¹⁹⁵.

Для кращого розуміння масштабів збитків, завданих сільському господарству внаслідок нашествя саранчі, зупинимося докладніше на декількох, найбільш детально задокументованих, випадках.

Так, у результаті нашествя саранчі 1748 р. на землях Києво-Видубицького монастиря (м-ко Літки, с. Ярославка, Свиноїди, Рожни, Лісники, сл. Звіринець) було знищено 82 % озимого хліба; 100 % яровини; 88 % трав на сіножатях. На селянських полях частки знищеного хліба і трав становили 73 %, 97 % та 82 % відповідно¹⁹⁶.

Узагальнивши дані наведеного реєстру, можемо виокремити декілька найбільших руйнівних хвиль нашествя саранчі на українських землях: 1520-ті–1540-ті рр., 1640-ві–1650-ті рр., 1680-ті–1710-ті рр. 1740-ві–1750-ті рр., 1780-ті – 1800-ті рр. Одними з перших, хто спробували виявити циклічність у масовому розмноженні та нашествиях саранчі, були Ф. Кеппен¹⁹⁷, а згодом — О. Чижевський¹⁹⁸. Дослідники висловили припущення про взаємозв'язок між зростанням сонячної активності та різким збільшенням популяції цих комах¹⁹⁹.

Висновки.

На основі вищесказаного можемо дійти висновків, що історія стихійних лих («disasters history») як складова екологічної історії («environmental history») є важливою, але поки що недооціненою сферою історичних досліджень., що здатна доповнити та уточнити раніше отримані висновки щодо соціально-економічного життя, форм і технік господарювання, повсякденного життя, природничих знань та світу уявлень людей минулого.

Нами встановлено, що на території сучасної України між 1501 і 1800 рр. щонайменше 40 років супроводжувалися масштабними нашествиями саранчі, зокрема, особливо тяжкими були 1520-ві–1540-ті, 1640-ві–1650-ті, 1680-ві–1710-ті, 1740-ві–1750-ті, 1780-ві–1800-ті рр.

На думку автора статті, закономірність сприйняття стихійних лих людиною ранньомодерного часу виявляється у наявності ірраціонального та раціонального підходів, які, зауважимо, не завжди заперечували один одного. Так, ірраціональний підхід представлений народним (відзначається великою варіативністю, містичним світобаченням, зверненням до архаїчних магичних практик) та релігійним тлумаченнями стихійного лиха, зокрема, його природи. Від другої половини XVII ст. зустрічаються непоодинокі повідомлення, які свідчать про наявність практичних знань та обізнаність української людності з біологією саранчі, зі способами її розмноження та стадіями розвитку; досить точно визначаються шляхи її потрапляння на українські землі. Поруч із катастрофічними збитками, завданими саранчею сільськогосподарським культурам, джерела відзначають здатність саранчі «заражати пасовища», внаслідок чого це стихійне лихо в окремі роки супроводжувалося масовою загибеллю худоби.

Форми і методи боротьби з нашествиями саранчі значно різняться за ступенем ефективності. Серед виявлених нами — відганяння комах криком, церковним дзвоном, пострілами з гармат; вигін на поля худоби, здатної потоптати комах; використання тварин — біологічних ворогів саранчі; переорювання полів; хресні ходи і молебні; магичні ритуали. Таким чином, арсенал методів, що практикувалися на українських землях в ранньомодерний час для протидії стихійному лиху, відзначається розмаїттям, але його дієвість з огляду на масштаб катаклізму не слід переоцінювати.

194 Літопис Самовидця / авт. вст. ст. — Я. І. Дзира. К. : Наукова думка, 1971. С. 142

195 Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 г. / сост. А. С. Петрушевич. Львов, 1874. С. 239

196 Мордвинцев В. М. Сельское хозяйство в монастырских вотчинах левобережной Украины в 18 в. К.: Международное финансовое агентство, 1998. С. 7, 26.

197 Кеппен Ф. О саранче и других вредных прямокрылых из семейства Acridioidea, преимущественно по отношению к России. Труды Русского энтомологического общества. Т. V. СПб, 1870. С. 255–257

198 Чижевский А. Л. Космический пульс жизни. М. : Мысль, 1995. 766 с.

199 Там само. С. 160

References:

1. Bagalej, D. (1892). Stihijnye bedstviya i bor'ba s nimi v Rossii v starinu [Natural disasters and the fight against them in Russia in the former times]. *Istoricheskij vestnik. [Historical Bulletin]*, 47, 1, 177–195 [in Russian].
2. Bagalej, D. (1913). Stihijnye bedstviya i bor'ba s nimi v Slobodskoj Ukraine [Natural disasters and the fight against them in Slobozhanshchyna]. *Ocherki iz russkoj istorii. [Essays from Russian history]*, 2, 80–103 [in Russian].
3. Barash, S. (1989). Istorija neurozhaev i pogody v Evrope (po XVI v. n. e.) [History of crop failures and weather in Europe (to the 16th century AD)]. Leningrad [in Russian].
4. Boplan, H. L. de. (1990). Opys Ukrainy [The Description of Ukraine]. Lviv [in Ukrainian].
5. Borisenkov, E. & Paseckij, V. (1983). Ekstremal'nye prirodnye yavleniya v russkih letopisyah XI–XVII vv. [Extreme natural phenomena in Russian chronicles of the 11th-17th centuries]. Leningrad [in Russian].
6. Borisenkov, E., Paseckij, V. (1988). Tysyacheletnyaya letopis' neobyčajnyh yavlenij prirody [A thousand-year chronicle of extraordinary natural phenomena]. Moscow [in Russian].
7. Borisenkov, E. & Paseckij, V. (2002). Letopis' neobyčajnyh yavlenij prirody za 2,5 tysyacheletiya [Chronicle of extraordinary natural phenomena for 2.5 millennia]. Saint-Petersburg [in Russian].
8. Vynnytskyi, Yu. (2015). Zapysnyk mytropolyta [Metropolitan's note]. *Mali ukrainski diarii XVII–XVIII stolit [Small Ukrainian diaries of the 17th–18th centuries]*. Kyiv : Klio, 165–196. [in Ukrainian].
9. Volovik, O. (2014). Nashestviya saranchi na territorii Vostochnoj Evropy XVIII v. Specifika vospriyatiya, ekonomicheskoe i sociokul'turnye posledstviya [Locust invasions in Eastern Europe during the 18th century: Specifics of perception, economic and sociocultural consequences]. *Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N. I. Lobachevskogo. [Bulletin of the Nizhny Novgorod University named after N. I. Lobachevsky]*, 19–26 [in Russian].
10. Voronchuk, I. (2012). Naselennia Volyni v XVI — pershii polovyni XVII st. : rodyna, domohospodarstvo, demohrafichni chynnyky [The population of Volhynia in the XVI — first half of the XVII century. : family, household, demographic factors]. Kyiv [in Ukrainian].
11. Gershtekker, A. (1878). Sarancha [The locusts]. Odessa [in Russian].
12. Zakari, M. (1997) Rezkie izmeneniya solnechnoj aktivnosti i massovyie razmnozheniya saranchovyh [Abrupt changes in solar activity and mass reproduction of locusts]. *Izvestiya Har'kovskogo entomologicheskogo obshchestva. [News of the Kharkov Entomological Society]*, V, 2, 141–144 [in Russian].
13. Zapyska pro rizni podii v Malii Rosii vidminy, shcho lyshylysia po nas [A note on various events in Little Russia of the abolition that remained after us (1783–1811)] (2016) (Ed) V. Shevchuk. *Korotki ukrainski rehionalni litopysy [Short Ukrainian regional lithopysy]*. Kyiv: Klio. [in Ukrainian].
14. Zimorovych, B. (2002). «Potriinyi Lviv. Leopoldis Triplex» [Triple Lviv. Leopoldis Triplex]. Lviv : «Tsentr Yevropy» [in Ukrainian].
15. Zubrytskyi, D. (2006). Khronika mista Lvova [Chronicle of the city of Lviv]. Lviv. : Tsentr Yevropy [in Ukrainian].
16. *Istoricheskaya hronologiya Har'kovskoj gubernii [Historical chronology of Kharkov gubernia] (1882) (Ed). K. P. Shchelkov. Har'kov [in Russian].*
17. Kapral, M. (2018). Halyskyi litopys XVIII st. *Halych*, 3, 184–211 [in Ukrainian].
18. Keppen, F. (1870). O saranche i drugih vrednyh pryamokrylyh iz semejstva Acridioidea, preimushchestvenno po otnosheniyu k Rossii [About locusts and other harmful orthopterans of the Acridioidea family, mainly in relation to Russia]. *Trudy Russkogo entomologicheskogo obshchestva*, V, 1–352 [in Russian].
19. Kyivskiy litopys (1241–1621) [Kyiv Chronicle] (2016). *Korotki ukrainski rehionalni litopysy. [Short Ukrainian regional lithopysy]*. Kyiv : Klio, 72–89 [in Ukrainian].
20. Kravchenko, N. (2019). Svidchennia pro stykhiini lykha v ukrainskykh litopysakh pershoi polovyny XVII st. [Evidence of natural disasters in the Ukrainian chronicles of the first half of the XVII century.]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk. [Ukrainian historical collection]*, 21, 192–205 [in Ukrainian].
21. Kryzhanovskiy, A. (1904). Ruska «kroinyka» z XVII v. [Russian «chronicle» from the 17th century.]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka. [Memoirs of the Shevchenko Scientific Society]*, 62, 1–5 [in Ukrainian].
22. Krypiakevych, I. (1928). Sarancha na Ukraini v XI–XVIII stolittiakh [Locusts in Ukraine in the XI–XVIII centuries]. *Visnyk pryrodoznavstva. [Visnyk pryrodoznavstva]*, 3–4, 183–195 [in Ukrainian].

23. Litopys Samiila Velychka [Chronicle of Samiilo Velychko] (2006). *Zbirnyk kozatskykh litopysiv: Hustynskiy, Samiila Velychka, Hrabianky* [Collection of Cossack epigraphs: Hustynskiy, Samiila Velychka, Hrabianky], 194–876 [in Ukrainian].
24. *Litopys Samovydsia* [Chronicle of Samovydets] (1971). Kyiv : Naukova dumka [in Ukrainian].
25. Litopys Satanovskoho vasyliianskoho monastyria (1770–1793) [Chronicle of the Sataniv Basilian Monastery] (2012). «Skarbnytsia potrebna y pozhytochna»: ukraïnski monastyrski litopysy, zhytiia, povchannia chentsiam, chuda ta in. [The treasury is necessary and necessary”: Ukrainian monastic lithopysy, zhytiia, povchannia chentsiam, chuda ta and others]. Kyiv : Lybid. [in Ukrainian].
26. Lvivskiy litopys M. Hunashevskoho [Lviv chronicle] (2016). Korotki ukraïnski rehionalni litopysy [Short Ukrainian regional lithopysy]. Kyiv : Klio [in Ukrainian].
27. Letopis’ Ioahima Erlicha (1620–1673 gg.) [Chronicle of Ioahim Erlich] (1916). Yuzhnorusskie letopisi [South Russian Chronicles]. Kyiv. [in Russian].
28. McNeill, J. (2008). O prirode i kul’ture ekologicheskoy istorii [About nature and culture of environmental history] Saint-Petersburg : Aletejya. [in Russian].
29. *Mezhyhirskiy litopys (1608–1700)* [Mezhyhirya chronicle (1608–1700)] (2012). «Skarbnytsia potrebna y pozhytochna»: ukraïnski monastyrski litopysy, zhytiia, povchannia chentsiam, chuda ta in. [«The treasury is necessary and necessary»: Ukrainian monastic lithopysy, zhytiia, praising of monks, poverty, etc.] Kyiv : Lybid. [in Ukrainian].
30. Mycyk, Y. (1978). Ukraïnskie kratkie letopisy konca XVII — nachala XVIII v. [Ukrainian short chronicles of the late 17th — early 18th centuries.] *Nekotorye problemy otechestvennoj istoriografii i istochnikovedeniya* [Some problems of domestic historiography and source studies], 34–41 [in Russian].
31. Mordvintsev, V. (1998). Selskoe khozyaistvo v monastirskikh votchinakh levoberezhnoi Ukraini v 18 v. [Agriculture in the monastic estates of left-bank Ukraine in the 18th century]. Kiev : Mezhdunarodnoe finansovoe agentstvo [in Russian].
32. Nizhynskiy litopys XVIII stolittia [Nizhyn chronicle of the XVIII century] (1996). *Zapysky NTSh u Lvovi*. [Zapysky NTSh in Lviv]. Lviv, CCXXXI, 473–483 [in Ukrainian].
33. Novytskyi, Ya. (2007). Hronologiya sobytij i sluchaev, sovershivshihsia v nyneshnem Novorossiyskom krae, v Ekaterinoslavskoy gubernii i v chastnosti v zhizni gor. Aleksandrovska s 1770 po 1807 god [Chronology of events and incidents that took place in the current Novorossiysk Lands, in the Katerinoslav gubernia and in particular in the life of the city of Aleksandrovska from 1770 to 1807.], 1. Zaporizhzhia : PP «AA Tandem» [in Ukrainian].
34. Ostras, E. (2003). Vrozhainist zernovykh kultur, khlibni tsiny ta zabezpechennia naseleñnia khlibom v Livoberezhnii Ukraini v druhii polovyni XVIII st. [Grain yields, grain prices and providing the population with bread in the Left Bank of Ukraine in the second half of the XVIII century]. Donetsk : DonNU. [in Ukrainian].
35. Ostrozkyi litopysyets [Ostroh chronicle]. (1500–1636) Korotki ukraïnski rehionalni litopysy [Short Ukrainian regional lithopysy]. Kyiv : Klio. [in Ukrainian].
36. *Svodnaya galicko-russkaya letopis’ s 1600 po 1700 g.* [Consolidated Galician-Russian chronicle from 1600 to 1700] (1874). L’vov [in Russian].
37. *Svodnaya galicko-russkaya letopis’ s 1700 do konca avgusta 1772 goda* [Consolidated Galician-Russian chronicle from 1700 to the end of august 1772]. L’vov [in Russian].
38. Skal’kovskij, A. (1836). Hronologicheskoe obozrenie istorii Novorossiyskogo kraja, 1730–1823 [Chronological review of the history of the Novorossiysk land], 1 (1731–1796). Odessa [in Russian].
39. Sofonovych, F. (1992). Khronika z litopystyv starodavnykh [Chronicle of ancient chronicles]. Kyiv : Naukova dumka [in Ukrainian].
40. Sulymivska khronichka (1651–1749) [Sulymivska chronicle (1651–1749)] (2016). *Korotki ukraïnski rehionalni litopysy* [Short Ukrainian regional lithopysy]. Kyiv : Klio. [in Ukrainian].
41. Topachevskiy, A. (2016). Z Bozhoho sadu. Roslyny i tvaryny u Sviatomu Pysmi [From God’s garden. Plants and animals in the Holy Scriptures]. Kyiv : Veselka [in Ukrainian].
42. Tuptalo, D. (2015). Diiarii (korotka redaktsiia) [Diary. Short edition] Mali ukraïnski diarii XVII–XVIII stolit. Kyiv: Klio, 121–129 [in Ukrainian].

-
-
43. Fedvar'skyi litopys. Litopysni zamitky pro podii v Novorosii (1743–1806) [Fedvar Chronicle. Chronicle notes on events in Novorossia] (2016) *Korotki ukrainski rehionalni litopysy* [Short Ukrainian regional lithopysy]. Kyiv : Klio. [in Ukrainian].
  44. Kharkiv'skyi litopys (1719–1780) [Kharkiv chronicle] (2016) *Korotki ukrainski rehionalni litopysy* [Short Ukrainian regional lithopysy]. Kyiv : Klio, 345–349 [in Ukrainian].
  45. Khronika Pavla Polubotka [Chronicle of Pavlo Polubotok] (1995). *Siverianskyi litopys* [Siverianskyi lithopys], 6, 105–110 [in Ukrainian].
  46. Chizhevskij, A. (1995). Kosmicheskij pul's zhizni [Cosmic pulse of life]. Moskow : Mysl' [in Russian].
  47. Shvec, G. (1971). Vydayushchiesya gidrologicheskie yavleniya na yugo-zapade SSSR [Outstanding Hydrological Phenomena in the South-West of the USSR]. Leningrad : Nauka [in Russian].
  48. Shipovich, I. (1902). Letopis' Vinnickogo kapucinskogo monastyrya [Chronicle of the Vinnitsa Capuchin Monastery]. Kamenec-Podol'skij [in Russian].
  49. Yavornytsky, D. (2002). Volnosti zaporozkykh kozakiv [Freedoms of the Zaporozhian Cossacks]. Dnipropetrovsk : Sich [in Ukrainian].
  50. Daszkiewicz, P. (2001). Plagi szaranczy w dawnej Rzeczypospolitej. *Zeszyty Historyczne*, 136, 198–202 [in Polish].
  51. Namaczynska, S. (1937). Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1648–1696. Zjawiska meteorologiczne i pomory. Lwow [in Polish].
  52. Walawender, A. (1932). Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450–1580, 1. Zjawiska meteorologiczne i pomorzy. Lwow [in Polish].
  53. Walawender, A. (1935). Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450–1580. T. 2. Zniszczenia wojenne i pozary. Lwow [in Polish].

Надійшла до редакції / Received: 18.10.2024
Схвалено до друку / Accepted: 02.12.2024

УДК: 94:355.426(477.46)»1918»

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-33-Malynovsky>

Borys Malynovsky

Candidate of Historical Science, Associate Professor, Postdoctoral of Department of Archaeology and Special Spheres of Historical Science, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1104-6007>

e-mail: malinovskiyboris73@gmail.com

Bibliographic Description of the Article: Malynovsky, B. (2024) Archduke William of Austria, Prince Joachim of Prussia, “Hetman of Ukraine” Dmytro Doroshenko and the purpose of the Zvenyhorod Uprising (1918). *Ukrainskyi Selianyn [Ukrainian peasant]*. 33, 38–51. (In Ukrainian). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-33-Malynovsky>

ARCHDUKE WILLIAM OF AUSTRIA, PRINCE JOACHIM OF PRUSSIA, “HETMAN OF UKRAINE” DMYTRO DOROSHENKO AND THE PURPOSE OF THE ZVENYHOROD UPRISING (1918)

Abstract. *The purpose of the article is to determine the goals of the Zvenyhorod Uprising — a major anti-government armed uprising in Central Ukraine in the summer-autumn of 1918.*

The scientific novelty lies in the fact that for the first time the question of the purpose of the Zvenyhorod Uprising is considered within the framework of a separate special study.

Conclusions. *In April 1918, in Zvenigorodskiy district and in the adjacent parts of Uman, Tarashchanskyi and Kaniv districts, government officials of the UPR formed a secret armed group. It was a part of a secret armed network that was supposed to fight attempts to overthrow the UPR government and cancel the socialist reforms it had initiated (in particular, the agrarian reform aimed at land socialization). At the end of April 1918, the overthrow of the UPR government occurred. Hetman Pavlo Skoropadsky became the head of the state but the militant units in the Zvenyhorod district did not march because it had not received an order. During May 1918, Ukrainian political parties that had been in power before the proclamation of the Hetmanate discussed various political plans (for example, a plan to put a foreign prince — Wilhelm of Austria or Joachim of Prussia — at the head of the Ukrainian state), but they failed to formulate a clear program of action. Meanwhile, Zvenigorod district was subjected to repression by armed detachments, whose goal was to force the peasants to return the landowners' property, parcelled out during the UPR period. These detachments, formed on the initiative of large landowners and Hetman officials, widely resorted to violence, some committed real atrocities. The uprising in Zvenigorod district emerged in June 1918 as a spontaneous protest against these oppressions and it had no program or political goal. The rebels who were members of a secret armed organisation established in April 1918, took up arms to punish the offenders.*

Key words: *Zvenigorodka, the Ukrainian People's Republic, the Ukrainian State, Austro-Hungarian and Germany troops in Ukraine (1918), uprising, insurgent movement.*

Борис Малиновський

кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1104-6007>

e-mail: malinovskiyboris73@gmail.com

Бібліографічний опис статті: Малиновський Б. Ерцгерцог Вільгельм Австрійський, принц Йоахім Пруський, «гетьман України» Дмитро Дорошенко і мета Звенигородського повстання (1918). *Український селянин*. 2024. Вип. 33. С. 38–51. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-33-Malynovsky>

ЕРЦГЕРЦОГ ВІЛЬГЕЛЬМ АВСТРІЙСЬКИЙ, ПРИНЦ ЙОАХІМ ПРУСЬКИЙ, «ГЕТЬМАН УКРАЇНИ» ДМИТРО ДОРОШЕНКО І МЕТА ЗВЕНИГОРОДСЬКОГО ПОВСТАННЯ (1918)

Анотація. *Мета дослідження — з'ясувати цілі Звенигородського повстання — великого антиурядового збройного виступу в Центральній Україні влітку-восени 1918 року.*

Наукова новизна полягає в тому, що вперше в межах окремого спеціального дослідження розглянуто питання про мету Звенигородського повстання.

Висновки. У квітні 1918 р. у Звенигородському повіті та у прилеглих частинах Уманського, Таращанського й Канівського повітів урядовцями УНР на основі Звенигородського кошу вільного козацтва було сформоване таємне збройне угруповання — складик секретної збройної мережі, що мала боротися зі спробами повалити державний провід УНР і скасувати розпочаті ним соціалістичні перетворення (зокрема, аграрну реформу, спрямовану на соціалізацію землі й парцеляцію великих земельних володінь). Коли повалення уряду УНР сталося — замість нього наприкінці квітня 1918 р. на чолі держави став гетьман Павло Скоропадський — бойове підпілля у Звенигородському повіті жодних дій не чинило, бо не отримало наказу виступати. Протягом травня 1918 р. українські політичні партії, що були при владі до проголошення Гетьманату, розробляли й обговорювали різні політичні плани (наприклад, план замість Павла Скоропадського поставити на чолі української держави іноземного принца — Вільгельма Австрійського або Йоахіма Пруського), але так і не зуміли сформулювати чітку програму дій. Доки українські політики визначали політичний курс, Звенигородський повіт зазнав репресій з боку озброєних загонів, які мали на меті змусити селян повернути поміщицьке майно, парцельоване в період УНР. Такі загоны, утворені за ініціативи великих землевласників і гетьманських посадовців, широко вдавалися до насильства, деякі чинили справжні звірства. Повстання в Звенигородському повіті виникло у червні 1918 р. як стихійний протест проти цих утисків і не мало програми та політичної мети. Повсталі — члени створеної у квітні 1918 р. таємної збройної організації взяли за зброю, щоб покарати кривдників.

Ключові слова: Звенигородка, Українська Народна Республіка, Українська Держава, німецькі та австро-угорські війська в Україні (1918), повстання, повстанський рух.

Постановка проблеми.

Протягом літа 1918 р. у Звенигородському повіті Української Держави тривали бої між урядовими силами (українські правоохоронні підрозділи та німецькі війська) і великим повстанським угрупованням. Лише на початку вересня 1918 р. збройна боротьба припинилася — повстанці зазнали поразки. У цих подіях багато запитань. Зокрема, незрозуміло, яку мету ставили перед собою повсталі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Звенигородському повстанню присвячена значна література. Є ряд окремих робіт про цей збройний виступ — пропагандистські публікації радянського часу (статті С. Маркова та Л. Буза)¹ і сучасні наукові дослідження (статті П. Захарченка, В. Щербатюка, Н. Ковальової²). Також видано роботи, в яких тему Звенигородського повстання розглянуто в рамках інших, більш широких тем — масової збройної боротьби проти уряду гетьмана Павла Скоропадського (радянські публікації Ю. Білана, Є. Складенка, В. Тичини, Г. Заставенка та сучасні монографії П. Захарченка, В. Щербатюка, О. Рябова, О. Бондаренка, І. Бондаренка³), діяльності повстанських ватажків (зокрема, книга О. Шатайла про Ю. Тютюнника⁴), стосунків між німецькими військами в Україні і українським суспільством (дослідження М. Лушната-Ціглера⁵), історії вільного козацтва (роботи В. Лободаєва⁶), історії населених пунктів і регіонів (наприклад, наукові розвідки про Лисянщину⁷). Однак спеціальних робіт про мету Звенигородського повстання немає.

1 Буз Л. Звенигородско-Таращанское восстание на Киевщине против германских оккупантов и Гетманщины (лето 1918 г.). *Некоторые вопросы истории Великой Октябрьской социалистической революции (К 40-летию Великой Октябрьской социалистической революции)*. Киев, 1957. С. 75–105; Марков С. Звенигородско-Таращанское восстание против германских интервентов в 1918 году. *Исторический журнал*. 1942. № 1–2. С. 72–82.

2 Щербатюк В. Міфи та реальність Звенигородського збройного повстання (до 100-річчя події). *Наукові записки: Історичні науки*. 2019. Вип. 25. С. 26–44. Щербатюк В. Звенигородське збройне повстання. *Воснна історія*. 2002. № 2. С. 43–53; Захарченко П. П. Звенигородсько-таращанське повстання на Київщині у 1918 році: погляд із сьогодення. *Історія України* 1998. № 7, 8, лютий; Ковальова Н. Повстання на Київщині влітку 1918 р.: апробація політичної програми селянської революції в Наддніпрянській Україні. *Український селянин*. 2019. Вип. 21. С. 9–14.

3 Белан Ю. Отечествонная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 году. Киев: Издательство Киевского университета, 1960. С. 230; Заставенко Г. Ф. Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 р. Київ, 1959. С. 110–116; Складенко Є. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 році. Київ: Видавництво АН УРСР, 1960. С. 187, 188, 192–194, 200–203; Тичина В. Боротьба проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні у 1918 році. Харків: Видавництво Харківського університету, 1969. С. 64–70; Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. Київ: Нічлава, 1997. С. 76–79; Щербатюк В. Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років: українська історіографія. Київ: Наукова думка, 2012. С. 145–153, 163, 179, 258, 264–267; Рябов О. Повстанський рух селян Київщини в українському державотворенні 1917–1921 років. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 46, 75, 96, 157, 158; Бондаренко О., Бондаренко І. Повернення із забуття. Київ: Український пріоритет, 2012. С. 296–469.

4 Шатайло О. Генерал Юрко Тютюнник. Львів: Світ, 2000. С. 18–21.

5 Luschnat-Ziegler M. Deutsche Soldaten und ukrainische Bauern — der rurale Faktor der deutsch-ukrainischen Beziehungen 1918. *Україна та Німеччина: міждержавні відносини*. Чернівці, 2018. С. 127–135; Luschnat-Ziegler M. *Die ukrainische Revolution und die Deutschen 1917–1918*. Marburg: Verlag Herder Institut. 2021. S. 122–158.

6 Лободаєв В. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр. Київ: Темпора, 2010. С. 216–218 та ін.

7 Березовський О. Лисянщина і Звенигородське повстання 1918 р. *Записки осередку Наукового товариства імені Т. Шевченка у Черкасах. Праці історико-філософської, політологічної, філологічної та культурологічної секцій*. Черкаси, 2002. Т. 1. С. 91–93 та ін.

Мета дослідження.

Тож які завдання ставили учасники Звенигородського повстання, які гасла висували, починаючи збройну боротьбу? Пошук відповідей на ці питання є метою пропонованої розвідки.

Виклад основного матеріалу.

У квітні 1918 р. у Звенигородському повіті та в прилеглих частинах Уманського, Таращанського й Канівського повітів на основі Звенигородського кошу вільного козацтва було утворено законспіроване збройне угруповання⁸. Воно мало дуже потужний потенціал: кількість бійців, зведених у 18 батальйонів, сягала 25 тисяч осіб. До них додавалися службовці команди (сотні) при повітовому військовому начальникові: 200 піхотинців та 45 кіннотників⁹.

Організували й очолили цей бойовий осередок місцеві військові посадовці УНР — київський губернський комендант Микола Шинкар, звенигородський повітовий комендант Михайло Павловський, уповноважений із демобілізації 7-го району Південно-Західного фронту Юрій Тютюнник (колишній отаман Звенигородського коша вільного козацтва) та звенигородський повітовий військовий начальник Іван Капуловський. Разом із членом Української Центральної Ради Павлом Демерлієм та іншими урядовцями УНР вони входили до складу Комітету товариства «Молода Україна»¹⁰. Формально це товариство провадило культурно-просвітницьку роботу, насправді ж займалось комплектуванням і озброєнням підпільних загонів¹¹.

Звенигородська бойова організація була частиною секретної збройної мережі, призначеної вберегти уряд УНР від замахів на його владу. Навесні 1918 р. становище проводу УНР стрімко погіршувалося. Його політика, спрямована на побудову незалежної української національної соціалістичної держави (зокрема, скасування права приватної власності на землю), зазнавала критики з боку різних політичних сил, частина яких була готова вдатися до насильницьких дій. Слід було очікувати, що ці дії підтримають війська Австро-Угорщини й Німеччини, які перебували в Україні як сили збройної допомоги у війні проти більшовиків. Командування австро-угорських і німецьких військ, закидаючи очільникам УНР нездатність навести лад у країні й небажання виконати експортні зобов'язання (збройна допомога мала бути компенсована поставками продовольства), вело переговори з опозиційними політиками, шукаючи прийнятну для Центральної держав альтернативу керівництву УНР.

У цих умовах, прагнучи захистити себе від небезпеки з боку політичних опонентів, ряд вищих посадовців УНР таємно від решти державного проводу вирішив сформувавати кілька таємних бойових підрозділів, що мали разом із урядовими військами припинити спробу заколоту або, якщо б заколотники таки взяли гору, влаштувати контр-заколот і повернути діячів УНР до державного керма¹².

Задум, ймовірно, належав представникам Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) і Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) — членам Ради народних міністрів УНР Михайлові Ткаченку і Миколі Ковалевському та, ймовірно, ще кільком високопосадовцям. Можливо, знав про цей замисел і голова Української Центральної Ради Михайло Грушевський, близький до УПСР. Керівники УНР були переконані, що основні засади їх політики, спрямованої на створення в Україні незалежної української національної соціалістичної держави, користувалися всенародною підтримкою, а відтак спротив, розпочатий відданими уряду УНР військами і таємними підрозділами, мав бути підтриманий широкими масами й таким чином мав вберегти уряд УНР при владі¹³.

Наприкінці квітня 1918 р. сталося те, чого боялися очільники УНР — політичні опоненти за підтримки німецького командування, збройно виступивши проти Центральної Ради й

⁸ Малиновський Б. Таємні бойові організації в Україні (квітень 1918 року): засновники і члени. *Український селянин*. 2024. Вип. 32. С. 26–35.

⁹ Капуловський І. Організація востання против гетмана. *Летопись революции*. 1923. № 4. С. 98, 99.

¹⁰ Капуловський І. Організація востання против гетмана. *Летопись революции*. 1923. № 4. С. 96, 97; Юртик Г. [Тютюнник Ю.] Стихія (Зі споминів). *Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. (Про що «історія мовчить»)*. Тернопіль: Джура, 2014. С. 363.

¹¹ Капуловський І. Організація востання против гетмана. *Летопись революции*. 1923. № 4. С. 97.

¹² Malynovsky V. Secret progovernment organizations formation in the Ukrainian People's Republic, April 1918. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2024, Вип. 32. С. 52–64.

¹³ Ibid.

уряду УНР, усунули їх від влади. На зібранні землевласників 29 квітня 1918 р. генерал Павло Скоропадський був проголошений Гетьманом України. Замість Української Народної Республіки постала Українська Держава. Центральна Рада та її органи в центрі й на місцях були розпущені, закони — скасовані.

Коли на Звенигородщині стало відомо про проголошення Гетьманату, урядовці-конспіратори, як і передбачав таємний план, намагалися чинити збройний опір. Повітовий комендант Павловський звернувся до населення із закликом виступити проти нової влади. Газета «Звенигородська думка», яку видавав Комітет товариства «Молода Україна», опублікувала серію антигетьманських прокламацій¹⁴. Зокрема, у числі за 5 травня 1918 р. йшлося: «Громадяне-хлібороби і робітники Української Народної республіки! Той гіркий час, про який вас попереджали, настав! Вороги народу, котрому Центральна Рада дала 3 і 4 Універсали, а через них землю без викупу, уже приготували для вас шибеницю! [...] Хай живе Українська Народна Республіка!»¹⁵

Однак всеукраїнського повстання не відбулося: інші таємні осередки не виступили, розпоряджень від керівництва не надійшло. Розуміючи, що силами одного лише звенигородського осередку повалити гетьманський уряд неможливо (а може й непотрібно — адже вказівок «зверху» не було), Комітет товариства «Молода Україна» вирішив скасувати збройний виступ. Іван Капуловський зазначав у спогадах: «Довідавшись, що вся Україна підкорилась владі гетьмана і що [німецьким командуванням] послані великі сили на Звенигородщину, ми вирішили (Комітет т[овариств]ва Молода Україна і весь повіт із повстанською організацією) погрузити у сплячку й симулювати підкорення гетьманській владі, а мені й усім активним працівникам, що були оголошені державними злочинцями, заховатись і розпочати організацію повстанства в інших районах»¹⁶.

У перших числах травня 1918 р. в селі Гусаково Звенигородського повіту очільники «Молодої України» скликали командирів повстанських батальйонів на таємну нараду. Командирам батальйонів було наказано подбати про те, щоб їхні підлеглі, члени таємної організації, ретельно сховали зброю й чекали на подальші накази, а до того себе не видавали, демонстрували покору гетьманській владі. Протягом кількох ночей зі складу в Звенигородці, де зберігалася зброя й майно, вилучені під час демобілізації колишньої російської армії, усе було вивезено й розподілено між мешканцями сіл. Після наради командирів батальйонів у селі Гусаково члени «Молодої України» імітували заколот комендантської сотні, щоб приховати викрадення зброї. «Заколотники» розгромили приміщення комендатури й порожнього вже складу, знищили службові документи, а потім, прихопивши залишки зброї, покинули Звенигородку¹⁷.

Павловський та Капуловський попрямували до Херсонської губернії. Тютюнник залишався у Звенигородці (його причетність до таємної організації не було доведено і він не був заарештований гетьманською владою) і на початку травня (до наради в селі Гусаково) та вдруге на початку червня з'їздив до Києва, щоб відвідати керівні осередки українських соціалістичних партій і там дізнатися про плани українських політичних сил щодо їх подальших дій, отримати вказівки для звенигородської підпільної організації¹⁸.

Проте, як виявилось, жодних планів не було. Обійшовши партійні центральні комітети, Тютюнник всюди застав розгубленість. «Серед наших панував застрашаний розгартіш у

14 Юртик Г. [Тютюнник Ю.] Стихія (Зі споминів). *Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. (Про що «історія мовчить»)*. Тернопіль: Джура, 2014. С. 364; Лободаєв В. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр. Київ: Темпора, 2010. С. 216; Luschat-Ziegler M. Die ukrainische Revolution und die Deutschen 1917–1918. Marburg. 2021. S. 136.

15 Мельниченко В. Газетна періодика Черкащини доби Української революції 1917–1921 рр. *Вісник Черкаського національного університету. Серія Історичні науки*. 2019. С. 76, 77.

16 Капуловський І. Организация восстания против гетмана. *Летопись революции*. 1923. № 4. С. 98.

17 Капуловський І. Организация восстания против гетмана. *Летопись революции*. 1923. № 4. С. 99; Юртик Г. [Тютюнник Ю.] Стихія (Зі споминів). *Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. (Про що «історія мовчить»)*. Тернопіль: Джура, 2014. С. 365; Лободаєв В. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр. Київ: Темпора, 2010. С. 216.

18 Капуловський І. Организация восстания против гетмана. *Летопись революции*. 1923. № 4. С. 99; Юртик Г. [Тютюнник Ю.] Стихія (Зі споминів). *Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. (Про що «історія мовчить»)*. Тернопіль: Джура, 2014. С. 364–367.

думках», — згадував він згодом¹⁹. Деякі колишні високопосадовці УНР (зокрема, Ткаченко, Ковалевський і Грушевський) переховувалися. Решта же очільників УНР, які після проголошення Гетьманату залишалися на легальному становищі, не могли пояснити, як діяти далі.

В осередках партій, які під час УНР були при владі, тривали пошуки політичної стратегії. Що вони мали робити тепер, після повалення УНР? Визнати Гетьманат і співпрацювати з ним, надаючи його політиці потрібного українській справі змісту й спрямування? Або утриматись від політичної активності: не підтримувати уряд Скоропадського, але й не протистояти йому? Або виступити проти нього? Якщо вести боротьбу, то в якій формі? Можливо, варто було діяти як легальна опозиція й обмежитися критикою заходів гетьманської влади? Чи вдається до збройного опору — запровадити індивідуальний терор проти діячів Гетьманату, чинити диверсії, підняти повстання?

Якщо не співробітничати з урядом Скоропадського, а розпочати проти нього боротьбу, то чому — з яких, власне, причин? І заради чого? Щоб відновити Центральну Раду й знову повернутись до її соціалістичної політики? Або щоб відновити Раду та її уряд, але внести в державну політику певні зміни? Якщо запроваджувати зміни, то які саме? Чи взагалі будувати геть нову українську державність, визнавши, що політика провладного УНР була помилковою, що Центральну Раду та призначених нею міністрів позбавили влади цілком виправдано? Можливо, мало сенс зберегти проголошений 29 квітня 1918 р. Гетьманат, але на його чолі замість Павла Скоропадського поставити іншого гетьмана? Або краще було б запровадити в Україні князівську чи королівську монархію? Або встановити військову диктатуру? В українських політиків від розмаїття можливих комбінацій голова йшла обертом, «кипіло-клекотіло», за виразом українського публіциста Івана Кедрина, «змагались думки, течії, ідеї»²⁰.

У перші дні після проголошення Гетьманату колишні провладні партії прагнули відновити республіку, домовившись про це з німецьким командуванням. На переговорах із генералом Вільгельмом Гренером, начальником штабу німецької групи військ в Україні, 30 квітня–3 травня 1918 р. делегація представників українських партій спочатку вимагала усунути Скоропадського, скасувати проголошені ним закони, відновити республіку, потім погодилась залишити Скоропадського на чолі держави, але як тимчасового президента, однак вимагала створити тимчасовий законодавчий орган — Державну Раду (із представників усіх верств населення), запровадити Конституцію УНР, ухвалену Центральною Радою на її останньому засіданні, і негайно скликати Установчі збори. Однак усі ці вимоги були відкинуті Гренером. Він зауважив, що повернути порядки, що існували до 29 квітня 1918 р., було вже неможливо — надто пізно, що партіям потрібно брати до уваги наявні реалії, і запропонував українським політикам приєднатися до гетьманського уряду, отримати міністерські посади та разом із Скоропадським будувати Українську Державу. Переговори закінчилися безрезультатно: доки вони тривали, майже всі міністерські пости були зайняті й виконати останню вимогу українських партій — про надання їх членам посади прем'єр-міністра і більшості інших урядових посад — було вже неможливо²¹.

У наступні тижні українські політичні сили, провладні в період УНР, намагалися визначитися, як їм діяти далі. У результаті був створений цілий ряд політичних планів. Один із них у середині травня — на початку червня 1918 р. розробили представники лівого крила УПСР. Позиція лівих есерів передбачала відновлення української соціалістичної республіки шляхом збройної боротьби проти уряду гетьмана Скоропадського. Члени партії мали працювати над зміцненням і розширенням збройного підпілля, здійснювати диверсійні заходи,

19 Юртик Г. [Тютюнник Ю.] Стихія (Зі споминів). Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. (Про що «історія мовчить»). Тернопіль: Джура, 2014. С. 364.

20 Кедрин І. Життя — події — люди. Спомини і коментарі. Нью-Йорк: Червона калина, 1976. С. 64.

21 Геращенко Т. Діяльність Української партії самостійників-соціалістів у період Української Держави. Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія». 2006. № 11–12. С. 38; Горбатюк М. Створення першого уряду Української Держави. Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія». 2006. № 11–12. С. 64–67. Проданюк Ф. Діяльність українських політичних партій у добу гетьманату (1918): історіографія проблеми. Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. Всеукраїнська наукова конференція 19–20 травня 2008 р. Збірник. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2008. С. 107.

провадити антиурядову пропаганду серед українського населення й серед військ Центральних держав. У слушний час, після підготовки, члени партії мали підняти проти гетьмана збройне повстання. Війська Центральних держав належало вважати противником лише за певних умов — якщо б вони стали боронити уряд Скоропадського і брати участь у репресіях проти трудящих. Кінцева мета діяльності партії полягала в побудові соціалізму в Україні й у всьому світі (разом із соціалістами інших країн).

Іншу політичну платформу створила «центральна течія» УПСР. Її програма також передбачала відновлення української республіки, але не обов'язково шляхом збройної боротьби — перевагу надавали методам легальної опозиційної діяльності, припускали навіть можливість компромісу з гетьманським урядом (ведення певних «пертрактацій з гетьманськими урядовими сферами», за виразом одного із лідерів УПСР Павла Христюка). Пріоритетом для УПСР була не побудова соціалізму (хоча це також вважали важливим), а забезпечення національних інтересів українського народу. Політична діяльність УПСР та її прихильників мала призвести до реставрації порядків («соціально-економічного змісту», за словами Христюка) періоду Української Центральної Ради, хоча, можливо, з певними змінами²².

Стрижнем ще однієї політичної позиції була ідея утворити українську державу на чолі з ерцгерцогом Вільгельмом, членом австрійської імператорської династії. Із початку квітня 1918 р. Вільгельм командував одним із австро-угорських підрозділів, уведених в УНР у межах надання їй військової допомоги. Ця частина — Група ерцгерцога Вільгельма — складалася переважно з українців на австрійській службі. Зокрема, в складі Групи перебував Легіон українських січових стрільців (УСС). Вільгельм був добре підготовлений до ролі українського монарха. Він вільно володів українською мовою (навіть писав вірші), мав дружні стосунки з багатьма українськими політичними й суспільними діячами. В Україні Вільгельма Австрійського знали ще як Василя Вишиваного²³.

Із постаттю ерцгерцога Вільгельма були пов'язані кілька політичних проєктів. Один із них у травні 1918 р. запропонували Антон Рощахівський, Омелян Темницький та інші члени одеських осередків УПСР та УСДРП. В обговоренні їх плану на нараді в Києві взяли участь представники центральних комітетів УПСР і УСДРП, офіцери Легіону УСС та офіцери київського формування УСС (зокрема, його командир Євген Коновалець). Одесити пропонували поставити ерцгерцога Вільгельма на пост гетьмана, усунувши Скоропадського силами УСС і партійних активістів²⁴.

Інший план, що також стосувався ерцгерцога Вільгельма, виник на початку травня серед командирів Запорізької дивізії — найбільшої з українських військових частин у період УНР і Гетьманату. Один із цих військовиків, Петро Болбочан, запропонував, за словами іншого офіцера-«запорожця», Всеволода Петріва, «зробити маленький путч» — силами «запорожців», УСС та українських підрозділів у складі австро-угорської контингенту в Україні й замінити Скоропадського ерцгерцогом Вільгельмом. Ерцгерцог перед проголошенням гетьманом мав погодитися на обмеження своєї влади — підписати Конституцію й зобов'язатися скликати Установчі збори (які могли б залишити його очільником держави — призначити «виборним гетьманом в ролі президента»)²⁵.

22 Христюк П. Замітки і матеріяли до історії української революції. 1917–1920 рр. Відень, 1921. Т.3. С. 22–25; Любовець О. Партія боротьбистів за часів Української Держави. *Студії з архівної справи та документознавства*. 1999. Т. 5. С. 70, 71; Бойко О. Утворення єдиного національного фронту українськими політичними силами у 1918 р. *Український історичний журнал*. 1997. № 6. С. 20, 21; Бевз Т. Українська партія соціалістів-революціонерів у період Гетьманату. *Студії з архівної справи та документознавства*. 1999. Т. 5. С. 47–48; Любовець О. Внутріпартійні розколи українських партій як результат наявності різновекторних політичних альтернатив 1917–1921 рр. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років*. 2024. Вип. 18. С.54.

23 Bihl W. Beiträge zur Ukraine-Politik Österreich-Ungarns 1918. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 1966. № 14. S. 51–56; Golezewski F. Deutsche und Ukrainer 1914–1939. — Paderborn, München, Wien, Zürich: Verlag Ferdinand Schöningh, 2010. S. 271–282; Малиновський Б. Архікнязь Вільгельм фон Габсбург, січові стрільці та «запорожці» у 1918 р. (за повідомленнями гетьманських охоронних служб). *Архів України*. 1997. № 1–6. С. 29, 30; Rasevyc V. Ein habsburgischen König für die Ukraine? Wilhelm von Habsburg und Kaiser Karl I. *Karl I (IV), der Erste Weltkrieg und das Ende der Donaumonarchie*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2007. S. 227; Снайдер Т. Червоний Князь. Київ: Грані-Т, 2011. С. 95–112.

24 Гіряк Н. Полк. Василь Вишиваний. Вінніпег, 1956. С. 19–23.

25 Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини. Київ: Поліграфкнига, 2002. С. 547, 548.

Також існував план, що, на відміну від попередніх, передбачав ненасильницьку зміну влади. Він, вірогідно, теж був створений командирами Запорізької дивізії. Основна думка цього проекту, як можна зрозуміти із наявних свідчень (щоденниковий запис Остапа Луцького, ад'ютанта ерцгерцога Вільгельма), полягала в тому, щоб усі українські політичні сили спільно виробили формулу побудови української держави й спільно впровадили цю формулу в життя.

Згідно з цим планом, українським політичним організаціям належало спочатку домовитися про компромісну політичну платформу, потім погодити її з ерцгерцогом Вільгельмом, а після того, спорядивши делегацію до Відня й до Берліну, домогтися підтримки з боку німецьких і австрійських очільників. Усі інтереси, таким чином, було би враховано, всі протиріччя подолано, кожна з зацікавлених сторін отримувала б бажане. Навіть Павло Скоропадський мав бути задоволений: позбувшись тягара влади, він здобував шану як засновник новітнього українського Гетьманату (мав би, за словами Остапа Луцького, «“заслугу”, що видвигнув собою “гетьманщину”, аби у свій час уступити»)²⁶.

Ерцгерцог Вільгельм був не єдиною іноземною кандидатурою на роль глави української держави. Існувала ідея поставити на її чолі принца Йоахіма — молодшого сина німецького імператора Вільгельма II. За даними Моріца Фляйшмана, австро-угорського військового представника в Україні, цю думку поділяли вояки Синьої (синьожупанної) дивізії — збройної частини, сформованої з українців у німецьких таборах для військовополонених. «Не раз чув [...], що люди з цієї німецько-української дивізії агітують за принца Йоахіма Прусського (наймолодшого сина імператора)», — доповідав Фляйшман у Відень наприкінці квітня 1918 року²⁷. Крім частини синьожупанників принц Йоахім, вірогідно, мав в Україні й інших прихильників, наприклад представників УСС.

Відомо також, що українські політики дискутували думку замінити Павла Скоропадського на посту очільника України не іноземним принцом, а українським діячем. Так, існувала пропозиція проголосити главою української держави командира 2-го Запорозького полку Петра Болбочана (який сам, як було зазначено, пропонував на цю роль ерцгерцога Вільгельма) або начальника Запорозької дивізії генерала Олександра Натієва²⁸.

Поряд із політичними проектами, які передбачали відновлення УНР, заснування монархії на чолі з родовитим іноземцем або започаткування реформованого (без участі Скоропадського) Гетьманату, в українських політичних колах продовжували обговорювати думку, яку в перші дні травня 1918 р. перед представниками українських партій озвучили генерал Гренер і посол Німеччини в Україні барон Альфонс Мумм: про те, що українським політикам було зайвим вигадувати політичні комбінації, що їм варто було приєднатись до Скоропадського, обійняти посади в його адміністрації й таким чином повернути собі владу в Україні.

Так, у середині травня 1918 року на нарадах із українськими політичними діячами, зокрема з керівниками УПСР та УСДРП, думку про необхідність співпраці українських партій із урядом Скоропадського обстоював німецький політик і публіцист Пауль Рорбах, який спеціально для цього прибув до Києва²⁹. Рорбах наголошував: членам українських партій для контролю над державними справами була непотрібна більшість у Раді Міністрів, достатньо було отримати посади міністрів юстиції, освіти, закордонних справ і віросповідання, решта урядників могли б «бути й чужі, аби не мали явного потягу до Великої Росії»³⁰.

26 Луцький О. Щоденник з України 1918 р. *Сучасність*. 1985. № 5. С. 98.

27 Hornykiewicz, Th. (Ed.). *Ereignisse in der Ukraine 1914–1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe*. Philadelphia, 1966. Bd. 1. S. 392.

28 Шемет С. Полковник Петро Болбочан (Замітки до історії Запорозького корпусу 1917–1918 рр.). *Хліборобська Україна*. Кн. 4. 1922–1923. С. 207; Рыбалка И.К. (Ред.) *Гражданская война на Украине 1918–1920: Сборник документов и материалов*. Киев, 1967. Т.1., Кн. 1. Освободительная война украинского народа против немецко-австрийских оккупантов. Разгром буржуазно-националистической Директории. С. 214.

29 Borowsky P. Paul Rohrbach und die Ukraine. Ein Beitrag zum Kontinuitätsproblem. *Deutschland in der Weltpolitik des 19. und 20. Jahrhunderts*. Düsseldorf: Bertelsmann Universitätsverlag, 1973. S. 449, 450.

30 Чикаленко С. Щоденник (1918–1919). Київ: Темпора, 2004. Т. 2. С. 30, 31.

Із цими порадами важко було не погодитись, якщо міркувати раціонально. Визнаючи це, ряд українських політичних організацій пробував порозумітись із гетьманом Скоропадським. Йшлося про Українську партію соціалістів-федералістів (УПСФ), Українську демократично-хліборобську партію (УДХП), Українську партію соціалістів-революціонерів (УПСР) та про кілька професійних спілок, які у двадцятих числах травня 1918 р. створили Український національно-державний союз, покликаний дбати про «порятунок української державності та консолідацію всіх сил для побудови Української незалежної держави»³¹.

У середині травня 1918 р. Павло Скоропадський отримав від цих партій пропозицію оголосити себе президентом республіки і призначити дату скликання Союму (установчого зібрання), а наприкінці травня ці партії направили гетьману меморандум із вимогою утворити «національний діловий комітет, складений в більшості з відомих українських діячів»³².

Жодна із розглянутих вище політичних платформ не стала єдиною і не стала спільною для українських політичних сил. Кожна програма мала своє коло прибічників. Наприклад, висунута діячами УПСР ідея відновити Центральну Раду, крім самих есерів, приваблювала частину УСС і частину членів Української (Всеукраїнської) селянської спілки³³.

Між прихильниками різних проєктів точилися гострі суперечки. Тютюнник, наприклад, під час поїздки до Києва на початку травня 1918 р. став свідком дискусії між чільними діячами УПСС³⁴. У спогадах він так описав цей епізод: «Невідомий мені [...] старшина [...] запевняв усіх, що буде повстання проти росіян [які «видумали» гетьмана]. Він не говорив, що саме треба робити, тільки переконував, що повстання є неминуче, що, можливо, воно є самотнім виходом, але воно потягне за собою руїну і взагалі мало виглядів, щоби з повстання щось вийшло. Другий самостійник [член УПСС Йосип Мацюк] із надзвичайним захопленням доводив, що єдиний вихід, то творити свою національну буржуазію, яка при гетьманаті видерла би владу з рук росіян. Як гадав він творити свою буржуазію і в якій термін він надіявся видерти владу од росіян, залишилося таємницею цього імпульсивного патріота»³⁵.

Серед українських політиків були такі, хто твердо тримався певної позиції. Так, український історик і політичний діяч, член УПСФ Дмитро Дорошенко, переконаний, що «не боротися з гетьманською владою, не руйнувати її, а стати поруч неї до роботи й опанувати нею, — от завдання українських діячів», погодився на пропозицію гетьмана Павла Скоропадського очолити міністерство закордонних справ³⁶.

Однак основна частина українських політиків переживала сум'яття. Багато хто після вагань кілька разів міняв точку зору. Приміром, Іван Луценко, один із лідерів УПСС, деякий час був прихильником Гетьманату, а потім, під впливом його критиків, почав схилитися до ідеї «конституційної монархії на Україні, на зразок англійської»³⁷.

Більшість же українських політичних активістів просто губилась у різноманітні варіантів — одночасно тримала в думці кілька різних політичних формул, не наважуючись остаточно обрати одну. Так, керівники УСДРП і УПСР обговорювали плани збройного виступу

31 Бойко О. Утворення єдиного національного фронту українськими політичними силами у 1918 р. *Український історичний журнал*. 1997. № 6. С. 16.

32 Бойко О. Утворення єдиного національного фронту українськими політичними силами у 1918 р. *Український історичний журнал*. 1997. № 6. С. 16; Герашенко Т.С. Діяльність Української партії самостійників-соціалістів у період Української Держави. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія»*. 2006. № 11–12. С. 38; Скоропадський П. П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ; Філадельфія, 1995. С. 173, 174; Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919). Київ: Темпора, 2004, Т. 2. С. 41.

33 Малиновський Б., Малиновская Т. Кукавское восстание, август 1918 года: украинские гетманские власти, антигетманская оппозиция, австро-венгерские войска. *Сучасні дослідження з німецької історії*. Дніпро: Ліра, 2020. С. 125; Думін О. Історія легіону Українських Січових Стрільців, 1914–1918. Продовження. Дзвін. 1992. № 11–12. С. 122.

34 Юртик Г. [Тютюнник Ю.] Стихія (Зі споминів). *Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. (Про що «історія мовчить»)*. Тернопіль: Джура, 2014. С. 364; Доценко О. Історія Звенигородського коша Вільного козацтва. *Історичний календар-альманах «Червоної калини» на 1933 рік*. Львів, 1932. С. 93.

35 Юртик Г. [Тютюнник Ю.] Стихія (Зі споминів). *Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. (Про що «історія мовчить»)*. Тернопіль: Джура, 2014. С. 364.

36 Дорошенко Д.І. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки). Київ: Темпора, 2007. С. 253.

37 Кедровський В. Обриси минулого. Деякі останні діячі-українофіли напередодні революції 1917 року. Нью-Йорк, Джерсі: Свобода, 1966. С. 55.

проти гетьмана й водночас не виключали можливість співпраці з ним³⁸, засуджували створення Українського національно-державного союзу (бо вважали «існування єдиної української демократії ілюзією буржуазно-демократичних партій») і водночас приєдналися до нього з дорадчим голосом³⁹. Зібрання УПСФ, визнавши гетьманський уряд «недемократичним і в багатьох випадках протидержавним», офіційно заборонило членам партії вступати до його складу, однак лідери цієї партії умовляли одного з партійців історика Дмитра Дорошенка обійняти міністерську посаду⁴⁰. Характерно, що Юрій Тютюнник, перебуваючи в Києві на початку червня 1918 р., відвідав осередки партій, опозиційних гетьману Скоропадському, і разом із тим зробив до нього візит у палаці⁴¹.

Отже, українські політичні партії, що були при владі до проголошення Гетьманату, не могли запропонувати збройному підпіллю чітку програму дій. Як бачимо, вони просто не знали, як чинити далі. Їх діяльність протягом травня 1918 р. зводилася до розробки різноманітних проектів та їх обговорення. Тютюннику під час його поїздок до Києва в різних партійних центрах, які він відвідав, або взагалі нічого не сказали, або порадили вичікувати. «Ніхто не взяв на себе сміливості дати відповідь, як поступити, що саме тепер треба робити, щоб не пошкодити загальній [українській] справі», — писав Тютюнник у спогадах⁴². Вочевидь, такий же результат мали консультації Капуловського і Павловського з партійними діячами в Одесі.

Доки українські політики визначали правильну, на їхню думку, лінію поведінки, у Звенигородському повіті зрів вибух. Пов'язано це було із практикою каральних експедицій. Ще в період УНР поміщики й заможні селяни почали власним коштом і за власною ініціативою створювали озброєні загони, за допомогою яких захищали свої господарства від грабіжників та перешкождали спробам здійснити земельну соціалізацію. Після скасування урядом Скоропадського запровадженої Центральною Радою соціалістичної аграрної реформи й відновлення права приватної власності на землю таких загонів побільшало, і тепер їх завдання полягало у тому, щоб змусити селян повернути або відшкодувати вилучене у власників майно. Такі приватні варти широко вдавалися до насильства, деякі чинили справжні звірства. Гетьманська місцева адміністрація й німецьке та австро-угорське командування подекуди не лише не припиняли це свавілля, а й фактично заохочували до нього, розглядаючи приватні збройні формування як сили сприяння державній владі, а їхні дії — як виправдані й необхідні заходи з відновлення порядку⁴³.

Безчинства карателів у травні 1918 р. відбувалися й у Звенигородському повіті. Тютюнник згадував: «Селян катували і мордували, шомполували, насилували дівчат і молодиць; грабували всіх, кого бачили». Командир карального загону, якому Тютюнник дорікнув за жорстокість, заявив, що з селянами інакше не можна: «Єто не люди, а скот. Чем більше їх мучіш, тем більше оні тебя уважают і даже любяют»⁴⁴.

Члени Комітету товариства «Молода Україна» припускали, що терор у селах Звенигородщини карателі чинили зумисно, щоб збурити селян. Капуловський у спогадах писав: «За два тижні після прибуття мого до Одеси до мене прибув Демерлій, який заявив, що німецька й гетьманська контррозвідки пронюхали про підготовку масового повстання й [про те,] що Звенигородка має стати базою повстання. Тому гетьманською контррозвідкою вирішено було про-

38 Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. Відень, 1921. Т.3. С. 25; Бойко О. Д. Утворення єдиного національного фронту українськими політичними силами у 1918 р. *Український історичний журнал*. 1997. № 6. С. 16.

39 Бойко О. Утворення єдиного національного фронту українськими політичними силами у 1918 р. *Український історичний журнал*. 1997. № 6. С. 16; Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Київ: Темпора, 2002. Т. 2 : Українська Гетьманська Держава 1918 року. С. 73.

40 Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки). Київ: Темпора, 2007. С. 249.

41 Юртик Г. [Тютюнник Ю.] Стихія (Зі споминів). *Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. (Про що «історія мовчить»)*. Тернопіль: Джура, 2014. С. 365.

42 Юртик Г. [Тютюнник Ю.] Стихія (Зі споминів). *Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. (Про що «історія мовчить»)*. Тернопіль: Джура, 2014. С. 366.

43 Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Київ: Темпора, 2002. Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 року. С.66, 67.

44 Юртик Г. [Тютюнник Ю.] Стихія (Зі споминів). *Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. (Про що «історія мовчить»)*. Тернопіль: Джура, 2014. С. 366.

вокаційним способом завчасно викликати повстання в Звенигородці й ліквідувати його раніше загального масового повстання на Україні. З цією метою почались езекуції по селах»⁴⁵.

Складно сказати, чи мали підставу ці підозри. Певно лише, що влада знала про існування в Звенигородському повіті збройного підпілля. Так, 11 травня 1918 р. німецький комендант Білої Церкви передав своєму командуванню відомості, отримані від українського коменданта цього міста: «селяни у Звенигородському повіті мають озброїтись, щоб скинути гетьмана та новий уряд», на чолі руху «має стояти повітовий комендант Павловський»⁴⁶. 18 травня 1918 р. німецька розвідка отримала від «одного поміщика з села Корсунь [Korson]» інформацію про існування в селі Моринці [Mogensy] Звенигородського повіту повстанського центру («штаб банди» з «невдоволених селян») й про намір начальника міліції Корсуня й колишнього комісара Звенигородки розподілити зброю поміж селян⁴⁷.

Наприкінці травня 1918 р. обурення селян діями карателів сягнуло вищої межі. «Що робити? Не витримуємо; дуже вже знущаються. Ліпше загинути, ніж терпіти», — говорили Тютюннику представники волостей⁴⁸. Було очевидно, що будь-якої миті проти «кадетів», як їх називали селяни, — гетьманських урядовців та членів приватних охоронних формувань — міг відбутися стихійний збройний виступ.

У перших числах червня 1918 р. ситуація стала критичною. Капуловський і Демерлій, які в той час перебували в Одесі, і Тютюнник, що знаходився у Києві, попрямували до Звенигородки, щоб утримати підпільників від збройних дій. Однак доки вони діставалися Звенигородщини, повстання там вже розпочалося⁴⁹. 3–5 червня 1918 р. в селах і містечках Звенигородського повіту — в Орлах, Лисянці, Катеринополі, Кирилівці та в інших населених пунктах — відбулися сутички між місцевими жителями й «кадетами»⁵⁰.

Німецька розвідка, спираючись на агентурні дані, доповідала керівництву 19 червня 1918 р. про початок повстання наступне: «Приблизно 14 днів тому гетьманський офіцерський підрозділ у селі Гусаково [Gussov] поблизу Звенигородки здійснював вилучення зброї. Оскільки жодної зброї знайдено не було, офіцери побили старших за віком селян, а також у стані сп'яніння згвалтували одну дівчину на прізвище Кислоока [Kislookaja]. Селяни у відповідь перестріляли офіцерський підрозділ і дали сигнал тривоги у сусідні села. Тривога означала: озброюватись і ставати до боротьби проти гетьмана. Дуже швидко утворились великі скупчення, які з успіхом змусили тікати малий німецький підрозділ, що прибув на допомогу, і відібрали 2 гармати»⁵¹.

Повстання швидко набрало масштабності. Піднялись, очевидно, усі задалегідь підготовлені батальйони, бо гадали, що сутичка в селах поблизу Лисянки — це початок загального виступу усієї звенигородської таємної збройної організації, усіх її складників, а цей виступ є частиною всеукраїнського повстання.

Отже, повстання виникло стихійно. Додамо, що далі воно розгорталося так, як і почалося, — без програми і без політичної мети, до кінця (вересень 1918 р.) залишалось бездейним та беззмістовним. Завдання повсталих полягало лише в одному — вистояти в боях з гетьманськими правоохоронними силами і німецькими військами. Іван Андрух, один із командирів УСС, зазначав у спогадах: «Повстання вибух[ну]ло на почві [...] невдоволення селян “карательними отрядами”, які відбирали у селян награване майно і били за це. В

45 Капуловский И. Организация восстания против гетмана. *Летопись революции*. 1923. № 4. С. 99.

46 Sächsisches Hauptstaatsarchiv, Dresden, 11358, № 56, 069.

47 Sächsisches Hauptstaatsarchiv, Dresden, 11358, № 56, 073.

48 Юртик Г. [Тютюнник Ю.] Стихія (Зі споминів). *Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. (Про що «історія мовчить»)*. Тернопіль: Джура, 2014. С. 366.

49 Юртик Г. [Тютюнник Ю.] Стихія (Зі споминів). *Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. (Про що «історія мовчить»)*. Тернопіль: Джура, 2014. С. 367; Капуловский И. Организация восстания против гетмана. *Летопись революции*. 1923. № 4. С. 99, 100.

50 Лободаев В. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр. Київ: Темпора, 2010. С. 216; Захарченко П. П. Селянська війна в Україні: рік 1918. Київ, 1997. С. 75; Малиновская Т., Малиновский Б. Повстанцы в Звенигородке, 8–12 июня 1918 года. *Сучасні дослідження з німецької історії*. Дніпро: Літограф, 2019. С. 52; Щербатюк В. Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років: українська історіографія. Київ: Наукова думка, 2012. С. 265; Luschat-Ziegler M. Die ukrainische Revolution und die Deutschen 1917–1918. Marburg. 2021. S. 142, 143.

51 Sächsisches Hauptstaatsarchiv, Dresden, 11358, № 58, 173.

цю справу вмішалися Німці, яких зразу всюди били, та коли Німці послали більшу силу, повстання ці кроваво подушено, спалено багацько сіл та вивішено [...] багато селян. Там не було ніякої спільної акції, не було ніякої політичної програми, а просто селян парили [...] нагайками, а вони нарешті малими гуртками запротестували і стали збройно боронитися перед “карательниками”»⁵².

На користь цього твердження — про відсутність у Звенигородського повстання програмних засад — свідчить, зокрема той факт, що німецька військова влада, залучена до боротьби з учасниками виступу, так і не отримала однозначної відповіді на питання, заради чого вони б'ються. Намагаючись це з'ясувати, німецьке командування звернулося до всіх можливих джерел інформації: допитувало полонених, збирало відомості через таємну агентуру, слало запити до українських органів влади. Здобуті дані були суперечливими, версії раз по раз змінювалися, віддзеркалюючи розмаїття політичних комбінацій, які з травня 1918 р. обговорювали опозиційні гетьману Павлу Скоропадському українські політичні сили.

Першою до німецького командування дійшла версія, що повстання мало на меті відновити в Україні владу більшовиків і прибрати з України німецькі війська. 10 червня 1918 р. німецька розвідка повідомляла: «Повстання розпалюють агітатори, приблизно, наступним чином: “більшовики сунуть в напрямку України, настав момент вигнати німецьких грабіжників”»⁵³.

Однак уже за тиждень, 19 червня 1918 р., командування отримало інші дані — про те, що повстанці мали на меті замість Скоропадського зробити главою української держави ерцгерцога Вільгельма або принца Йоахіма. Згідно з агентурними даними, «головну складову частину банди» становили УСС [ССLeute], які «мали надіслати німецькому командуванню резолюцію селян про те, що борються не проти німців, а скоріше вимагають усунення гетьмана й скликання національних міністрів». «Як голова держави для них був би прийнятний відомий австрійський принц Вільгельм або принц Йоахім. Щойно ці вимоги будуть виконані, банда гарантує, що у країні відновиться спокій», — йшлося у розвідувальному повідомленні⁵⁴.

Однак і версія про ставлення ерцгерцога Вільгельма або принца Йоахіма гетьманом України як про мету Звенигородського повстання виявилася не остаточною. 23 червня 1918 р. командир німецького 85-го кінно-стрілецького полку доповідав керівництву нові дані: «Рух спрямований проти пана гетьмана, агітація, головна теза якої полягає у [наступному]: “Йдіть проти гетьмана, тоді отримаєте свою землю!” Призвідниками є Рада, прізвища — Петлюра, Грушевський [Petlura, Gruschewski], соціальна республіка — прагнення». Отже, згідно з цим повідомленням, задача повстання полягала у тому, щоб повернути до влади лідерів УНР і знову запровадити земельну соціалізацію. Командування німецького 27-го резервного корпусу, спираючись на цю версію, наказало підлеглим підрозділам, якщо вони мали фактичний матеріал про зв'язки Михайла Грушевського й Симона Петлюри (одного з керівників УНР, чільного діяча УСДРП) з антиурядовим збройним рухом, надати цей матеріал, що стало б підставою для ув'язнення зазначених осіб⁵⁵.

Проте й ця версія виявилася неостаточною. 29 серпня 1918 р. командування 93-ої дивізії передало командуванню 27-го корпусу чергові розвідувальні дані із Звенигородки: «Члени [колишньої] старої Ради підбурюють народ проти німців. Шириться упорна чутка, що 1 вересня має розпочатись загальний страйк залізничників, усі [поштові] пакунки німецьких вояків для [відправки] додому будуть знищені. Водночас зі страйком начебто в Києві відбудеться повстання проти німців. На допомогу повстанцям має прибути отаман Натієв [Natijew] з 200 000 людей. Гетьманом має бути проголошений [український] міністр закордонних справ [Дмитро] Дорошенко [Doroschenko]»⁵⁶.

52 Коваль Р. Юзич Ю. Полковник Болбочан. Спогади, свідчення, документи. Київ: Видавництво Марка Мельника, 2020. С. 123.

53 Sächsisches Hauptstaatsarchiv, Dresden, 11358, № 56, 168.

54 Sächsisches Hauptstaatsarchiv, Dresden, 11358, № 58, 173.

55 Sächsisches Hauptstaatsarchiv, Dresden, 11358, № 56, 223.

56 Sächsisches Hauptstaatsarchiv, Dresden, 11358, № 59, 119.

Висновки.

Таким чином, Звенигородське повстання виникло на початку червня 1918 р. як стихійний протест, як реакція на знуцання з боку представників гетьманської влади. Повстанці — члени створеної навесні 1918 р. урядовцями УНР таємної збройної організації — взяли за зброю, бо прагнули покарати кривдників, припинити утиски, і політичних вимог не висували. До самого кінця (вересень 1918 р.) цей збройний виступ залишався таким, яким розпочався, — позбавленим програми і політичної мети, безідейним та беззмістовним. Повстали, відбиваючи удари урядових сил, лише прагнули встояти в боях.

Фінансування дослідження.

Стаття містить результати роботи за темою фундаментального дослідження «Соціокультурний простір України другої половини XIX — першої третини XX ст.: селянський світ» (номер державної реєстрації: 0123U101600).

References:

1. Belan, Yu. (1960). *Otechestvennaya vojna ukrainskogo naroda protiv nemeckih okkupantov v 1918 godu* [Patriotic war of the Ukrainian people against the German occupiers in 1918]. Kyiv: Izdatelstvo Kievskogo universiteta. [in Russian].
2. Bevz, T. (1999). *Ukrainska partiia sotsialistiv-revoliutsioneriv u period Hetmanatu* [The Ukrainian Socialist Revolutionary Party during the Hetmanate]. *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva* [Studies in Archival and Documentary Studies]. 5. 46–50. [in Ukrainian].
3. Bihl, W. (1966) Beiträge zur Ukraine-Politik Österreich-Ungarns 1918. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 14. 51–57. [in German].
4. Bojko, O. (1997). *Utvorennia yedynoho natsionalnogo frontu ukrainskymy politychnymy sylamy u 1918 r.* [The Formation of a United National Front by Ukrainian Political Forces in 1918]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian Historical Journal], 6, 14–23. [in Ukrainian].
5. Borowsky, P. (1970). *Deutsche Ukrainepolitik 1918 (unter besonderer Berücksichtigung der Wirtschaftsfragen)*. Lübeck ; Hamburg: Mathiesen Verlag. [in German].
6. Borowsky, P. (1973). Paul Rohrbach und die Ukraine. Ein Beitrag zum Kontinuitätsproblem. *Deutschland in der Weltpolitik des 19. und 20. Jahrhunderts*. Düsseldorf: Bertelsmann Universitätsverlag. 427–452. [in German].
7. Buz, L. (1957) *Zvenigorodsko-Tarashanskoe vosstanie na Kievshine protiv germanskikh okkupantov i Getmanshiny (leto 1918 g.)* [Zvenigorod-Tarashchansk uprising in the Kiev region against the German occupiers and the Hetmanat (summer 1918)]. *Some questions of the history of the Great October Socialist Revolution (To the 40th anniversary of the Great October Socialist Revolution)*, Kyiv. 75–105, [in Ukrainian]
8. Chykalenko, Ye. (2004). *Shchodennyk (1918–1919)* [Diary (1918–1919)], Vol. 2, Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
9. Doroshenko, D. (2002). *Istoriia Ukrainy 1917–1923 rr.* [History of Ukraine 1917–1923]. Vol. 2. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
10. Doroshenko, D. (2007). *Moi spomyny pro nedavnie mynule (1914–1920 roky)* [My memories of the recent past (1914–1920)]. Kyiv. Tempora. [in Ukrainian].
11. Dotsenko, O. (1932). *Istoriia Zvenyhorodskoho kosha Vilnoho kozatstva* [History of the Zvenigorod unit of the Free Cossacks]. *Istorychnyi kalendar-almanakh «Chervonoi kalyny» na 1933 rik* [Historical calendar-almanac «Chervona Kalina» for 1933]. Lviv. [in Ukrainian].
12. Dumin, O. (1992) *Istoriya legionu Ukrayinskih Sichovih Strilciv, 1914–1918* [The Legion of the Ukrainian Sich Riflemen, 1914–1918]. *Dzvin* [Ring], 11–12, 117–126. [in Ukrainian].
13. Herashchenko, T. (2006). *Diialnist Ukrainskoi partii samostiinykiv-sotsialistiv u period Ukrainskoi Derzhavy* [Activities of the Ukrainian Party of Independent Socialists during the period of the Ukrainian State]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnogo linhvistychnoho universytetu. Seriya: Istoriia, ekonomika, filosofia* [Bulletin of the Kyiv National Linguistic University (KNLU). History. Economics. Philosophy], 11–12, 34–44. [in Ukrainian]
14. Hirniak N. (1956). *Polkovnik Vasil Vyshywany* [Colonel Vasil Vyshywany]. Winnipeg. [in Ukrainian].
15. Horbatiuk, M. (2006). *Stvorennia pershoho uriadu Ukrainskoi Derzhavy* [Creation of the First Government of the Ukrainian State]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnogo linhvistychnoho universytetu. Seriya: Istoriia, ekonomika,*

- ka, *filosofia* [Bulletin of the Kyiv National Linguistic University (KNLU). History. Economics. Philosophy], 11–12, 64–67. [in Ukrainian].
16. Hornykiewicz, Th. (Ed.). (1967). *Ereignisse in der Ukraine 1914–1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe*. Philadelphia. Bd. 2 [in German].
  17. Hornykiewicz, Th. (Ed.). (1969). *Ereignisse in der Ukraine 1914–1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe*. Philadelphia. Bd. 4 [in German].
  18. Kapulovsky, I. (1923). Organizaciya vosstaniya protiv getmana [Organization of the uprising against the hetman]. *Letopis' revolyucii* [Chronicle of the revolution], 4, 95–103. [in Russian].
  19. Kedrovskiy, V. (1966). *Obrysy mynuloho. Deiaki ostanni diiachi-ukrainofily naperedodni revoliutsii 1917 roku* [Outlines of the Past. Some of the Last Ukrainophile Figures on the Eve of the 1917 Revolution]. New York, Jersey. Svoboda. [in Ukrainian].
  20. Kedryn, I. (1976). *Zhyttia — podii — liudy. Spomyny i komentari* [Life-Events-People. Memories and Comments]. New York. Chervona Kalina. [in Ukrainian].
  21. Khrystiuk, P. (1921). *Zamitky i materiialy do istorii ukrainskoi revoliutsii. 1917–1920 rr.* [Notes and materials on the history of the Ukrainian Revolution. 1917–1920]. Vol. 2. Viden. [in Ukrainian].
  22. Koval, R. & Yuzych, Yu. (2020). *Polkovnyk Bolbochan. Spohady, svidchennia, dokumenty* [Colonel Bolbochan. Memories, testimonies, documents]. Kyiv. Vydavets Marko Melnyk. [in Ukrainian].
  23. Liubovets, O. (1999). Partii borotbystiv za chasiv Ukrainskoi Derzhavy [The Borotbists Party during the Ukrainian State]. *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva* [Studies in Archival and Documentary Studies]. 5. 70–73. [in Ukrainian].
  24. Liubovets, O. (2024). Vnutripartiini rozkoly ukrainskykh partii yak rezultat naiavnosti riznovektornykh politychnykh alternatyv 1917–1921 rr. [Intra-party splits of Ukrainian parties as a result of the presence of various vector political alternatives 1917–1921]. *Problemy vyvchennia istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv* [Problems of studying the history of the Ukrainian Revolution of 1917–1921]. 18, 45–79.
  25. Lobodaev, V. (2010). *Revoliutsiina stykhiia. Vilnokozatskyi rukh v Ukraini 1917 – 1918 rr.* [Revolutionary element. Free Cossack movement in Ukraine 1917 – 1918]. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
  26. Luschnat-Ziegler, M. (2021). *Die ukrainische Revolution und die Deutschen 1917 – 1918*. Marburg: Verlag Herder-Institut. [in German].
  27. Lutskyi, O. (1985). Shchodennyk z Ukrainy 1918 r. [Diary from Ukraine 1918]. *Suchasnist* [Modernity], 5. 89–99. [in Ukrainian].
  28. Malynovska, T. & Malynovsky B. (2019). Povstantsi v Zvenyhorodke, 8–12 yunია 1918 hoda [Rebels in Zvenigorodka, June 8–12, 1918]. *Suchasni doslidzhennia z nimetskoї istorii* [Modern studies in German history], 51–61. [in Russian].
  29. Malynovsky, B. & Malynovska, T. (2020). Kukavskoe vosstanie, avgust 1918 goda: ukrainskie getmanskie vlasti, antigetmanskaya oppoziciya, avstro-vengerskie vojska [Kukavian uprising, August 1918: Ukrainian hetman authorities, anti-hetman opposition, Austro-Hungarian troops]. *Suchasni doslidzhennia z nimetskoї istorii* [Modern studies in German history], 123–130. DOI 10.15421/312009. [in Russian].
  30. Malynovsky, B. (1997). Arkhikniaz Wilhelm fon Habsburh, sichovi striltsi ta «zaporozhtsi» u 1918 r. (za povidomlenniamy hetmanskykh okhoronnykh sluzhb) [Archduke Wilhelm von Habsburg, Sich Riflemen and «Zaporozhians» in 1918 (according to reports from the Hetman's security services)]. *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine], 1–6, 36–45. [in Ukrainian]
  31. Malynovsky, B. (2024). Secret combat organizations in Ukraine (April 1918): founders and members. *Ukrainskyi Selianyn* [Ukrainian peasant]. 32. 26–35. [in Ukrainian].
  32. Malynovsky, B. (2024). Secret progovernment organizations formation in the Ukrainian People's Republic, April 1918. *Skhidnoievropeiskyi Istorychnyi Visnyk* [East European Historical Bulletin]. 32, 52–64. doi: 10.24919/2519-058X.32.311501. [in English].
  33. Markov, S. (1942) Zvenigorodsko-Tarashanskoe vosstanie protiv germanskih interventov v 1918 godu [Zvenigorod-Tarashchansk uprising against the German invaders in 1918]. *Istorychnyi zhurnal* [Historical Journal], 1–2, 72–82. [in Russian].
  34. Melnychenko, V. (2019). Hazetna periodyka Cherkashchyny doby Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rr. [The newspaper periodic of Cherkaschina in the period of the Ukrainian Revolution 1917–1921]. *Visnyk*

-
-
- Cherkaskoho natsionalnoho universytetu. Seriya Istorychni nauky [Bulletin of Cherkasy University. Historical Sciences], 1, 73–82. [in Ukrainian].*
35. Petriv, V. (2002). *Viiskovo-istorychni pratsi. Spomyny [Military-historical works. Memories]. Kyiv. Polihrafknyha [in Ukrainian].*
  36. Prodanyuk, F. (2008). Diialnist ukrainskykh politychnykh partii u dobu hetmanatu (1918): istoriografia problemy [Activities of Ukrainian Political Parties in the Hetmanate Period (1918): Historiography of the Problem]. *Hetmanat Pavla Skoropadskoho: istoriia, postati, kontroversii. Vseukrainska naukova konferentsiia 19–20 travnia 2008 r. Zbirnyk [Pavlo Skoropadsky's Hetmanate: History, Figures, Controversies. All-Ukrainian Scientific Conference, 19–20 May 2008. Collections]. Kyiv. Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy, 105–115. [in Ukrainian].*
  37. Rasevyc, V. (2007) Ein habsburgischen König für die Ukraine? Wilhelm von Habsburg und Kaiser Karl I. *Karl I (IV), der Erste Weltkrieg und das Ende der Donaumonarchie. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 223–230. [in German].*
  38. Rybalko I. (Ed.) (1967). *Grazhdanskaya voyna na Ukraine 1918–1920 : Sbornik dokumentov i materialov [The Civil War in Ukraine 1918–1920: A collection of documents and materials]. Vol. 1. Kyiv [in Ukrainian, in Russian].*
  39. Shemet S. (1922–1923). Polkovnyk Petro Bolbochan (Zamitky do istorii Zaporozhskoho korpusu 1917–1918 rr.) [Colonel Petro Bolbochan (Notes to the History of the Zaporozhye Corps 1917–1918)]. *Khliborobska Ukraina [Khliborobska Ukraine]. Vol. 4. [in Ukrainian].*
  40. Sherbatiuk, V. (2002). Zvenigorodskoe zbrojnoe vosstanie [Zvenigorod uprising]. *Voienna istoriia [Military history], 2. 43–53. [in Ukrainian].*
  41. Sherbatiuk, V. (2012). *Selianskyi, povstanskyi rukh v Ukraini 1917 – 1921 rokiv: ukrainska istoriografia [Peasant rebel movement in Ukraine 1917 – 1921: Ukrainian historiography]. Kyiv. [in Ukrainian].*
  42. Skliarenko, Ye. (1960). *Borotba trudiashchykh Ukrainy proty nimetsko-avstriiskykh okupantiv i hetmanshchyny v 1918 r. [The struggle of the Ukrainian workers against the German-Austrian invaders and hetmanship in 1918 y.]. Kiev. [in Ukrainian]*
  43. Skoropadskyi, P. (1995). *Spohady. Kinets 1917–hruden 1918 [Memories. End of 1917–December 1918]. Kyiv ; Philadelphia. [in Ukrainian].*
  44. Snyder, T. (2011). *Chervonyi kniaz [The Red Prince]. Kyiv: Hrani-T [in Ukrainian].*
  45. Tychyna, V. (1968). The struggle against the German occupiers and the internal counterrevolution in Ukraine in 1918. Kharkiv: Kharkiv University Press. [in Ukrainian].
  46. Yurtik, G. (2014). Stykhiia (zi spohadiv) [The Element (from memories)]. In R. Mlinovecky. *Narysy z istorii ukrainskykh vyzvolnykh zmahaniy 1917–1918 rr: (Pro shcho “istoriia movchyt”)* (pp. 363–378), Ternopil. [in Ukrainian].
  47. Zaharchenko, P. (1997). *Selyanska vijna v Ukraini: rik 1918 [Peasant War in Ukraine: Year 1918]. Kyiv. [in Ukrainian].*
  48. Zastavenko, H. (1959). *Krakh nimetskoj interventsii na Ukraini v 1918 r. [The break-up of the German intervention in Ukraine in 1918 y.]. Kiev. [in Ukrainian]*

Надійшла до редакції / Received: 07.11.2024

Схвалено до друку / Accepted: 04.12.2024

УДК: 94:349.42(477)»1917/1921»

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-33-Lubko>

Inna Lubko

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of State and Legal Disciplines, The Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7759-540X>

e-mail: mamulizka@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Lubko, I. (2024). Agrarian legislation of the UPR Directorate. *Ukrainskyi Selianyn. Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 33, 52–65. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-33-Lubko>

AGRARIAN LEGISLATION OF THE UNR DIRECTORATE

Abstract. *The purpose of the article is to clarify the essence and significance of the governmental agrarian reform aimed at regulating land relations.*

The scientific novelty of the research results lies in a comprehensive analysis of the regulatory framework developed for the preparation and implementation of the agrarian reform, which, according to the leaders of the UPR Directory, was intended to alleviate the acuteness of the agrarian issue, to ensure social support of the Directory government by the peasantry, to strengthen the mobilization resource of the UPR army, and to regulate land relations in the countryside.

The author's conclusions. *The multidimensionality of the phenomenon of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 as a crucial transformational process and a complex socio-political period in which the young Ukrainian statehood was born, despite the powerful array of scientific achievements devoted to various aspects of the revolution, allows us to continue the historical discourse both in the context of understanding the complex, contradictory and dramatic experience of state and nation-building, and in the present times — the battle of Ukraine as a state for its independence and the Ukrainian nation as its creator.*

Regardless of any political realities or social upheavals, land for the Ukrainian peasantry was the meaning of human existence, its worldview imperative. The architects of political programs and economic innovations realized the importance of the peasant factor in the content of legal acts concerning land as an object of social relations. It was the successful implementation of these acts that determined which side the peasantry would take.

The Directory of the Ukrainian People's Republic, having come to power at the end of 1918, first of all abolished the agrarian legislation of the Hetmanate period and partially restored the laws adopted by the Central Rada. The dynamics of the formation of new agrarian legislation in the difficult internal political conditions associated with the change in the power structure of the UPR, the growing Bolshevik intervention, and the powerful external pressure of the Entente countries was determined by an equally important factor: the need to resolve the agrarian issue.

The agrarian legislation developed and implemented by the Directorate was formed by adopting the “Temporary Land Law” of January 18, 1918, and adopting new legislative and bylaw acts (declarations, resolutions, orders, instructions) that provided for a comprehensive approach to land use, rational use and protection of land, institutional and personnel support for agrarian reform, etc. Given the changing political landscape and the economic crisis, which required unpopular decisions, there is a tendency to revise previously adopted regulations. In fact, the principles and approaches to land use are changing, grain procurement is being introduced, and a land tax is being introduced.

The relevance of the study of the agrarian legislation of the UPR Directory is determined by the need to comprehend the legal experience of resolving the agrarian issue in the context of its complexity and coherence, or vice versa — its compulsion and contradictions. Taking into account the achievements and miscalculations of predecessors will allow modern lawmakers to improve approaches to comprehensive legislative, organizational and financial support for the mechanism of market turnover of agricultural land and streamlining of the State Land Cadastre.

Keywords: *agrarian legislation, the Directory of the UPR, the Law on Land in the UPR, the agrarian issue, the peasantry, the Ukrainian Revolution of 1917–1921.*

Інна Лубко

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри державно-правових дисциплін, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7759-540X>

e-mail: tatulizka@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Лубко І. Аграрне законодавство Директорії УНР. Український селянин. 2024. Вип. 33. С. 52–65. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-33-Lubko>

АГРАРНЕ ЗАКОНОДАВСТВО ДИРЕКТОРІЇ УНР

Анотація. Метою статті є з'ясування сутності та значення аграрного законодавства директорії УНР, що спрямовувалося на врегулювання поземельних відносин.

Наукова новизна результатів дослідження полягає в комплексному аналізі нормативної бази, розробленої для підготовки та реалізації аграрної реформи, яка, за задумом лідерів Директорії УНР, мала зняти гостроту аграрного питання, забезпечити соціальну підтримку уряду Директорії з боку селянства, посилити мобілізаційний ресурс армії УНР, впорядкувати поземельні відносини на селі.

Висновки автора. Багатомірність феномену Української революції 1917–1921 рр. як надважливого трансформаційного процесу та складного суспільно-політичного періоду, де зароджувалася молода українська державність, попри потужний масив наукових здобутків, присвячених різним ракурсам революції, дозволяє продовжувати історичний дискурс як у контексті осмислення складного, суперечливого і драматичного досвіду державо- і націєтворення, так і за нинішніх часів — битви України як держави за свою незалежність та українську націю як її творця.

За будь-яких політичних реалій чи соціальних потрясінь земля для українського селянства була сенсом людського буття, його світоглядним імперативом. Усвідомлення архітекторами політичних програм й економічних новацій значущості селянського фактору відобразалося в змісті правових актів, які стосувалися землі як об'єкта суспільних відносин. Саме від успішної реалізації цих актів залежало на чієму боці опиниться селянство.

Директорія УНР, прийшовши до влади наприкінці 1918 р., насамперед скасувала аграрне законодавство Гетьманату і частково відновила чинність законів, прийнятих Центральною Радою. Динаміка формування нового аграрного законодавства в складних внутрішньополітичних умовах, пов'язаних зі зміною владної конструкції УНР, набиравшої дедалі більших масштабів більшовицької інтервенції та потужного зовнішнього тиску країн Антанти, зумовлювалася не менш важливим чинником — потребою вирішення аграрного питання.

Розроблене і запроваджене Директорією аграрне законодавство формувалося шляхом рецепції «Тимчасового земельного закону» від 18 січня 1918 р. та прийняття нових законодавчих й підзаконних актів (декларації, постанови, розпорядження, інструкції), що передбачали комплексний підхід до вирішення питань землекористування, раціонального використання та охорони земель, інституційного та кадрового забезпечення аграрної реформи тощо. З огляду на мінливість політичного ландшафту та економічну кризу, які вимагали вжиття непопулярних рішень, простежується тенденція перегляду раніше прийнятих нормативних актів. Фактично, змінилися принципи й підходи землекористування, запровадилися хлібозаготівлі та земельний податок.

Актуальність дослідження аграрного законодавства Директорії УНР зумовлюється потребою осмислення правового досвіду вирішення аграрного питання в контексті його комплексності й узгодженості чи навпаки — вимушеності й суперечливості. Врахування здобутків і прорахунків попередників дозволить сучасним нормотворцям удосконалювати підходи до комплексного законодавчого, організаційного і фінансового забезпечення механізму ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення та впорядкування Державного земельного кадастру.

Ключові слова: аграрне законодавство, Директорія УНР, «Закон про землю в УНР», аграрне питання, селянство, Українська революція 1917–1921 рр.

Постановка проблеми.

Успішне впровадження аграрної реформи в Україні неможливе без урахування історичного досвіду аграрних перетворень та здобутків законодавчої теорії й практики у сфері земельних правовідносин. Таке поєднання дозволить створювати надійніше підґрунтя для удосконалення законодавчої бази, сприятиме утвердженню верховенства права та становленню правової держави в Україні.

Директорія УНР як один із вищих органів державної влади доби Української революції 1917–1921 рр., спираючись і сподіваючись на широку підтримку українського селянства, крім іншого, мала на меті вирішити аграрне питання. Потреба зумовлювалася не лише політичною та соціальною доцільністю, але й необхідністю новелізувати аграрне законодавство попереднього уряду.

Очевидно, що прийнятий «Закон про землю в УНР» від 8 січня 1919 р., на нашу думку, є швидше політичним компромісом, який Директорія змушена була шукати з селянством, щоб забезпечити соціальну базу для підтримки внутрішньої стабільності та політичними опонентами, щоб мати перспективи збереження Української народної Республіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Серед наукових робіт, присвячених аграрним проблемам періоду Української революції 1917–1921 рр., варто виокремити ті, що безпосередньо стосуються правових особливостей реалізації аграрної реформи Директорією УНР. Їхніми авторами, зокрема, А. Белік¹, О. Вітюк², Волошко³, О. Житковим⁴, І. Заріцькою⁵, В. Лозовим⁶, І. Терлюк⁷ представлені різноаспектні підходи до аналізу аграрного законодавства, аграрної реформи та особливостей її реалізації, селянської правосвідомості тощо.

Серед представників української зарубіжної історіографії досліджувана проблематика фрагментарно висвітлювалася в узагальнювальних працях з історії та політичної історії України Д. Дорошенка, Т. Гунчака, О. Субтельного, Н. Полонської-Василенко, І. Нагаєвського. Ними аграрні реформи розглядалися як явище соціально-економічного характеру крізь призму політичних позицій членів Ради Народних Міністрів Директорії⁸.

Водночас, у сучасному історико-аграрному дискурсі означеного періоду бракує публікацій, які б комплексно розглядали нормативно-правове забезпечення аграрних перетворень, його важливість для тогочасних суспільно-політичних реалій, перебігу та очікувань від аграрної реформи, ініційованої Директорією УНР.

Виклад основного матеріалу.

Перебіг і наслідки Української революції 1917–1921 рр. не були б настільки масштабними, якби відбувалися без участі її активного суб'єкта — селянства. Воно не лише кількісно домінувало у тогочасній структурі українства, але й свідомо долучалося до суспільно-політичних процесів та соціально-економічних проєктів, демонструвало колективні

1 Белік А. Аграрне питання за доби Директорії УНР. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. Вип. 35. С. 106–109. URL: https://old.istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/35/belik.pdf

2 Вітюк О. Вплив земельного законодавства Директорії УНР на впровадження земельної реформи органами місцевого самоврядування на Поділлі у 1919 р. *Гілея*. 2013. Вип. 78. С. 32–34; Вітюк О. Законодавче регулювання діяльності органів місцевого самоврядування Подільської губернії в добу Директорії УНР. *Теоретичні, методичні і практичні проблеми соціології, історії та політології* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 18–19 листоп. 2016 р. / Херсон. держ. ун-т. Херсон, 2016. С. 18–22; Вітюк О. Реалізація органами місцевого самоврядування земельної реформи на Поділлі в добу Директорії УНР у 1919 р.: соціально-правовий аспект. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 42. С. 40–43.

3 Волошко О. О. Правова регламентація землекористування в Українській Народній Республіці у 1919 р. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2002. Вип. 20. С. 230–237.

4 Житков О. Рефлексія чи дискурс: аграрні реформи Директорії УНР у світлі української зарубіжної історіографії. *Етнічна історія народів Європи*. 2014. Вип. 44. С. 131–138. URL: <http://ethnic.history.univ.kiev.ua/data/2014/44/articles/20.pdf>

5 Заріцька І. М. Перші правові акти Директорії УНР по врегулюванню земельних відносин. *Стан та перспективи розвитку юридичної науки та освіти* : Міжнар. наук.-практ. конф., присвячена 5-річчю створення юридичного факультету Національного аграрного університету, 17–18 листоп. 2006 р., Київ : зб. наук. праць / за заг. ред. В. М. Єрмоленка та ін. К. : Магістр XXI сторіччя, 2007. С. 319–321; Заріцька І. Земельний закон Директорії Української Народної Республіки. *Стан та перспективи розвитку аграрного права* : Міжнар. наук.-теорет. конф., присвячена 80-річчю з дня народження доктора юридичних наук, професора, академіка АПрН України, Заслуженого діяча науки і техніки України В. З. Янчука. К. : Магістр XXI сторіччя, 2005. С. 150–153.

6 Лозовий В. Внутрішня та зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки (Кам'янецька доба). *НАН України, Ін-т історії України, Кам'янець-Поділ. держ. ун-т.* — Київ; Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2005. 224 с. С. 122–138; Лозовий В. Документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України як джерело до вивчення ставлення селянства до влади Директорії УНР у період її перебування на Поділлі (1919–1920 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*. 2007. Т. 10. С. 150–159; Лозовий В. Правосвідомість українського селянства та його суспільно-правове становище в період Директорії УНР (1919 р.). *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* 2011. Вип. 18. С. 277–284; Лозовий В. Селянська правосвідомість в період Директорії УНР. Правосвідомість селянства в період Української революції 1917–1920 рр.: історичний аспект. Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2011. Розд. 4. С. 62–78; Лозовий В. Селянська правосвідомість та суспільно-правове становище в період Директорії УНР (1919 р.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Серія: Історичні науки*. 2005. Т. 15. С. 128–139; Лозовий В. Сприйняття селянством більшовиків та радянської влади у період Директорії УНР. *Український селянин*. 2010. Вип. 12. С. 92–95; Лозовий В. Ставлення селянства до продовольчої політики Директорії УНР. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Серія: Історичні науки*. 2004. Т. 12. С. 181–186.

7 Терлюк І. Аграрне питання як фактор правової політики українських державних формацій (1917–1921 рр.): започаткування національного земельного законодавства. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/aug/5769/vnulpurn201685069.pdf>

8 Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). В 4-х частинах. Мюнхен, 1969. С. 405–455; Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії. К., 1993. С. 178; Субтепний О. Україна: Історія К., 1993. С. 445, 447; Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. Репринтне видання. К., 1993. С. 261–262.

й індивідуальні господарські форми та практики, публічно висловлювало свою згоду чи протест щодо дій влади.

У такому контексті слушною є думка В. Винниченка про селянський реалізм: «Селянин з соціальної природи своєї реаліст. Він оцінює явища не по їхній ідеальності, можливій цінності, а з погляду реальної, сучасної корисності... Але при цьому він мав національну інтуїцію, позасвідомий розум, який одкладав у душі його життєві категорії в одну певну цілість. І та цілість невиразно відчувалась ним разураз, а під час революції, під час пробудження загального українського руху пробудилась і в йому з певною силою»⁹.

Не заперечуючи проти національно-демократичного характеру Української революції 1917–1921 рр., С. Корновенко переконливо обґрунтував її селянський характер, оскільки «саме від того, в який спосіб та чи інша влада вирішить аграрне питання, залежало її політичне майбуття. Характер взаємин селянства з будь-якою владою багато в чому визначав конструктивну чи деструктивну спрямованість суспільно-політичної активності селянства, яка, поряд із перебігом подій на фронтах, й визначила фінал Української революції»¹⁰.

Орієнтуючись на політику попередніх урядів, Директорія УНР одним із пріоритетних завдань внутрішньої політики визначила вирішення аграрного питання. Успіх у цій справі забезпечив би їй соціальну підтримку з боку понад 70% сільського населення. Пріоритетність зусиль нової влади в цій сфері також зумовлювалася, як уважає А. Белік, фактором «демагогічної пропаганди більшовиків, яка знаходила певний ґрунт у настроях селян», а «лідери УНР, бачачи цю небезпеку, вважали, що для нейтралізації більшовизму потрібно негайно провести земельну реформу»¹¹.

Точкою відліку у переформатуванні аграрних відносин в Україні стала відозва, проголошена С. Петлюрою від імені Головної команди Українських республіканських військ 16 листопада 1918 р. в Білій Церкві. В її змісті було озвучено пропозицію уряду ліквідувати велике поміщицьке землеволодіння з подальшою передачею землі селянам за умови їх вступу до республіканського війська. Пропонувалося притягнути до кримінальної відповідальності поміщиків за дії, що вчинялися ними щодо селян під час правління гетьманського уряду. Згідно з тогочас усталеною практикою, було заявлено про скасування законодавства Української Держави і відновлення чинності законів УНР.

Не зволікаючи із підготовкою нормативно-правового підґрунтя для декларованих ініціатив, Директорія УНР вже 21 листопада 1918 р. видала «Наказ селянам № 1». У ньому проголошено першочергове завдання аграрної політики — повернення незаконно відібраного гетьманським урядом на користь поміщиків селянського майна. Реалізація урядом програми аграрних перетворень передбачала здійснення таких завдань: 1) проведення волосними управами процедури інвентаризації, яка б дозволила облікувати поміщицьке та орендоване майно; 2) забезпечення охоронного режиму конфіскованої власності; 3) здійснення контролю за діями поміщиків щодо вчинення ними цивільно-правових угод із землею (продаж, передача в оренду тощо); 4) організація роботи волосних управ щодо прийому поданих селянами заяв про завдані їм майнові збитки¹².

Стартом аграрної реформи стало «Розпорядження Директорії УНР» від 15 грудня 1918 р. У ньому зазначалося, що верховне управління земельним фондом переходило до уряду Директорії, а всі приватновласницькі землі, за винятком трудових та дрібних селянських господарств, передавалися в користування безземельних і малоземельних селян. Одразу було видано і «Постанову Директорії УНР». Відповідно до її змісту, заборонялося здійснення щодо землі цивільних правочинів та їхнє нотаріальне посвідчення. Щоб повернути на свій бік

⁹ Винниченко В. Відродження нації : (Історія української революції [марець 1917 р. — грудень 1919 р.]) : [в 3 ч.]. Ч.1. Київ ; Відень : [Дзвін], 1920. 328 с.

¹⁰ Корновенко С. В. Українська революція 1917–1921 рр. : селянський фактор. *Український селянин*. 2014. Вип. 14. С. 142–146. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/UkrSel_2014_14_53.

¹¹ Белік А. Аграрне питання за доби Директорії УНР. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. Вип. 35. С. 107. URL : https://old.istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/35/belik.pdf

¹² Декларация Української Директорії, що зробила Директорія. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0010300-18#Text>

селянство, 15 грудня 1918 р. Директорія видала «Закон про заборону продажу, закладу та оренду землі»¹³.

Черговим політико-правовим актом нової влади стала «Декларація Директорії УНР» від 26 грудня 1918 р. Нею проголошувалося, що Директорія передасть свої права й повноваження лише трудовому народові. Влада закликала трудове селянство, озброєне вояцтво, робітників фабрик, заводів, майстерень та працюючу інтелігенцію (вчителів, лікарів, членів кооперативів, контор, службовців) обрати своїх делегатів на Конгрес Трудового Народу України. Делегати повинні представити там волю як того озброєного селянства, що тимчасово є в військах, так і тих, що «...мирною працею дома допомагають творити народній державний лад та порядок»¹⁴.

Підкреслимо, що поява вказаних підзаконних актів лише готувала підґрунтя для прийняття кодифікованого закону, яким унормовувалися аграрні відносини. Ним став закон «Про землю в Українській Народній Республіці» від 8 січня 1919 р. Відносно короткий його зміст (36 пунктів) структурно об'єднувався в три розділи: I — «Загальні положення», II — «Основні положення користування землею», III — «Перехідні закони». Закон був ухвалений за підтримки провідних українських партій (УПСР та УСДРП) та затверджений на Трудовому конгресі.

Розділ I складався з 8 статей. У них представлено норми щодо скасування права приватної власності на природні ресурси (земля, вода, надра, ліси), які визнавалися «добром народу УНР», що переходить у його користування без обмежень за ознаками статі, віри і національної приналежності. Окрема стаття надавала верховній владі УНР повноваження встановлювати порядок загального управління і розпорядження цими багатствами. На місцевому рівні землевпорядкування мало здійснюватися органами міського самоврядування та сільськими, волосними, повітовими і губернськими земельними управами в межах їхньої компетенції. Водночас, на центральні та місцеві органи влади покладалися обов'язки зі створення запасного земельного фонду, реалізації громадянами їх права як землекористувачів, запобігання випадків окупації земель, охорони та примноження природних ресурсів, сприяння розвитку хліборобства та сільських промислів. Для реалізації визначених завдань державою створювався Державний меліоративний фонд та організовувався сільськогосподарський кредит¹⁵.

Розмірковуючи над визначенням підходів, якими керувалися лідери Директорії, А. Белік виокремив два: націоналізація і соціалізація. Двоякість тлумачення закону, на його думку, полягає в нерозривній єдності підходів: приватна власність на землю скасовується; земля оголошується всенародною власністю з правом користування; верховна влада УНР стає головним розпорядником всіх земель (націоналізація) і держава, будучи розпорядником землі, здійснює управління земельним фондом; через земельні управи вона передає землю в приватно-трудове користування окремим особам, сімейним господарствам або товариствам; право користування землею могло переходити в спадщину (соціалізація)¹⁶.

До розділу II, який складався з 11 статей, входили основні положення щодо користування землею. До переліку суб'єктів землекористування, зокрема, належали: 1) органи державної влади та органи місцевого самоврядування чи земельні управи для створення підприємств загальнодержавного чи місцевого значення; 2) окремі особи, сім'ї чи спільні товариства для ведення приватного господарства. З метою охорони природних ресурсів, їх ефективного використання для спільного блага, створення дослідних та селекційних станцій, будівництва інфраструктурних об'єктів (зокрема, залізниць, шляхів сполучення), збільшення території для розселення жителів міст центральні й місцеві органи влади отримали виключне право повертати землі до земельного фонду та встановлювати їхнє цільове призначення. Сільським

¹³ Вісник Української Народної Республіки. 1918. 21 грудня (ч. 3).

¹⁴ Державний архів Львівської області. Декларація Директорії УНР. Ф. 257. Оп. 2. Спр. 1389. Арк. 1. URL : <https://www.archive.lviv.ua/materials/exhibitions/image/27/11>

¹⁵ Закон про землю в Українській Народній Республіці. *Історична правда*. 6 серпня. 2021. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/08/6/159962/>

¹⁶ Белік А. Аграрне питання за доби Директорії УНР. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. Вип. 35. С. 107. URL: https://old.istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/35/belik.pdf

громадам і земельним установам надавалося право здійснювати необхідні агротехнічні заходи щодо збільшення продукції та налагодження сільськогосподарських відносин. Земельні управи, діючи в межах закону, мали право виділяти в користування окремим господарствам, сільським громадам та товариствам норму землі, мінімальний поріг якої становив 5–6 десятин кращої землі для середнього трудового господарства і яка не повинна перевищувати трудової земельної норми. Безземельні й малоземельні селяни з округ, де її не вистачало на трудовий мінімум, могли отримувати землю в місцях, де її було більше, але за умови підвищення трудового мінімуму. Щодо строків землекористування, то вони регламентувалися сільськими громадами і товариствами на підставі правил, встановлених земельними управами. Право землекористування могло успадковуватися або передаватися іншим господарствам чи особам шляхом повідомлення повітової земельної управи. Якщо земля використовувалася не за функціональним призначенням, або ж на ній не здійснювалась господарська діяльність, або ж здійснювалась всупереч закону, то вона переходила в управління земельних управ. Цікавою є бланкетна норма закону, яка стосувалася користування землею іноземцями. Передбачалося видання окремого закону, який мав встановлювати відповідний порядок¹⁷.

Під час обговорення аграрного закону серед його авторів виникла гостра дискусія щодо розмірів земельних норм. Одні пропонували ухвалити закон із такими земельними нормами, які б сприяли розвитку продуктивних сил (до 50 дес. землі), а інші — зменшити норми землекористування (не менше 5 і не більше 15 дес. землі), щоб задовольнити потреби якнайширшого загалу селянства. Політичний момент вплинув на рішення уряду УНР обрати другий варіант. Директор департаменту земельної реформи А. Хамардюк стосовно прийнятого рішення заявляє: «Жодних економічних підстав до норми 15 або 5 десятин немає. Норма 15 десятин є політичною»¹⁸.

Аналізуючи підходи до вирішення аграрного питання періоду Української революції 1917–1921 рр., М. Бурдін вважає, що аграрна політика Директорії УНР носила відвертий класовий характер, оскільки спрямовувалася на забезпечення землею безземельного та малоземельного селянства. Керуючись цим, аграрне законодавство, яким Директорія УНР намагалася відреагувати на тенденції поточної політичної ситуації, як вважає науковець, не виконало свого завдання з консолідації селянства навколо влади УНР, що й стало головною причиною поразки Української революції¹⁹.

17 статей III розділу закону містили уточнюючі зміст норм II розділу окремі положення щодо розмірів та строків користування земельними ділянками. До прикладу: «за дрібними господарями залишаються земельні участки в їх користуванні не більш 15 десятин на господарство» (ст. 21), «землі довгострочної, строком більше 10 літ, та спадкової аренди (чиншовики, вільні люди 1-го та 2-го розряду) залишаються в користуванні цих арендаторів» (ст. 22). Окремо визначався правовий статус земель під забудовою (будинки, господарські, торговельні та промислові підприємства) та присадибних ділянок, які залишалися в користуванні їх власників у розмірі, встановленому земельними управами чи органами міського самоврядування та затвердженому міністром земельних справ.

Окремої уваги заслуговують положення Закону, якими регулювалися відносини, пов'язані з переходом права власності від колишніх власників до земельних управ. Живий (робоча, молочна і м'ясна худоба) і мертвий (знаряддя праці) сільськогосподарський реманент, за винятком необхідної для ведення приватного господарства чи торгових і промислових підприємств його кількості, передавався в гуртове користування трудових сільськогосподарських спілок із отриманням ними окремих земельних ділянок. При передачі землі для приватного користування першочергово задовільнялися потреби малоземельного та безземельного селянства, а вже згодом — нехліборобського і немісцевого населення. Землі, які залишали-

¹⁷ Закон про землю в Українській Народній Республіці. *Історична правда*. 6 серпня. 2021. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/08/6/159962/>

¹⁸ ЦДАВО України. Ф. 1062. 185. Оп. 1. Спр. 80 Спр. 93. Арк. 19.

¹⁹ Бурдін М. «Земельне питання»: підходи до вирішення часів національної революції в Україні (1917–1921 рр.). *Міжскафедральний круглий стіл до Дня Соборності України*. Харків, 2017. С. 16. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/20_01_2017/pdf/3.pdf

ся після наділення місцевого населення, могли надаватися в тимчасове користування понад норму, але на умовах, встановлених земельними управами. До сільських громад переходило право розпорядження і користування сільськими сервітутами (ставки, річки, каменоломні, торф'яники тощо)²⁰.

Отже, є достатньо підстав вважати закон «Про землю в Українській Народній Республіці» логічним продовженням аграрної політики і аграрного законотворення Центральної Ради. За браком часу та під тиском вимог селянства за основу нового закону було взято аналогічний закон Центральної Ради і дещо видозміненим подано на розгляд Директорії. Пріоритетність прийняття нормативних актів для вирішення аграрного питання зумовлювалася складною зовнішньо- та внутрішньополітичною ситуацією, а динаміка їх реалізації впливала на вирішення хлібної проблеми, формувала ставлення людей до влади, мобілізувала нові людські й економічні ресурси для армії.

Якщо давати оцінку змісту та юридичній техніці, застосованій при написанні закону, то одразу складається враження, що він, по-перше, не надто різнився від попереднього — «Тимчасового земельного закону» від 18 січня 1918 р., а, по-друге, своєю доступністю і спрощеністю був адресно орієнтований тому, кого він передусім цікавив — селянству. Слушною є думка Р. Майданика, який називає закон «Про землю в УНР» від 8 січня 1919 р. модифікованою версією відповідного закону Центральної Ради²¹. Схожої думки притримується й І. Терлюк, який вважає, що Директорія модифікувала земельне законодавство УЦР, але згодом значно ускладнила для селян отримання землі низкою конфіскаційних заходів²².

Дослідник аграрної політики періоду Української революції 1917–1921 рр. В. Лозовий стверджує, що земельний закон Директорії УНР не був ґрунтовно продуманий і економічно виважений і, будучи політичним документом, мав на меті залучити широкий загал селянства на бік Директорії УНР. «Помилки і прорахунки, допущені в законі, викликали незадоволення частини селянства, і він не зміг виконати ту роль, яка йому відводилася», — підсумовує дослідник²³.

Реалізація прийнятого закону потребувала створення відповідного інституційного та кадрового забезпечення, тому невдовзі було ухвалено «Закон про Статут земельних управ» від 18 січня 1919 р. Ним визначався правовий статус земельних управ (губернських, повітових, волосних і сільських) як народних органів державної влади, що підпорядковувалися народному міністерству земельних справ. Головними функціями управ визначалися такі: «завідвання й охорона земель та лісів і господарств, взятих на учот, проведення земельної реформи на підставі закону про землю в УНР і переведення всієї технічної роботи по земельних справах». Нормами Статуту формувалося кадрове забезпечення земельних управ, включно з їх управлінським, фаховим і технічним персоналом; передбачалась правова відповідальність за вчинення неправомірних дій або через службову невідповідність окремих членів; встановлювався процесуальний порядок розгляду справ. З метою забезпечення громадського контролю утворювалися спеціальні ревізійні комісії з представників, що обиралися земськими зборами та селянськими з'їздами²⁴. На думку О. Вітюк, є підстави вважати прийняття Статуту наслідком непродуманих дій влади, оскільки до офіційного його опублікування в липні 1919 р. земельні управи фактично діяли незаконно і, розподіляючи земельні ділянки, вони керувалися не законодавством, а власним баченням²⁵.

20 Закон про землю в Українській Народній Республіці. *Історична правда*. 6 серпня. 2021. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/08/6/159962/>

21 Майданик Р. Речове право України в період революції 1917–1921 рр. *Тенденції і перспективи розвитку інститутів права та держави : зб. тез доп. Міжнар. юрид. наук.-практ. конф. «Актуальна юриспруденція», [м. Київ, 19 квіт. 2018 р.] ; Матеріали I Всеукраїнських наукових читань пам'яті академіка С. Дністрянського «Західноукраїнська Народна Республіка — П'ємонт українського державотворення», [м. Тернопіль, 13–14 квіт. 2018 р.]*. Київ–Тернопіль : ТНЕУ, 2018. С. 234.

22 Терлюк І. Аграрне питання як фактор правової політики українських державних формацій (1917–1921 рр.): започаткування національного земельного законодавства. С. 466. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/aug/5769/vnulprum201685069.pdf>

23 Лозовий В. Аграрна політика Директорії УНР. *Український історичний журнал*. 1997. №2. С. 71.

24 Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 — листопад 1920 рр. Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Т. 2. / Упоряд. В. Верстюк (керівник) та ін. К. : Видавництво Олени Теліги, 2006. С.437–439.

25 Вітюк О. Реалізація органами місцевого самоврядування земельної реформи на Поділлі в добу Директорії УНР у 1919 р.: соціально-правовий аспект. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 42. С. 41.

Синхронно зі згаданим вище законом було ухвалено не менш важливий як, зважаючи на складну військово-політичну ситуацію на фронті, так і на додаткове землезабезпечення тих, хто служив у війську, «Закон про додаткове наділення землею козаків Української республіканської армії» від 18 січня 1919 р. Доцільність його ухвалення зумовлювалася потребою вмотивувати вояків не залишати військову службу та гарантувати їм додаткову винагороду після її завершення. Згідно з законом, всі козаки регулярної армії понад отриманий, як і решта громадян УНР, наділ землі, наділялися додатковою земельною ділянкою за місцем проживання площею від 1 до 2 десятин. Після закінчення війни — кожен козак одержував із Державної скарбниці на реманент безповоротну позичку в розмірі 2 тис. грн. і процентну позику на 5 років ще 2 тис. грн. (ст. 1). Розмір земельного додатку диференціювався залежно від строку служби, бойових заслуг, інвалідності (ст. 2). На час свого перебування у війську козак мав право сам або через свого уповноваженого представника здати свій земельний наділ в оренду (ст. 3). У разі смерті козака, його земля переходила в користування його дружині й дітям, а коли він був неодруженим — батьку та матері, якщо вони були матеріально залежні від нього (ст. 4). Зрадники УНР, дезертири та козаки, засуджені дисциплінарним військовим судом до ухвалення закону, позбавлялися права на отримання земельного наділу (ст. 5). Чинність закону поширювалася й на регулярні державні добровільні українські формування (ст. 6)²⁶.

Реалізація аграрної реформи вимагала залучення відповідного кадрового забезпечення, а оскільки значна кількість селян перебували у лавах республіканської армії, то відшукати необхідних фахівців було досить складно. З метою заохочення кандидатів Рада Народних Міністрів ухвалила «Закон про добові гроші для землемірів і рисівників, призначених для робіт у зв'язку з проведенням земельної реформи, та про помешкання для них» від 26 січня 1919 р. Згідно з ним, при відрядженні по справах, пов'язаних із проведенням аграрної реформи, для працівників з 1 січня 1919 р. призначалися добові кошти в певних розмірах: для землемірів губернських землемірно-технічних відділів, призначених за ревізорів робіт — по 20 крб. за добу; для землемірів та рисівників губернських землемірнотехнічних відділів, призначених для виконання робіт — по 15 крб. за добу²⁷.

Кадрове забезпечення аграрної реформи здійснювалося на підставі «Закону про мобілізацію для переведення земельної реформи агрономів, лісоводів, гідротехніків та військових топографів» від 24 січня 1919 р. Ним міністрові земельних справ надавалося право взяти на облік і мобілізувати на обов'язкову державну службу спеціалістів у віці від 18 до 50 років із кваліфікацією агронома, лісовода, гідротехніка та військового топографа для проведення земельної реформи (ст. 1, 2). За ухилення від взяття на облік або призов, за подачу неправдивих відомостей винні потрапляли під юрисдикцію військового суду (ст. 3). Усіх землемірів, які були мобілізовані до війська, повертали у розпорядження міністерства земельних справ за згодою з військовим відомством (ст. 5)²⁸.

Створення ще одного інституційного інструменту реалізації аграрної реформи передбачалося «Законом про скасування Земельного департаменту міністерства і заснування Департаменту земельної реформи» від 9 квітня 1919 р. Функції новоствореної установи полягали в підготовці загального плану проведення реформи (встановлення кількості земельного фонду та «грубу передачу землі для користування громадянами і земельними товариствами та артілями»), розробці необхідних інструкцій та положень (проведення опису майна колишніх економік та їхня ліквідація), визначенні порядку наділення землею (організація та управління діяльністю місцевих земельних установ)²⁹.

26 Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 — листопад 1920 рр. Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Т. 2. / Упоряд. В. Верстюк (керівник) та ін. К. : Видавництво Олени Теліги, 2006. С. 439–440.

27 *Вістник Державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки*. 1919. 20 лютого. Вип. 9. С. 71.

28 Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 — листопад 1920 рр. Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Т. 2. / Упоряд. В. Верстюк та ін. К. : Видавництво Олени Теліги, 2006. С. 451–452.

29 ЦДАВО України. Ф. 1062. Оп. 1. Спр. 109. Арк. 41.

Департамент земельної реформи, будучи однією з головних урядових інституцій, які проводили перерозподіл земельної власності в УНР та налагоджували новий порядок землекористування, відіграв важливу роль у проведенні аграрної реформи. У складних умовах військового часу не менш продуктивними напрямками роботи департаменту стала організація збору врожаю та забезпечення продовольством армії й державних службовців, створення місцевих державних установ із земельної справи та координація їх діяльності. Співробітники департаменту брали активну участь у підготовці законопроектів про створення земельних управ та інституту уповноважених у земельних справах³⁰.

Перший етап аграрної реформи проходив у складних умовах війни та анархії. За менше, ніж піврічний період в УНР змінилося три уряди: В. Чехівського, С. Остапенка та Б. Марто-са. Очільник кожного з них декларував, що в аграрній сфері він буде дотримуватися раніше ухвалених законів. Однак у першій половині 1919 р. ситуація в Україні склалася таким чином, що Директорія УНР не контролювала значну частину території, тому аграрна реформа фактично не проводилася³¹.

Дезорганізація виробництва, порушений товарообмін між УНР та іншими державами, містом та селом, повністю розвалена податкова система, дефіцитний бюджет свідчили про глибоку економічну кризу. Оцінюючи реальну ситуацію того часу, В. Верстюк писав: «Фінансова криза підривала українську державність суттєвіше, ніж невдачі на фронті. Грошей бракувало на все — на утримання армії, державно-адміністративного апарату, систем освіти, охорони здоров'я тощо. Основним джерелом фінансових ресурсів для уряду стала грошова емісія»³².

Намагаючись хоч якось пом'якшити ситуацію, влада вимушено ухвалила «Закон про хлібну повинність» від 9 березня 1919 р. Документ передбачав оподаткування тих господарств, розмір яких становив 30 і більше десятин (ст. 1), менші ж за площею — мали передати в розпорядження держави певну кількість хліба (таблиця додавалася) за сталими цінами (до прикладу: хто мав до 3 дес. — звільнявся, 4 дес. — 1 пуд, 10 дес. — 10 пудів, 19 дес. — 110 пудів тощо). Всі військові та приватні інституції, а особливо земельні управи мали сприяти комісіям постачання та їх органам надавати належну допомогу (ст. 11)³³.

Продовженням плану реанімаційних заходів стало прийняття «Постанови про тимчасове користування землею» від 15 березня 1919 р. Нею передбачалося виділення із запасів земельного фонду УНР на 1919 р. землі в тимчасове користування безземельному і мало-земельному селянству (ст. 1) на умовах сплати ними встановлених розмірів місцевих і державних податків (ст. 3)³⁴. Отже, наростаюча потреба держави у продовольчих та фінансових ресурсах змусила уряд піти на тимчасове коригування принципів землекористування, відображених у постанові та в інших підзаконних актах Міністерства земельних справ, які суперечили нормами «Закону про землю в УНР».

Запровадження постанови викликало серед селянства чутки (не без участі більшовицьких пропагандистів), що Директорія змінила «Закон про землю в УНР» від 8 січня 1919 р. і відтепер селянам доведеться платити викуп за отримання поміщицької землі. Користуючись цими чутками, поміщики заявляли селянам про своє право на врожай озимини та багатолітніх трав із земель, засіяних ними восени 1918 р., що вилучались у запасний земельний фонд держави. Ситуація, що склалася, становила загрозу для Директорії втратити підтримку з боку трудового селянства³⁵.

30 Там само. Спр. 78. Арк. 76–78.

31 Котляр Ю. В. Селянство Півдня України в період нової економічної політики (1921–1929 рр.). Дис. ... д-ра істор. наук : 07.00.01. Одеса, 2005. С. 93.

32 Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920: Документи і матеріали. У 2 т. / Упорядн.: В. Верстюк та ін. Т. 1. К. : Вид-во Олени Теліги, 2006. С. 21–22.

33 Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 — листопад 1920 рр. Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. / Упоряд. В. Верстюк (керівник) та ін. Т. 2. К. : Видавництво Олени Теліги, 2006. С. 501–502.

34 Там само. С. 503–504.

35 Терлюк І. Аграрне питання як фактор правової політики українських державних формацій (1917–1921 рр.): започаткування національного земельного законодавства. С. 465. URL : <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/aug/5769/vnuipurn201685069.pdf>

Вкрай непопулярним став «Закон про хлібну повинність» від 15 серпня 1919 р. Він встановлював нові правила хлібозаготівель у твердих цінах, визначених Міністерством народного господарства залежно від кількості десятин землі. До сформованої таблиці додавалася примітка, де вказувалися винятки для місцевостей, на яких аграрна реформа не проводилася. У державу потрібно було здати з перших 15 десятин—93 пуди хліба, а з решти — увесь урожай³⁶.

Внесення урядом УНР тимчасових коректив у принципи землекористування, які не узгоджувалися з нормами «Закону про землю УНР», на думку О. Волошко, зумовлювалося гострою потребою у продовольчих та фінансових засобах для боротьби з інтервентами. Шукаючи додаткові джерела задоволення потреб армії, держава у 1919 р. по суті здавала трудовому селянству націоналізовані поміщицькі землі в оренду за помірну, натуральну оплату, вимагаючи внесення застави як попередньої оплати податків за одержані у тимчасове користування землі. Право здавати земельний наділ отримали й козаки регулярної армії та вояки державних добровольчих українських формувань³⁷.

Аграрне законодавство Директорії УНР 1919 р., на переконання О. Вітюк, стало відзеркаленням політичних та ідеологічних прагнень влади, але, беручи до уваги історичні обставини, не стало реальним важелем регулювання поземельних відносин. Розглядаючи регіональний аспект аграрної реформи на прикладі Поділля, причиною складності її проведення авторка називає «часту зміну влади та поширення різних негативних чуток», а через відсутність положення про діяльність міністерських ревізійних комісій не здійснювався й фактичний контроль над діяльністю земельних управ³⁸. На думку А. Булгакова, законодавчі акти не змогли повноцінно діяти через політичну і військову ситуацію, що ознаменувалася проголошенням України радянською республікою і переходом до більшовицького аграрного законодавства, зокрема до положень «Декрету на землю» від 27 жовтня 1917 р.³⁹.

Узагальнену оцінку законодавчої діяльності Директорії УНР подано Т. Подковенко, яка відзначає, що вона (Директорія) намагалася нормативно відрегулювати всі державо- та правотворчі процеси, проте «постійні військові дії негативно вплинули на якість законопроектів, не було відпрацьовано чіткої процедури підготовки й прийняття нормативно-правових актів... багато з них мали декларативний характер». Водночас, слушною є думка авторки, що доба Директорії — один із історичних етапів розбудови правової держави в Україні⁴⁰.

Загальна ситуація в державі вимагала вжиття невідкладних заходів та непопулярних рішень, пов'язаних із землею. Аграрне питання знову набуло актуальності, але подальші спроби його вирішення виявилися марними. У березні 1921 р. було укладено Ризький мирний договір, яким польський уряд визнав більшовицький уряд УСРР, що де-юре означало крах Директорії та Української Народної Республіки.

Завищені очікування лідерів Директорії УНР щодо миттєвого вирішення аграрного питання в драматичних умовах військового часу виявилися ілюзією. Окрім іншого, проведення аграрної реформи ускладнювалося соціальними конфліктами, породженими економічними інтересами різних суспільних груп. Пріоритезація інтересів одних (селянства) йшла у розріз із інтересами інших (поміщиків, фінансистів, інтелігенції тощо). Ігнорування владою фактору соціальної конфліктності посилювало наростання опозиційних настроїв серед різних категорій і груп населення. П. Гай-Нижник переконаний, що, намагаючись посилити позиції українського селянства, політичні лідери нехтували інтересами інших соціальних груп. Причина такої позиції лідерів УНР, на його думку, полягала не лише в тому, щоб забезпечити

36 Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 — листопад 1920 рр. Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Т. 2. / Упоряд. В. Верстюк та ін. К.: Видавництво Олени Теліги, 2006. С. 557–559.

37 Волошко О. Правова регламентація землекористування в Українській Народній Республіці у 1919 р. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2002. Вип. 20. С. 236.

38 Вітюк О. Реалізація органами місцевого самоврядування земельної реформи на Поділлі в добу Директорії УНР у 1919 р.: соціально-правовий аспект. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 42. С. 42.

39 Булгаков А. Земельне законодавство у ході визвольних змагань за часів революції 1917–1920 рр. *Історія державотворчих процесів в Україні та зарубіжних країнах (до 100-річчя утворення Української Народної Республіки)*. (м. Харків, 23 листоп. 2017 р.) / редкол.: А. П. Гетьман, В. Д. Гончаренко, В. М. Єрмолаєв. Харків: Право, 2017. С. 117.

40 Подковенко Т. Законодавча діяльність Директорії. *Підприємництво, господарство і право*. 2003. № 11. С. 83–84.

абсолютне панування наймасовішого прошарку суспільства в країні, але й в тому, що селяни були основною силою, що підтримувала соціалістичні партії, які опинилися при владі⁴¹.

Спроби ідеологів і практиків Української революції 1917–1921 рр. побудувати «самостійну, ні від кого незалежну, вільну суверенну державу українського народу» без ідейно консолідованого, згуртованого спільними цілями і завданнями, здатного протистояти зовнішнім викликам суспільства завершилися поразкою.

Висновки.

Отже, аналіз аграрного законодавства Директорії УНР дає підстави стверджувати, що воно характеризується, з одного боку, комплексністю і узгодженістю, з іншого — вимушеністю і суперечливістю. Комплексність і узгодженість законодавства виражалися в ієрархічній підпорядкованості різних за юридичною силою нормативних актів (законів, декларацій, постанов, розпоряджень, інструкцій), які сформували підґрунтя для підготовки і проведення аграрної реформи. Водночас, фактор зовнішніх загроз, внутрішня криза державного управління, соціальна дезорієнтація суспільства, економічні чинники диктували необхідність перегляду задекларованих законодавчих новацій, вимушеність внесення непопулярних змін, які суперечили базовому «Закону про землю в УНР» від 8 січня 1919 р.

Згідно з законом, основою землекористування стало скасування приватної власності на землю та її націоналізація, вилучення землі з цивільного обігу, створення дрібного селянського землекористування, збереження цілісності культурних і промислових господарств. Водночас, ситуація суттєво змінилася після ухвалення «Закону про хлібну повинність» від 9 березня 1919 р., який передбачав оподаткування крупних господарств, запровадження хлібозаготівель та введення орендної плати за землю. Така полярність підходів миттєво позначилася на втраті довіри до влади з боку селянства і, як наслідок, — поразці національно-орієнтованих політичних сил.

Водночас, набутий теоретичний і практичний досвід нормотворення засвідчив про неспроможність його застосування під час революційних потрясінь. Тому й аграрне законодавство, яке готувалося поспіхом, без належного обґрунтування, не мало гарантованих перспектив реалізації. Правотворча діяльність Директорії УНР демонструє, що законодавство стане ефективним і дієвим лише в разі його відповідності суспільним реаліям та чітко відпрацьованому механізму правореалізації. І такий підхід не втратить актуальності за будь-яких обставин.

Фінансування дослідження.

Стаття містить результати роботи за темою фундаментального дослідження «Соціокультурний простір України другої половини XIX — першої третини XX ст.: селянський світ» (номер державної реєстрації: 0123U101600).

References:

1. Bielik, A. (2013) *Ahrarne pytannia za doby Dyrektorii UNR*. [Food issues during the time of the Directorate of the UNR]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. [Scientific work of the historical faculty of the Zaporizhzhia National University], 35, 106–109. [in Ukrainian].
2. Bulhakov, A. (2017) *Zemelne zakonodavstvo u khodi vyzvolnykh zmahan za chasiv revoliutsii 1917–1920 rr*. [Land legislation in the course of the liberation struggle during the revolution of 1917–1920]. *Istoriia derzhavotvorchyykh protsesiv v Ukraini ta zarubizhnykh krainakh (do 100–richchia utvorennia Ukrainskoi Narodnoi Respubliky)*. [History of state-building processes in Ukraine and foreign countries (to the 100th anniversary of the Ukrainian People's Republic)]. Kharkiv : Pravo, 114–119. [in Ukrainian].
3. Burdin, M. (2017) «Zemelne pytannia»: pidkhody do vyrishennia chasiv natsionalnoi revoliutsii v Ukraini (1917–1921 rr.). [The “Land Question”: Approaches to Solving it During the National Revolution in Ukraine (1917–1921)]. *Mizhkafedralnyi kruhlyi stil do Dnia Sobornosti Ukrainy*. [Interdepartmental roundtable dedicated to the Day of Unity of Ukraine], 14–19. Retrieved from https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/20_01_2017/pdf/3.pdf. [in Ukrainian].

41 Гай-Нижник П., Лейберов О. УНР у період Директорії: пошук моделі державного устрою (кінець 1918–1919 рр.). Ніжин, 2013. С. 36.

4. *Deklaratsiia Ukrainskoi Dyrektorii, shcho zrobyla Dyrektoriiia*. [Declaration of the Ukrainian Directorate, made by the Directorate]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0010300-18#Text>. [in Ukrainian].
5. Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti. Deklaratsiia Dyrektorii UNR.
6. Doroshenko, D. (1969) *Moi spomyny pro nedavnie mynule (1914–1920)*. [My Memories of the Recent Past (1914-1920)]. Miunkhen, 405–455. [in Ukrainian]
7. *Dyrektoriiia, Rada Narodnykh Ministriv Ukrainskoi Narodnoi Respubliky Lystopad 1918 — lystopad 1920 rr. Dok. i materialy*. [Directorate, Council of People's Ministers of the Ukrainian People's Republic. November 1918 — November 1920. Documents and materials]. (2006). Kyiv: Vydavnytstvo Oleny Telihy, 2. [in Ukrainian].
8. Hai-Nyzhnyk, P. & Leiberov, O. (2013) UNR u period Dyrektorii: poshuk modeli derzhavnoho ustroiu (kinets 1918–1919 rr.). [The UPR in the period of the Directory: the search for a model of state organization (late 1918–1919)]. Nizhyn, 214. [in Ukrainian].
9. Hunchak, T. (1993) *Ukraina: persha polovyna KhKh stolittia: Narysy politychnoi istorii*. [Ukraine: the first half of the twentieth century: Essays in Political History]. Kyiv, 178. [in Ukrainian]
10. Kornovenko, S. (2014) *Ukrainska revoliutsiia 1917–1921 rr. : selianskyi faktor*. [The Ukrainian Revolution of 1917–1921: The Peasant Factor]. *Ukrainskyi selianyn*. [Ukrainian peasant]. 14, 142–146. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrasel_2014_14_53. [in Ukrainian].
11. Kotliar, Yu. (2005) *Seliansstvo Pivdnia Ukrainy v period novoi ekonomichnoi polityky (1921–1929 rr.)* [The Peasantry of Southern Ukraine in the Period of the New Economic Policy (1921-1929)]. *Doctor's thesis*. Odesa, 436. [in Ukrainian].
12. Lozovyi, V. (1997) *Ahrarna polityka Dyrektorii UNR*. [Agrarian policy of the UPR Directorate]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. [Ukrainian Historical Journal]. 2, 68–76. [in Ukrainian].
13. Lozovyi, V. (2004) *Stavlennia selianstva do prodovolchoi polityky Dyrektorii UNR*. [The attitude of the peasantry to the food policy of the UPR Directory]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnoho universytetu. Serii: Istorychni nauky*. [Scientific works of Kamianets-Podilskyi State University. Series: Historical sciences], 12, 181–186. [in Ukrainian].
14. Lozovyi, V. (2005) *Selianska pravovidomist ta suspilno-pravove stanovyshe v period Dyrektorii UNR (1919 r.)*. [Peasant Legal Consciousness and the Social and Legal Situation during the UPR Directorate (1919)]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnoho universytetu. Serii: Istorychni nauky*. [Scientific works of Kamianets-Podilskyi State University. Series: Historical sciences], 15, 128–139. [in Ukrainian]
15. Lozovyi, V. (2005) *Vnutrishnia ta zovnishnia polityka Dyrektorii Ukrainskoi Narodnoi Respubliky (Kamianetska doba)*. [Domestic and Foreign Policy of the Directorate of the Ukrainian People's Republic (Kamianets Era)]. NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy, Kamianets-Podil. derzh. un-t. Kyiv; Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 122–138. [in Ukrainian]
16. Lozovyi, V. (2007) *Dokumenty Tsentralnoho derzhavnoho arkhivu vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy yak dzherelo do vyvchennia stavlennia selianstva do vlady Dyrektorii UNR u period yii perebuвання na Podilli (1919–1920 rr.)*. [The documents of the Central State Archives of Higher Authorities and Governments of Ukraine as a source for studying the attitude of the peasantry to the government of the UPR Directory during its stay in Podillia (1919–1920)]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli* [Education, science and culture in Podillia], 10, 150–159. [in Ukrainian]
17. Lozovyi, V. (2010) *Spryiniattia selianstvom bilshovykiv ta radianskoi vlady u period Dyrektorii UNR*. [Peasant perception of the Bolsheviks and Soviet power during the UPR Directorate]. *Ukrainskyi selianyn*. [Ukrainian peasant], 12, 92–95. [in Ukrainian]
18. Lozovyi, V. (2011) *Pravovidomist ukrainskoho selianstva ta yoho suspilno-pravove stanovyshe v period Dyrektorii UNR (1919 r.)*. [The Legal Consciousness of the Ukrainian Peasantry and its Social and Legal Status during the UPR Directorate (1919)]. *Problemy istorii Ukrainy XIX — pochatku XX st.* [Problems of the History of Ukraine in the XIX — Early XX centuries]. Kyiv, 18, 277–284. [in Ukrainian]
19. Lozovyi, V. (2011) *Selianska pravovidomist v period Dyrektorii UNR. Pravovidomist selianstva v period Ukrainskoi revoliutsii 1917–1920 rr.: istorychnyi aspekt*. [Peasant legal consciousness during the Directory

- of the Ukrainian People's Republic. Legal Consciousness of the Peasantry during the Ukrainian Revolution of 1917–1920: Historical Aspect]. Kamianets-Podil. nats. un-t im. Ivana Ohienka., 4, 62–78. [in Ukrainian]
20. Maidanyk, R. (2018) Rechove pravo Ukrainy v period revoliutsii 1917–1921 rr. [The Law of Property of Ukraine during the Revolution of 1917–1921]. *Tendentsii i perspektyvy rozvytku instytutiv prava ta derzhavy : zb. tez dop. Mizhnar. yuryd. nauk.-prakt. konf. «Aktualna yurysprudentsiia», [m. Kyiv, 19 kvit. 2018 r.]; [Tendencies and Prospects for the Development of Institutions of Law and the State: a collection of abstracts of the International Law and Practice Conference “Actual Jurisprudence”, [Kyiv, April 19, 2018]. Kyiv–Ternopil : TNEU, 231–236. [in Ukrainian].*
21. Nahaievskiy, I. (1993) Istoriiia Ukrainskoi derzhavy dvadtsiatoho stolittia. Reprintne vydannia. [The history of the Ukrainian state in the twentieth century]. Kyiv, 261–262. [in Ukrainian].
22. Podkovenko, T. (2003) Zakonodavcha diialnist Dyrektorii. [Legislative activities of the Directorate]. *Pidpryemnytstvo, hospodarstvo i pravo. [Entrepreneurship, business and law]. 11, 80–85. [in Ukrainian].*
23. Subtelny, O. (1993) Ukraina: Istoriiia. [Ukraine: History]. Kyiv, 445, 447. [in Ukrainian]
24. Terliuk, I. (2016) Ahrarne pytannia yak faktor pravovoi polityky ukrainskykh derzhavnykh formatsii (1917–1921 rr.): zapochatkuvannia natsionalnoho zemelnoho zakonodavstva. [The Agrarian Issue as a Factor in the Legal Policy of Ukrainian State Formations (1917–1921): the Beginnings of National Land Legislation]. *Visnyk natsionalnoho universytetu “Lvivska politekhnikha”. [Bulletin of Lviv Polytechnic National University], 850, 461–468 Retrieved from <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/aug/5769/vnulpurn201685069.pdf>. [in Ukrainian].*
25. Verstiuk, V. (Ed) Dyrektoriiia, Rada Narodnykh Ministriv Ukrainskoi Narodnoi Respubliky 1918–1920: Dokumenty i materialy [Directorate, Council of People's Ministers of the Ukrainian People's Republic. November 1918 — November 1920. Documents and materials]. (2006). Kyiv.: Vyd-vo Oleny Telihiy, 1. [in Ukrainian].
26. *Visnyk Ukrainskoi Narodnoi Respubliky* [Visnyk of the Ukrainian People's Republic]. (1918), 21 hrudnia, 3. [in Ukrainian].
27. *Vistnyk Derzhavnykh Zakoniv dlia vsikh zemel Ukrainskoi Narodnoi Respubliky. [Bulletin of State Laws for all lands of the Ukrainian People's Republic]. (1919), 9. [in Ukrainian].*
28. Vitiuk, O. (2013) Vplyv zemelnoho zakonodavstva Dyrektorii UNR na vprovadzhennia zemelnoi reformy orhanamy mistsevoho samovriaduvannia na Podilli u 1919 r. [The influence of the land legislation of the Directorate of the UNR on the implementation of land reform by the local self-government bodies in Podillia in 1919]. *Hileia [Hileia], 78, 32–34. [in Ukrainian].*
29. Vitiuk, O. (2015) Realizatsiia orhanamy mistsevoho samovriaduvannia zemelnoi reformy na Podilli v dobu Dyrektorii UNR u 1919 r.: sotsialno-pravovyi aspekt. [Implementation of local self-government bodies of the land reform in Podillia during the time of the UNR directorate in 1919: social and legal aspects]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. [Scientific work of the historical faculty of the Zaporizhzhia National University], 42, 40–43. [in Ukrainian].*
30. Vitiuk, O. (2016) Zakonodavche rehuliuвання diialnosti orhaniv mistsevoho samovriaduvannia Podil'skoi hubernii v dobu Dyrektorii UNR. [Legislative regulation of the activities of local self-government bodies of the Podil region during the time of the UNR directorate]. *Teoretychni, metodychni i praktychni problemy sotsiologii, istorii ta politologii. [Theoretical, methodological and practical problems of sociology, history and political science], 18–22. [in Ukrainian].*
31. Voloshko, O. (2002) Pravova rehlementatsiia zemlekorystuvannia v Ukrainskii Narodnii Respublitsi u 1919 r. [Legal regulation of land use in the Ukrainian National Republic in 1919]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu vnutrishnikh sprav natsionalnoho universytetu vnutrishnikh sprav. [Journal of the Kharkiv National University of Internal Affairs], 20, 230–237. [in Ukrainian].*
32. Vynnychenko, V. (1920) Vidrozhennia natsii : (Istoriiia ukrainskoi revoliutsii [marts 1917 r. — hruden 1919 r.]). [The Revival of the Nation : (History of the Ukrainian Revolution [March 1917 — December 1919])], 1. Kyiv; Viden : [Dzvin] [in Ukrainian].

-
-
33. Zakon pro zemliu v Ukrainskii Narodnii Respublitsi. [The Law on Land in the Ukrainian People's Republic]. *Istorychna pravda. [Historical truth]*. Retrieved from <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/08/6/159962/>. [in Ukrainian].
  34. Zaritska, I. (2005) Zemelnyi zakon Dyrektorii Ukrainskoi Narodnoi Respubliki [Land Law of the Directorate of the Ukrainian National Republic]. *Stan ta perspektyvy rozvytku ahrarnoho prava [State and prospects of the development of agricultural law]*. Kyiv, 150–153. [in Ukrainian].
  35. Zaritska, I. (2006) Pershi pravovi akty Dyrektorii UNR po vrehuliuvanniu zemelnykh vidnosyn. [First legal acts of the Directorate of the Ukrainian National Agricultural University after the review of land relations]. *Stan ta perspektyvy rozvytku yurydychnoi nauky ta osvity [State and prospects of the development of legal science and education]*, 319–321. [in Ukrainian]
  36. Zhytkov, O. (2014) Refleksiia chy diskurs: ahrarni reformy Dyrektorii UNR u svitli ukrainskoi zarubizhnoi istoriohrafii. [Reflections on the discourse: agricultural reforms of the Directorate of the UNR in the light of Ukrainian foreign history]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy [Ethnic history of the peoples of Europe]*, 44, 131–138. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 24.10.2024

Схвалено до друку / Accepted: 13.11.2024

Методологія, історіографія та джерелознавство аграрної історії

Methodology, historiography and source studies of agrarian history

---

УДК: 30.1(100):[17.023.36:[316.334.55+631]]

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-33-Kornovenko-Morozov>

Serhii Kornovenko

Doctor of History, Professor, Director of the Research Institute of Peasantry and Agrarian History Studies, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6268-2321>

e-mail: s-kornovenko@ukr.net

Anatolii Morozov

Doctor of History, Professor, Head of the Department of Archival Studies and Special Branches of Historical Science, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5486-235X>

e-mail: anacid2012@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Kornovenko, S. & Morozov, A. (2024) Agriculture, peasantry as an object of study by representatives of the civilization approach: foreign scientific thought. *Ukrainskyi Selianyn [Ukrainian peasant]*. 33, 66–73. (In Ukrainian). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-33-Kornovenko-Morozov>

AGRICULTURE, PEASANTRY AS AN OBJECT OF STUDY BY REPRESENTATIVES OF THE CIVILIZATION APPROACH: FOREIGN SCIENTIFIC THOUGHT

Abstract. The purpose of the article is to reveal the understanding of the classics of the civilization approach of the emergence of agriculture and peasantry.

The scientific novelty is that the emergence of agriculture and the peasantry in the coverage of O. Spengler, J. Bernal, J. Condorcet, W. Child, D. Thorner became the subject of special scientific study.

Conclusions. The classics of the civilizational approach understand the results of the Neolithic Revolution: the emergence of agriculture and peasantry — as an existing factor in the planetary development of mankind. According to their research, the peasantry is the primary basis of human civilization itself. It is separate, qualitatively different from hunting, pastoral, and urban cultures. It is a different type of culture, closely related to the culture of land cultivation.

The changes that humanity has undergone as a result of the Neolithic Revolution, which have led to transformations in the cognitive function of the human brain, the complication of social relations, the discovery of new techniques and technologies for ensuring life, etc., testify to the civilizational significance of the peasantry and agriculture.

Keywords: civilizational approach, agriculture, peasantry, peasant culture.

Сергій Корновенко

доктор історичних наук, професор, директор Науково-дослідного інституту селянства та вивчення аграрної історії, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6268-2321>

e-mail: s-kornovenko@ukr.net

Анатолій Морозов

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5486-235X>

e-mail: anacid2012@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Корновенко С., Морозов А. Землеробство, селянство як об'єкт вивчення представниками цивілізаційного підходу: закордонна наукова думка. *Український селянин*. 2024. Вип. 33. С. 66–73. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-33-Kornovenko-Morozov>

ЗЕМЛЕРОБСТВО, СЕЛЯНСТВО ЯК ОБ'ЄКТ ВИВЧЕННЯ ПРЕДСТАВНИКАМИ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ПІДХОДУ: ЗАКОРДОННА НАУКОВА ДУМКА

Анотація. Мета статті — розкрити розуміння класиками цивілізаційного підходу появу землеробства, селянства.

Наукова новизна полягає у тому, що поява землеробства і селянство у висвітленні О. Шпенглера, Дж. Бернала, Ж. Кондорса, В. Чайлда, Д. Торнера стали предметом спеціального наукового вивчення.

Висновки. Класики цивілізаційного підходу результати неолітичної революції: появу землеробства і селянства, — розуміють як потужний фактор планетарного розвитку людства. Селянство, відповідно до результатів їхніх досліджень, є первинною основою власне людської цивілізації. Воно окремішне, якісно відмінне від мисливської, скотарської, міської культур. Це інший тип культури, тісно пов'язаний з культурою обробітку землі.

Зміни, що зазнало людство від результатів неолітичної революції, які спричинили перетворення у когнітивній функції людського мозку, ускладнення соціальних відносин, віднайдення нових технік і технологій забезпечення життєдіяльності тощо, засвідчують цивілізаційну значущість селянства і землеробства.

Ключові слова: цивілізаційний підхід, землеробство, селянство, селянська культура.

Постановка проблеми.

Однією з новітніх тенденцій у розвитку української історичної науки є посилена увага дослідників до аграрної історії України. Такий інтерес об'єктивно зумовлений тими тектонічними зсувами у суспільно-політичному та соціально-економічному житті України, що розпочалися у другій половині 1980-х — на початку 1990-х рр. Тривають вони і за сучасних умов — справедливої війни України за свою ідентичність, що точиться від 2014 р., а широкомасштабна фаза якої розпочалася 24 лютого 2022 р., оскільки її складником є інформаційно-ідеологічний. Для агресора він — важливий інструмент знищення життєво важливих інтелектуальних, духовних цінностей Українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні.

Одним із антидотів у протистоянні інформаційно-ідеологічному складнику країни-агресора є якісний український науково-історичний продукт, зокрема напрацювання з аграрної історії України. Така наша позиція обґрунтована тим, що нація — не лише державна зовнішня спільність, а передусім — ідейно-ідеологічна, ментальна спільність/цілісність. Наскрізною символічною структурою ментальності нації є національний архетип. Особливість архетипів і визначає особливість/унікальність тієї чи іншої нації як ідейно-ідеологічної, ментальної спільноти/цілісності. На нашу думку, базовим архетипом української ідейно-ідеологічної, ментальної спільноти/цілісності є хліборобська/селянська культура у широкому сенсі. Зважаючи на це, аграрна історія України, академічні уявлення про спільне минуле — інструменти консолідації української політичної нації, ефективний засіб охорони і захисту інформаційно-ідеологічного простору України, української ідентичності за умов справедливої війни України за свою українську самобутність і самобутній соціокультурний простір.

Керуючись викладеним вище, вважаємо, що академічні знання з аграрної історії України мають бути не лише новими і фаховими, а і ґрунтуватися на відповідній методології дослідження, корелюватися як із вітчизняною, так і закордонною методологічною думкою. Для напрацювання такого наукового інструментарію потрібно розуміти зміст уже розробленого. У такому контексті важливим є звернення до аналізу результатів цивілізаційного підходу як методології історико-аграрних досліджень, представлених напрацюваннями закордонних науковців. Отже, обрана нами для вивчення тема має науково-практичне та суспільно-політичне значення цим і зумовлено її актуальність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Окремі питання з порушеної нами теми стали предметом наукової уваги С. Корновенка і А. Морозова¹, К. Івангородського², Я. Калакура³, В. Гончаревського⁴, О. Салати⁵, та інших дослідників.

Водночас питання змісту результатів практичного застосування методології цивілізаційного підходу в історико-аграрних студіях у закордонних дослідженнях потребує подальшого вивчення.

Мета статті.

Автори статті ставлять за мету розкрити розуміння класиками цивілізаційного підходу появу землеробства, селянства.

Виклад основного матеріалу.

Цивілізаційний підхід в українській історичній науці став відомим від початку 1990-х рр., коли вітчизняні дослідники змогли познайомитися з працями О. Шпенглера, А. Тойнбі, С. Ханінгтона, Ж. Кондорса, Дж. Бернала, В. Чайлда, Л. Моргана, А. Тоффлера та інших представників цього методологічного напрямку.

Ключовим у методології цивілізаційного підходу є поняття «цивілізація». В його розумінні спостерігаємо плуралізм. Зважаючи на це, цивілізаційний підхід називають ще і плуралістичним. Наприклад, для О. Шпенглера цивілізація — певна стадія розвитку локальних культур, своєрідне світове місто, в якому омасовлення пронизує всі сфери людського життя. Історія людства для нього — історія восьми цивілізацій як культурно-історичних типів. Кожний із них формується на підставі індивідуального способу осмислення і практичної реалізації життя. Культурно-історичний тип, на думку О. Шпенглера, замкнений, йому не властива культурна спадкоємність. Натомість Л. Морган визначив цивілізацію як ступінь історичного розвитку. М. Данилевський під цивілізацією розумів культурно-історичні типи⁶. А. Тойнбі віддав перевагу локальним цивілізаціям, відкидаючи поняття єдиної світової. За спостереженнями В. Гончаревського, прихильники новітніх модернізаційних схем керуються тезою про єдність людської цивілізації, послуговуючись у своїх працях моделлю її стадіального розвитку від доаграрної до сучасної постіндустріальної/інформаційної стадії⁷.

Сутність цивілізаційного підходу полягає у тому, що його прихильники вважають, що просторово-часові історичні масиви (культурно-історичні типи) є структурно та змістовно унікальними. Відповідно до такого розуміння, необхідно досліджувати стійкі структури триваллої дії, існування яких передбачено таким явищем, як локальна цивілізація, уособленням якої є культурно-історичні типи⁸.

У контексті заявленої нами мети дослідження науковий інтерес представляють напрацювання О. Шпенглера, Дж. Бернала, Ж. Кондорса, В. Чайлда, Д. Торнера. Зумовлено це

1 Корновенко С., Морозов А. Аграрна історія України: цивілізаційний підхід. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. 2023. № 1. С. 19–34.

2 Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI — середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. 144 с. С. 5–19.

3 Калакура Я. Українська історіографія на переломі: від методологічного монізму до європейських орієнтирів. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2022. 464 с.

4 Гончаревський В. Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991-2009). Київ: Логос, 2011. 219 с.

5 Салата О. Цивілізаційний підхід у викладанні історії: від наукової концепції до шкільної аудиторії. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди Серія «Історія та географія»*. 2016. Вип. 53. С. 144–151.

6 Салата О. Цивілізаційний підхід у викладанні історії: від наукової концепції до шкільної аудиторії. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди Серія «Історія та географія»*. 2016. Вип. 53. С. 147.

7 Гончаревський В. Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991-2009). Київ: Логос, 2011. С. 162.

8 Корновенко С., Морозов А. Аграрна історія України: цивілізаційний підхід. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. 2023. № 1. С. 24.

такими причинами: 1) їхня інтелектуальна творча спадщина є прикладом застосування закордонними дослідниками цивілізаційного підходу, що відповідає меті нашої статті; 2) за своїм змістом — це дослідження, об'єктом вивчення якого є аграрне суспільство, селянський світ, селянство, а тому безпосередньо стосується теми нашої публікації.

Так, французький мислитель XVIII ст. Ж. Кондорсе у праці «Ескіз історичної картини прогресу людського розуму», розглядаючи закономірності, основні етапи історії, її рушійні сили, обґрунтував тезу про те, що перехід первісних людей у неоліті до землеробства справив неабияке значення на глобальний поступ людської цивілізації. Це був найпрогресивніший крок в історії людства, що ознаменував перехід до другої епохи людської історії — формування землеробських народів. Свою позицію дослідник обґрунтував тим, що для людства землеробство — «менш виснажлива праця, що вивільняла більше вільного часу для дозвілля людини, яке своєю чергою позитивно впливало на розвиток розумових здібностей людства». Вона дала поштовх до розвитку в осілих землеробських суспільствах ремесл, набуття знань у мистецтві одомашнення тварин та їх подальшого утримання і розведення. Ним звернено увагу і на вплив переходу до відтворювального виду діяльності — землеробства на безпосередню сферу людських стосунків. У його розумінні родинне життя, стосунки між членами родини, стали «приємнішими, але не менш інтимнішими»⁹.

Відповідно до таких суджень Ж. Кондорсе, є достатньо підстав вважати, що первісні землероби — інший тип первісних людей, трудова діяльність, яких була безпосередньо і тісно пов'язана з культурою обробітку землі. Їхня поява має цивілізаційну сутність, оскільки визначила подальший розвиток людської цивілізації. У подальшому ці сентенції мислителя були розгорнуті у фундаментальних дослідженнях В. Чайлда, Дж. Бернала та інших авторів.

Наприклад, В. Чайлд неолітичну революцію запропонував розуміти як «агрокультурну революцію», що тривала у новокам'яному віці¹⁰. Предметно свою позицію він обґрунтував тим, що перехід до неоліту — економічна та наукова революція. Вона перетворила людей із чистих споживачів у партнерів природи. Неолітичні перетворення стосувалися не лише окремих локальних первісних суспільств, таких як магдаленці, а і багато інших, менш чисельних тогочасних первісних груп людей¹¹.

На думку вченого, першим виявом неолітичної революції став перехід від збиральництва до вирощування необхідних рослин. Піонерами у цій справі, — довів дослідник, — стали жінки. Вони виявили з-поміж їстівного насіння диких рослин найбільш урожайні, схожі до пшениці й ячменю. Рішучим кроком стала осмислена посадка такого насіння у ґрунт, догляд за посадженим. У такий спосіб зародилося, а згодом розвинулося нове виробництво їжі. Вирощування рослин, обробіток ґрунту — землеробство призвели до докорінних трансформацій у житті тогочасних людей. Вони стали першим кроком в еволюції неоліту, базовою відмінністю неоліту від попередніх епох¹².

Такі судження В. Чайлда однозначно засвідчують цивілізаційну значущість землеробства і землеробів, які виступили новаторами або неолітичними революціонерами. Вжитий термін «агрокультурна революція» є вмотивованим, зважаючи на ті сфери, що зазнали революційних змін у неоліті. В. Чайлд, аналізуючи сфери тогочасних трансформацій, виокремив такі: 1) зміни у розумінні природи; 2) технологічні; 3) соціокультурні¹³.

Як приклад на підтвердження своїх суджень він навів, що domestикація тварин та їх відгодовування, а не вбивство відразу як у мисливських суспільствах, спричинили те, що люди почали вивчати одомашнених тварин, зробили їх залежними від людського годування. З'явилися нові об'єкти матеріального світу: керамічні горщики, гострі сокири, серпи тощо. Відповідно їхня поява стала результатом технологічних зрушень і зародження гончарства, ткацтва, селекції, обробітку землі, шліфування, будівництва стаціонарних жител тощо. Тогочасні

9 Кондорсе Ж. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума. М., 1936. 266 с. С. 24.

10 Childe V.G. Man Makes Himself. London, 1936. 183 P. P. 138.

11 Чайлд Г. Расцвет и падение древних цивилизаций. Далекое прошлое человечества. Электронный ресурс: <http://loveread.ec/contents.php?id=75989>

12 Чайлд Г. Расцвет и падение древних цивилизаций. Далекое прошлое человечества UKL: <http://loveread.ec/contents.php?id=7598>

13 Там само.

людські поселення становили собою єдині соціальні організми. Вони носили самодостатній характер. Самі себе забезпечували необхідним: їжею, знаряддями праці тощо¹⁴.

Дж. Бернал, проаналізувавши еволюцію науки в історії суспільства, відтворив панорамну, цивілізаційну картину цього процесу¹⁵. Ним предметно вивчено та з'ясовано і такі аспекти, як «землеробство і цивілізація», «перехід до виробничої економіки», роль землеробства у зародженні науки. Дослідник процеси, що мали місце в неоліті, що стосувалися зародження й розвитку землеробства, ідентифікував як революцію у сфері виробництва продуктів харчування. На наш погляд, у цьому його думки багато у чому співзвучні з судженнями В. Чайлда. Неолітична революція, на обґрунтоване переконання Дж. Бернала, докорінно змінила матеріальний та суспільний способи існування людства. Криза мисливства як екзистенційний виклик для тогочасних людей зумовила інтенсивний пошук ними нових видів їжі, таких як коріння і насіння трав. Це і зумовило винайдення первісними людьми техніки землеробства. Остання, аргументував учений, як і використання вогню й енергії, — один із трьох найважливіших винаходів у людській історії. Такий перехід, обґрунтував Дж. Бернал, став результатом довготривалого в часі нагромадження взаємопов'язаних між собою винаходів, підпорядкованих головному досягненню — розведенню злаків¹⁶.

За своєю сутністю це був перехід суспільства від експлуатації живої природи до панування над нею. Він став першим кроком на шляху становлення повноцінної виробничої економіки¹⁷. Продовжуючи таку свою думку, Дж. Бернал аргументував судження про те, що землеробство спричинило суттєво нові взаємовідносини між людиною і природою. Людина припинила паразитувати за рахунок тварин і рослин із того моменту, як змогла виростити на невеличкій ділянці стільки ж продуктів харчування, скільки могла добути шляхом полювання чи збиральництва на значно більшій території. Панування над природою було встановлено завдяки землеробству. Воно стало інструментом набуття нових знань, що дозволили людині поступово позбутися влади природи над собою, залежності від зовнішніх обставин, контролювати те, що раніше домінувало над нею¹⁸.

Землеробська практика справила революційний вплив на матеріальну та суспільну культуру людини, — переконливо довів Дж. Бернал. Він вважав, якщо землеробство зіставити з будь-якими інноваціями, що відбулися у неоліті, то воно — нова форма тогочасного прогресу. Перехід до землеробства зумовив появу нового типу суспільства — докорінно відмінного від попереднього насамперед чисельністю своєї популяції. Окрім того, сезонний характер землеробської праці та достатньо висока її продуктивність, порівняно з попередніми мисливством і збиральництвом, вивільнила у людей час на інше, створивши нові можливості. Зважаючи на це, був переконаний дослідник, у людей з'явилися раніше відсутні передумови передусім для оволодіння новими виробничими технологіями¹⁹. Тому, зіставляючи цивілізаційну значущість одомашнення тварин і вирощування сільськогосподарських культур в історії людства та глобального розвитку науки, Дж. Бернал пріоритет віддав вирощуванню сільськогосподарських культур²⁰.

Ним предметно розкрито те, які до того невідомі перспективи в опануванні нових виробничих процесів відкрилися перед первісними людьми у зв'язку із переходом до землеробства, що зумовило докорінні зміни у матеріальній культурі людської цивілізації. З-поміж них передусім — це нові технологічні прийоми вирощування сільськогосподарських культур та приготування з них їжі. До них вчений зарахував такі: 1) сівба; 2) обробіток землі мотикою; 3) жнива; 4) молотьба; 5) розмелювання зерна; 6) випікання хліба тощо. Окрім того з'явилися і додаткові технічні прийоми: 1) ткацтво; 2) гончарство; 3) будівництво жител для постійного проживання²¹. Останнє дало поштовх до того, що місцем постійного і сталого проживання

14 Там само.

15 Бернал Дж. Наука в истории общества. М., 1956. 735 с.

16 Там само. С. 59.

17 Там само. С. 59.

18 Там само. С. 60.

19 Там само. С. 60.

20 Там само. С. 59–60.

21 Там само. С. 61.

носіїв землеробської культури стало поселення. Воно стало і характерною економічною та культурною ознакою осілого землеробського суспільства²².

Завдяки землеробству в системі внутрішніх відносин неолітичних племен, їх тогочасному суспільному житті, також відбулися якісні трансформації. Їхніми результатами дотепер послуговується сучасна культура і цивілізація. Однією з таких змін стала поява інституту власності. Первинною формою його існування була власність громади. Згодом, під впливом тривалої її еволюції, виокремилася й приватна власність. Суспільне життя первісних землеробів поповнилося ще одним інноваційним явищем, не властивим людським спільнотам мисливців. Ним, як довів Дж. Бернал, став труд. На відміну від мисливської культури, в якій труд не розглядався відокремлено, а був тісно пов'язаний з результатом, у землеробській культурі труд, якщо можна так висловитися, «суб'єктивізувався», набув якісно іншого, нового розуміння. Він був виснажливим, трудомістким, тривалим у часі стосовно до його результатів. Головне — був позбавлений мисливського азарта²³. Таким він є і у сучасній землеробській культурі, беручи до уваги і ступінь його технологізації.

Кардинальних зрушень зазнали людська свідомість, когнітивні функції мозку людини. Враховуючи період, про який йдеться, — це сфера тогочасних уявлень чи знань передусім про оточуючий світ. Зокрема, Дж. Бернал писав про те, що «вся історія життя тварин і рослин стала на той час предметом спостереження. Необхідно було знати не лише те, як спіймати тварину або зібрати рослини, а і те, як вони розмножуються і ростуть». Згідно з поглядами дослідника, у такий спосіб землеробство спричинило появу нових математичних і механічних понять, знань. Наприклад, ткацтво детермінувало осмислення закономірностей, що стали підґрунтям геометрії та арифметики²⁴.

Нам імпонують такі судження Дж. Бернала та розуміння ним процесів, що відбулися в неоліті. Більше того, враховуючи останні досягнення історії та археології, є достатньо підстав внести корективи до змісту поняття «неолітична революція». Керуючись тим, що епіцентром всіх докорінних трансформацій у матеріальному, суспільному, культурному житті неолітичних племен був перехід до землеробства, поняття «неолітична революція» доповнити, надавши йому виразнішого і конкретнішого смислу, запропонувати таке формулювання: «аграрна неолітична революція». Він є об'єктивним відображенням цивілізаційної сутності землеробства і селянства, їх цивілізаційної місії.

Німецький філософ, послідовник філософії життя, один із фундаторів культурно-цивілізаційного підходу Освальд Шпенглер, підкреслюючи культурно-цивілізаційну значущість землеробства у становленні людини, первісну людину вважав бродячою твариною. Називав її існуванням разом із бадьорістю, що невпинно обмацує життя. Для нього первісна людина — мікрокосм, що не прив'язаний до місця і безрідний, із загостреними лякливими почуттями, постійно в пошуку — як би чого урвати у ворожій до неї природі. Глибокі зміни на краще у первісної людини розпочалися з переходом людства до землеробства. Останнє виявилось неприродним для мисливців і пастухів, дуже далеким і незрозумілим для них.

На переконання О. Шпенглера, «той, хто копає і орає, хоче не грабувати природу, а її змінювати. Саджати — значить не забирати, але породжувати». Відбувається злиття людини з землеробством як видом трудової діяльності. Німецький мислитель цей процес фігурально описав, як перетворення первісної людини у рослину, зокрема у селянина: людина пускає коріння у ґрунт, що обробляє. Душа людини знаходить душу у ландшафті: про себе починає говорити земна прив'язаність земного існування, нові почуття. У такий спосіб ворожа для первісної людини природа для селянина стає подругою. «Земля стає Матір'ю-Землею. Виникає глибоко чуттєвий зв'язок між посівом і зачаттям, жнивими і смертю, дитиною і зерном». Формуються хтонічні культи, в яких родюча земля, з якою людина зріднена воедино, набуває благочестя (набожності). Досконалим уособленням такого життєвідчуття виникає символічний образ се-

²² Там само. С. 63.

²³ Там само. С. 61.

²⁴ Там само. С. 61–62.

ляньського дому — великого символу осілості. Селяньський дім — рослина також, оскільки пускає коріння у власний ґрунт, що є власністю «у найсвятішому смислі». Такою, на переконання мислителя, є передумова формування будь-якої культури, котра, подібно рослині, виростає зі свого материнського ландшафту, поглиблюючи душевну прив'язаність людини до ґрунту²⁵.

Обґрунтовуючи вторинність міста стосовно до села, відповідно первинність селяньської культури від міської, О. Шпенглер резонно зауважив, що власне селяньство «породило ринок, місто, живлячи його кращою кров'ю»²⁶. Відповідно, крах міської цивілізації безпосередньо спричинений селяньським фактором. Перша фаза такого занепаду — перемога міста над селом, друга — перехід до цивілізації, зумовлений втратою ґрунтового селяньського духу. На загальному тлі змін локальних цивілізацій «вічною людиною є селянин», оскільки він передував культурі, завдяки своєму генетичному зв'язку із землею він із покоління у покоління продовжує свій рід²⁷.

У такому контексті обґрунтованими є міркування О. Шпенглера стосовно того, що селяньство як вічне суспільство є у всіх високих культурах, воно є расою загалом і певною мірою природою і суспільством, що претендує як група класів або станів на те, щоб бути «у формі». Воно представляє собою щось більше, ніж штучне та мінливе²⁸.

Розвиваючи думку про культурну значущість селяньства, німецький філософ вважав, що «селяньство присутнє у середині будь-якої культури». На його переконання, селяньство — елемент природи і зростання, безособове вираження культури²⁹. За слушними спостереженнями В. Афанасьєва, німецький мислитель вважав селяньство «станом, що годує», «корінням рослини культури». Він обґрунтував думку про те, що «селяньський стан служить великому життю не лише даючи йому харчування, що здобує ним із землі, але також своєю власною кров'ю, котра впродовж століть струменить із сіл у вищі стани, набуває там їхню форму та підтримує їхнє життя». Він був упевнений, що «селяньство формується на початку культури і залишається до її кінця, хоча весь час є непомітним. Селяньство становить історичне тло будь-якої культури ...»³⁰.

Подібні судження про цивілізаційну місію селяньства, його окремішність і самотність спостерігаємо й у автора «Цивілізація перед судом історії». А. Тойнбі у розділі «Привабливість історії» писав, що первинним і найпотужнішим джерелом натхнення для потенційних істориків є автоматичний стимул соціального оточення, в якому народжується і зростає людина. Однак його виявляється замало з двох причин. По-перше, навіть у цивілізаціях третього покоління неформальне навчання історії ніколи не приваблювало все суспільство, оскільки переважна більшість будь-якого населення суспільства — селяни. Наприклад, станом на 1952 р. селяньство становить три чверті від загальної чисельності людства. Для селяньства історія — казка, що нічого не значить, попри її повчальність і ґрунтовність. Селяньство, охоплене вихором Історії, втягнене у цивілізацію, щоб матеріально забезпечувати привілейовану меншість, дотепер є найнещаснішим братом тих примітивних суспільств, котрі цивілізації не встигли ще поглинути. У селяньській свідомості уряд завжди був таким же неминучим і безжальним бичом, як, наприклад, війна, чума чи голод³¹.

На переконання А. Тойнбі, таємничий уривок Історії, до якого селяньство могло б виявити якийсь інтерес — доісторична епоха, коли людина стала людиною — явище за своєю історичною значущістю більш видатне, ніж виникнення цивілізацій. Однак ця історична подія, презентована західними археологами, антропологами, психологами не так вже і давно, згасла у пам'яті народній багато століть тому, і практично примітивне підґрунтя сучасних цивілізацій все ще залишається повністю позбавленим історичної свідомості. По суті справи, для трьох четвертих населення нашої планети Історія не існує. Це трапилося не тому, що більшість демонструє менше сприйняття просвітництва, а тому, що більшість дотепер живе не за законами Історії, а у ритмах Природи³².

25 Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Т. 2: Всемирно-исторические перспективы. М., 1998. С. 90–91.

26 Там само. С. 104.

27 Там само. С. 100–102.

28 Там само. С. 344.

29 Там само. С. 347.

30 Афанасьев В. Историческая социология Данилевского, Шпенглера и Сорокина. *Социологические исследования*. 2005. С. 133.

31 Тойнби А. Дж. Цивилизация перед судом истории: Сборник. М.: Айрис-пресс, 2003. С. 106–107.

32 Там само. С. 107.

Висновки.

Отже, підсумовуючи викладене вище, є достатньо підстав констатувати, що селянство стало об'єктом вивчення у дослідженнях закордонних представників цивілізаційного підходу. Його класики результати неолітичної революції: появу землеробства і селянства, — розуміють як присутній фактор планетарного розвитку людства. Селянство, відповідно до результатів їхніх досліджень, є первинною основою власне людської цивілізації. Воно окремішне, якісно відмінне від мисливської, скотарської, міської культур. Це інший тип культури, тісно пов'язаний з культурою обробітку землі.

Зміни, що зазнало людство від результатів неолітичної революції, які спричинили перетворення у когнітивній функції людського мозку, ускладнення соціальних відносин, віднайдення нових технік і технологій забезпечення життєдіяльності тощо, засвідчують цивілізаційну значущість селянства і землеробства.

Фінансування дослідження.

Стаття містить результати роботи за темою фундаментального дослідження «Соціокультурний простір України другої половини ХІХ — першої третини ХХ ст.: селянський світ» (номер державної реєстрації: 0123U101600).

References:

1. Afanasev, V. (2005) Istoricheskaya sotsiologiya Danilevskogo, Shpenglera i Sorokina. [Historical Sotsiology of Danilevskogo, Shpenglera i Sorokina] *Sotsiologicheskie issledovaniya. [Sociological Research]*. [in Russian].
2. Bernal, Dzh. (1956) Nauka v istorii obshchestva. [Science in the History of Society] Moskva. [in Russian].
3. Chaild, G. Rastsvet i padenie drevnikh tsivilizatsii. Dalekoe proshloe chelovechestva [The Rise and Fall of Ancient Socialists. The distant past of mankind] Retrieved from <http://loveread.ec/contents.php?id=75989> [in Russian].
4. Childe, V. (1936) Man Makes Himself. London, 1936. [in English]
5. Honcharevskiy, V. (2011) Tsyvilizatsiyni pidkhid do istorii: suchasnyi ukrainskyi dosvid (1991-2009). [Civilizational approach to history: modern Ukrainian experience (1991–2009)] Kyiv: Lohos. [in Ukrainian].
6. Ivanhorodskiy, K. (2006) Selianstvo Poludnevoi Kyivshchyny v KhVI — seredyni XVII st. (Studii z etnosotsialnoi istorii). [Peasantry of the Southern Kyiv Region in the 16th — mid-17th centuries. (Studies in ethnosocial history)] Cherkasy. [in Ukrainian].
7. Kalakura, Ya. (2022) Ukrainska istoriografii na perelomi: vid metodolohichnoho monizmu do yevropeiskykh oriientyrv. [Ukrainian historiography at a turning point: from methodological monism to European landmarks] Kyiv: VPTs «Kyivskiy universytet». [in Ukrainian].
8. Kondorse, Zh. (1936) Eskiz istoricheskoi kartini progressa chelovecheskogo razuma. [Sketches of Historical Maps of the Progress of Human Reason]. Moskva. [in Russian].
9. Kornovenko, & Morozov, A. (2023) Ahrarna istoriia Ukrainy: tsyvilizatsiyni pidkhid. [Agrarian history of Ukraine: a civilizational approach] *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriya «Istorychni nauky»*. [Bulletin of Cherkasy University. Series “Historical Sciences”], 1, 19–34. [in Ukrainian].
10. Salata, O. (2016) Tsyvilizatsiyni pidkhid u vykladanni istorii: vid naukovoï kontseptsii do shkilnoi audytorii. [Civilizational approach in teaching history: from scientific concept to school audience] Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. H.S. Skovorody Seriya «Istoriia ta heohrafii». [Collection of scientific works of Kharkiv National Pedagogical University named after G. S. Skovoroda Series “History and Geography”], 53, 144–151. [in Ukrainian].
11. Shpengler, O. (1998) Zakat Yevropi. Ocherki morfologii mirovoi istorii. [The sunset of Europe. Essays on the morphology of world history] Moskva, 2. [in Russian].
12. Toinbi, A. (2003) Tsivilizatsiya pered sudom istorii: Sbornik. [Socialization before Sodom History: Sbornik] Moskva: Airis-press. [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 25.10.2024

Схвалено до друку / Accepted: 21.11.2024

Етнокультурне буття, духовність і світогляд селянства

Ethnic and cultural life, spirituality and worldview peasantry

---

УДК: 398.47(=161.2):614.26

DOI: 10.31651/2413-8142-2024-33-Temchenko

Andriy Temchenko

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of the Ukrainian History, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-3999-9459>

e-mail: temchen@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Temchenko, A. (2024) Rimeter structures in the magical practices of Ukrainian healers. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 33, 74–86. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2023-30-Temchenko

PERIMETER STRUCTURES IN THE MAGICAL PRACTICES OF UKRAINIAN HEALERS

Annotation. *The goal is to gain new knowledge of the mythology of the spatial horizon during the formation of perimenteral constructions of the healing rite. The semantics of perimeter structures, which are used to model the ritual space, are examined in the paper.*

Scientific novelty. *Isolating the perimeter as a separate spatial constant allows to slightly change the focus of the study of the spatial loci of the healing ritual.*

Conclusions. *Healing-and-ritual texts in a certain way duplicate etiological myths, since they are supposed to reproduce the patient's bodily integrity. For this purpose, spatial perimeter structures are modeled, within which stereotypes of the behavior of ritual performers are established and the functionality of household objects is changed. The limit value of the ritual space is adjusted depending on the purpose of its implementation. Thresholds, windows, chimneys, and doors are the critical points that "control" unauthorized exit outside the space established by the ritual. The symbolism of the corner is also associated with the quadrangle, the perpendicular breaks of which form "weak" places, which explains the reproduction of graphemes, monograms or bas-relief images on its outer contours.*

A symbolic form of organization of ritual space is the quadrangle, which demonstrates the way of cultural mastering of the horizontal. The binary opposite to the quadrilateral is the circle, which repeats natural forms. Hence there is the symbolism of the circle in funeral rites, which is seen as a way of returning to the natural state.

Key words: *binary, house, wolf, «life», door, order, corner, treatment, letter, myth, rite, opposition, perimeter, sheet, plow, punishment, field, space, rectangle, word, meanings, tradition, Ukrainians, folklore.*

Андрій Темченко

доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0003-3999-9459>

e-mail: temchen@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Темченко А. Периметральні структури в магічних практиках українських знахарів. *Український селянин*. 2024. Вип. 33. С. 74–86. doi: 10.31651/2413-8142-2024-33-Temchenko

ПЕРИМЕТРАЛЬНІ СТРУКТУРИ В МАГІЧНИХ ПРАКТИКАХ УКРАЇНСЬКИХ ЗНАХАРІВ

Анотація. Мета — отримати нові знання з міфології просторової горизонталі під час формування периметральних конструкцій лікувального обряду. У статті розглянуто семантику периметральних структур, за допомогою яких відбувається моделювання обрядового простору.

Наукова новизна. Виокремлення периметру як окремої просторової константи дозволяє децю змінити фокус вивчення просторових локусів лікувального обряду.

Висновки. Лікувально-обрядові тексти певним чином дублюють етіологічні міфи, оскільки мають відтворити тілесну цілісність хворого. З цієї метою моделюються просторові периметральні структури, в межах яких встановлюються стереотипи поведінки виконавців обряду і змінюється функціонал побутових предметів. Гранична величина обрядового простору коригується залежно від мети його виконання. Критичними точками, які «контролюють» несанкціонований вихід за межі встановленого обрядом простору, виступають поріг, вікно, комин і двері. З чотирикутником пов'язується також символіка кута, перпендикулярні злами якого утворюють «слабкі» місця, що пояснює відтворення на його зовнішніх контурах графем, монограм або барельєфних зображень.

Знаковою формою організації обрядового простору є чотирикутник, що демонструє спосіб культурного освоєння горизонталі. Бінарним опозитом до чотирикутника є коло, яке повторює природні форми. Звіди символіка кола у поховальних обрядах, що розглядається як спосіб повернення до природного стану.

Ключові слова: бінарність, будинок, вовк, «життя», двері, замовляння, кут, лікування, літера, міф, обряд, опозиція, периметр, плахта, плуг, покуть, поле, простір, прямокутник, слово, смисли, традиція, українці, фольклор.

Постановка проблеми.

Оптимальним способом організації простору землеробської культури є створення системи координат, яка складається з паралельних і перпендикулярних прямих. На перший погляд ототожнення «правильності» із «прямокутністю» є досить прямолінійним, однак у ситуації освоєння цілих земель (перетворення хаосу на космос) видається найбільш доцільним і практичним¹. Відповідні аналогії залишилися у німецькій мові: *der Recht* — «правда», *die Rechte* — «права рука», *des Rechteck* — «квадрат». Геометричною моделлю такої системи є прямокутник, що власне і визначає територію, в межах якої здійснюється продуктивна діяльність землероба. За територією периметру — на «чужій території» (мається на увазі у лісі чи в степу) землероб частково втрачає це право, оскільки тут діють інші закони, що асоціюються з непізнаним, а відтак потойбічним, ворожим і небезпечним: «Криклівивци, плаксивици, ідять на вечорниці, там хлопці бородатіє, девки черьоватіє»². Типовими ознаками міфологічного антисвіту є ситуація невидимості (вечорниці), де відбуваються парадоксальні явища, неприйнятні для логіки українського селянина (бородаті парубки і вагітні дівчата).

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Дослідження периметральних структур є продовженням авторського циклу, присвяченого обрядовому простору³. Вивчення просторових констант традиційної культури є також

¹ Цілину орють уздовж, а боронують — упоперек.

² Полеське заговори (в записях 1970–1990-х гг.) / сост. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. М.: Индрик, 2003. № 78 URL : <https://readli.net/poleskie-zagovoryi-v-zapisyah-1970-1990-gg/> (дата звернення 20.10.2024).

³ Темченко А. Символічні аспекти подорожі в лікувальних ритуальних текстах українців. *Вісник Черкаського університету. Серія історичні науки*. Черкаси. 2003. Вип. 50. С. 122–127; Темченко А. Семантика просторово-тілесних розташувань. *Український селянин*. 2010 № 12. С. 117–119; Темченко А. Центр і периферія: динаміка творення обрядового простору. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. 2011–2012. Вип. 6. С. 260–268; Темченко А. Міфологія простору: семантика горизонталі в традиційних

частиною наукового проекту, започаткованого Науково-дослідним інститутом селянства та вивчення аграрної історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького⁴. Очевидно, що авторські публікації є незначним фрагментом численних наукових праць українських учених, зокрема Р. Якуца⁵, О. Кирилюка⁶, К. Рахна⁷, І. Волинської⁸, І. Несен⁹, які вивчали загальні принципи формування обрядового простору, розглядали його історію і семантику, докладно не торкаючись його конфігуративних особливостей. Відповідна ситуація генерує мету дослідження, яка полягає у вивченні міфології просторової горизонталі під час формування периметральних конструкцій лікувального обряду.

Виклад основного матеріалу.

Створення обрядового периметру пов'язане з ідеєю поступового розширення паралелей, що виявляється як розтягування або розгортання горизонталі¹⁰, точніше розорювання і запліднення поля (<*roľ — «широкий, плаский, порожній»). Невипадково розширення горизонтального простору пов'язане також з ідеєю зростання (вертикального руху), тому місця перебування небезпечних хвороб навмисно вербально ослаблюються. Вони є слизкими і нетривкими, що унеможливає ріст і поширення недуги: «Стрехі маї, стрехі, не дзержацца на вас води — ні сняговіє, ні дашчавіє, не дзіржіце раба Божого (ім'я) ні пиримаўкі, ні урокі»; «Ня вілах пясок не дзержицца, так на Ганні урокі не дзержацца»¹¹. Звідси чотирикутна (розширена і стабільна) форма культурного простору, зокрема міст, будинків, полів, що складаються з паралельних і перпендикулярних прямих (пор. з д-єгип. назвою міста *Гермополіс Шмуну* — буквально «вісім»¹²). Звідси символіка «чотирьох» як числа статичності і надійності. Можливо, звідси походить звичай запрягати для представників верхньої влади квадригу коней або пару волів, що в доданку становить чотири роги (пор. з нім. ragen — «височіти») і зіставляється з поняттями «волюсть», «власть» < пр-слов. *volstь < *voldtī — «влада, підвладна територія» < *veld- / *vold- — «володіти»; дотичними за значеннями є латиськ. valsts — «держжава», литовськ. valsčius — «волюсть»; д-руськ. волюсть — «влада, право, область, округа», польськ. włość — «власність, маєток», чеськ. vlast — «батьківщина, вітчизна». Натомість округла форма житла, що обрисами нагадує стовбур, дупло, гніздо або нору тварини властиве для мешканців диких степу і лісу, для яких чотирикутник є «чужорідною» фігурою, оскільки не зустрічається в природному середовищі.

З ідеєю розтягування чотирикутника зіставляються процеси виготовлення килимів і ряден як способу структурування горизонтального простору (від *рядити* — «упорядковувати»). На відміну від скотарів-кочівників, у культурі яких увага приділяється розтягуванню килима (організація стійбища), у землеробів культивується ідея вертикального зростання, що простежується на прикладі звичаю прикрашати стіни чотирикутними фітоморфними рушниками.

Форму чотирикутника мають також традиційні поховання. Покійнику в якості «приданого» ніби додається частина олюдненого, «культивованого» простору, що «вживлюється» в територію потойбічного, зміцнюючи зв'язок світу живих (поверхні землі) з пращурами (підзем-

уявленнях східних слов'ян (на матеріалі замовлянь). *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. 2017. № 4. С. 42–50; Темченко А. Міфологема подорожі в локативних конструкціях лікувальних текстів українців. *Народна творчість та етнологія*. 2020. № 3 (385). С. 45–62; Темченко А «Хрестом стелось, хрестом укриваюсь»: захист простору сну в міфологічних уявленнях українців. *Український селянин*. 2023. Вип. 30. С. 98–106.

4 Темченко А. Світоглядні константи обрядів і вірувань. URL : <http://ndis.edu.ua/index.php/naukova-diialnist/proekty/traditsiinyi-kalendar-svitohliadni-konstanty-mifolohichnoho-nasharuvannia/svitohliadni-konstanty-obriadi-vi-viruvan?start=12> (дата звернення 18.10.2024).

5 Якуц Р. Міфологічний час-простір у повісті М. Гоголя «Вій». Соціокультурні проблеми людини. 2010. № 4. С. 107–114.

6 Кирилюк О. Універсальні параметри соціокультурної спеціальності: українська хата. *Універсальні виміри української культури*. Одеса, 2000 216 с. URL : <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Culturology/uvuk/Dwelling.html> (дата звернення: 11.10.2024).

7 Рахно К. «Скидання цапа»: дах як жертвний простір. *Простір в історичних дослідженнях*. 2023. Вип. 4. С. 108–113.

8 Волинська І. Урбаністичний міф — простір для дослідження. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. 2010. Вип. 8. 312 с. URL : https://chtyvo.org.ua/authors/Volynska_I_Iona/Urbanistychnyi_mif_prostir_dlia_doslidzhennia/ (дата звернення: 16.10.2024).

9 Несен І. Міфообрядовий аспект простору у весіллі Центрального Полісся. *Етнічна історія народів Європи*. 2002. Вип. 134. С. 41–46. URL : <http://ethnic.history.univ.kiev.ua/data/2002/13/articles/9.pdf> (дата звернення: 16.10.2024).

10 Топоров В. К семантике четверичности (аналогийское *meц и др.). *Этимология 1981* / ред. Ж. Ж. Варбота, Л. А. Гиндина, Г. А. Климова и др. М. : Наука. 1983. С. 124.

11 *Полесские заговоры* (в записях 1970-1990-х гг.) / сост. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. М. : Индрик, 2003. № 228, 231.

12 Топоров В. К семантике четверичности (аналогийское *meц и др.). *Этимология 1981* / ред. Ж. Ж. Варбота, Л. А. Гиндина, Г. А. Климова и др. М. : Наука. 1983. С. 111.

ного світу). Крім цього, у могилу кладуться його особисті речі, які мають «померти» разом із своїм власником, що пояснює, чому в давніх похованнях зустрічаються переважно зіпсовані предмети (битий посуд, зігнути мечі), оскільки ціла річ може слугувати своєрідним порталом зв'язку «живого» і «мертвого». Поховання також організують за принципом житла — воно чотирикутне, розташоване на схід сонця, іноді його огороджують імітованим парканом з «воротами», які, на відміну від території «живих», мають бути завжди відкритими¹³, місце розташування тіла називають домовиною¹⁴. Схожим чином організується місце для сну, яке має бути упорядкованим за обрядом, охороняючи пасивне (незахищене) тіло з «усіх» чотирьох сторін. Вербальне устаткування сонного тіла відбувається під час читання магічних текстів, що нагадують молитви: «У кровать ложусь, хрестом стелюсь, хрестом укриваюсь, ангели по боках, спасителі в головах, спасіть мою душу од усякого зла, од усякого врага, не тіки мою душу, ще моє чадо і моє обійстя. Ісус Христос спаси і Божія Матір Марія»¹⁵. Організація міцної основи («хрестом стелюсь») і забезпечення надійного верху («хрестом укриваюсь») утворює простір у вигляді обмеженого чотирикутника, сторони якого охороняються ангелами, Ісусом Христом і Дівою Марією. Візуально текст створює незримий захист і нагадує тимчасове житло із стінами і дахом, що наптовхує на думку про існування берегових замовлянь, які розмежовували «той» і «цей» світи (аналогічні дії виконує священник під час «печатання» могили спочилого)¹⁶.

Напевне, що властивість членувати простір на чотирикутники (не притаманні для природи геометричні фігури) відбувається на рівні «культурного інстинкту», оскільки є оптимальним способом культивування горизонтального простору. Наприклад, основою «бджолиного» простору є шестикутник (соти), «пташиного» — коло (гніздо, нора). Крім цього, чотирикутник є проекцією тіла людини, яке не лише ритуалізує, тобто одухотворяє простір, але допомагає усвідомити його як систему опозиційних значень, що формують шкалу традиційних цінностей. Наприклад, «перед» зіставляється зі сходом, життям, «зад» — із заходом, смертю, «праве» — з півднем, теплом, «ліве» — з північчю, холодом, «голова» асоціюється з небом, «очі» — з сонцем, «лоно» — із землею, «утроба» — з підземним світом тощо.

В орнаментальних композиціях чотирикутник сприймається як олюднена частина простору, оскільки подібним чином (уздовж і упоперек) обробляли цілину. Ідеограми обробленого і заплідненого поля зустрічаються в античних весільних вазах¹⁷ й українському натільному одязі, що прикриває жіноче лоно, тому паралельно набуває еротичного забарвлення (мал. 1–2). У цьому контексті цікавою видається відома приказка про старого коня, який не зіпсує «борозну», але глибоко не виоре. Очевидним є її еротичний підтекст, де під конем розуміється чоловік, а «борозна» асоціюється з vagin(ою). Знакова символіка обробленого чи необробленого поля позначається наявністю чи відсутністю крапки, що відрізняє «дівочий» орнамент від «жіночого» (мал. 3–4).

Чотирикутними є обрядові території й «входи» до них (мал. 5). Наприклад, через вікно чи спеціальний отвір у стіні виносили покійника, про що згадується у д-руськ. літописах і фіксується в польових етнографічних записах¹⁸. Семантика чотирикутника, в цьому випадку, презентує межу «свого», яку перетинає покійник, потрапляючи на територію «потойбічно-

13 На Чигиринщині записано переказ про відвідування родини, загиблим на війні батьком: «Люди кажуть, що на проводи не можна плакати за покійним. Мені стало шкода, що батька нема, дуже плакала. Він прийшов до мене і говорить, що не загинув, а одружився і має двох дітей. Довго ходив. Поїхали на заробітки. Прийшов до неї, вирішив познайомити з сім'єю. В ліс завів, *чиста хата*, нема образу, жінка і двоє дітей в чорному, не промовили і слова. Люди горять, що могли пригостити жабами» [польові матеріали автора: с. Галаганівка Чигиринського р-ну Черкаської обл.]. Надмірна чистота, відсутність образів і чорний колір є ознакою потойбічного.

14 Відповідні лексичні форми вказують на ознаку зменшення на кшталт хата — хатина.

15 Польові матеріали автора: с. Капустине Шполянського р-ну Черкаської обл.

16 Печатання гробу — хресте посипання землею опущеної у могилу труни і кроплення її святою водою, є завершальною обрядовою дією, яку виконує священник.

17 Акимов Л. И. К проблеме «геометрического» мифа: шахматный орнамент. *Жизнь мифа в античности: Материалы научной конференции «Витперовские чтения–1985»*. М.: Советский художник, 1988. Вып. XVIII. Т. I. С. 60–98.

18 «В літо 1015. пішли печеніги походом на Русь. Володимир послав проти них свого сина Бориса, а сам дуже заслабував. хворіючи, він і помер у липні на п'ятнадцятий день. помер він у Берестові, у князівському селі під Києвом. і не сказали про його смерть нікому, втаїли, чекали, коли повернеться з походу Борис. бо в цей час був у Києві Святополк. уночі розібрали поміст між двома дерев'яними будівлями, загорнули Володимира в килим і спустили ливнами на землю. потім, поклавши його на сани, відвезли й поставили у десятигнітній церкві, яку він сам збудував. та почули про його смерть люди, зійшлись без ліку й числа і плакали за ним — бояри як за заступником землі, бідні ж як за своїм заступником і годувальником. і поклали його в труну мармурову, поховали тіло його,

го». Чотириохкутними будували лабіринти, храми, в яких відбувалися обряди, пов'язані з ідеєю воскресіння. Проекція «свого» простору простежується в інших обрядових діях, зокрема іграх — шахах, картах, де реалізується ситуація вибору між життям і смертю¹⁹.

Опозиційною фігурою до чотирикутника (освоєної ділянки землі) виступає коло (небо), яке позиціонується у сакральній архітектурі як ідеограма недосяжного для смертних сакрального простору «вічного життя»²⁰. На противагу «безкінечному» колу периметр складається з ламаної прямої й сприймається як загроза розімкнення цілісної системи (на зламах) й актуалізує опозицію «замикання-розмикання».

Сприйняття чотириохкутника як форми «замкненого» простору пояснює, чому череду обходили по периметру, ненадовго зупиняючись на кутах, ніби фіксуючи зону нестабільності: «Як перши раз вигоняюць [коров], то абийдзі череду три рази так на четири вугла», перейдзі і кажи: «Як умесці тучкі, так і ви [корови] ўмесці ходзіце»²¹. Обрядова стабілізація кутів, які фіксують межі периметру, гарантують його міцність і зіставляються з мотивом залізного тину: «Святи Юрій Пабеданосец їздить на сівом кане по залатой гаре, бере с залатой гари залатіє ключі, железний тин і обставляє железним тином чорную (масть) короў»²². В окремих текстах обрядові функції тину абсолютизуються і він набуває космічних масштабів: «Засекаю (масть) ат тину і до тину, ат небеса і до зямлі»²³. Загалом текст тину є алегорією, оскільки є описом поширеної до середини ХХ ст. апотропейної дії. Перед першим вигонем череду окреслювали металевими предметами: сокирою, косою, ножом чи вилами, які можуть застосовуватися також як зброя (давні римляни окреслювали новонародженого мечем²⁴). Звідси обрядове використання голок або шпильок як їхніх мікроаналогів, що практикували українські жінки для захисту себе і дітей від «урічливих» очей. У лікувальних обрядах найпоширенішим магічним предметом є ніж, який має подвійну семантику, оскільки є знаряддям убивства і жертвоприношення. У межах цієї опозиції стають зрозумілими лімінальні дії, де ніж стає атрибутом перетворення людини на вовка, гострота зубів якого асоціюються з міцністю металевого леза. Відповідні асоціації не випадкові, оскільки в українців вовк є тотемом, на який можна перетворитися, перекинувшись через увіткнутий у землю ніж («зуб хижака»). Осіб, які здійснили обрядове перевтілення, називали перевертнями або вовкулаками, тобто тими, хто перекинувся і одягнув вовчу шерсть, про що свідчить етимологія поняття: д-руськ. *волкодлак*, *волколак* — «вовча шерсть» < п-сл. *v^blkъ — «вовк» + *dolka — «шерсть, шкіра», що пояснює похідне значення болг. *вълколакъ* — «мрець-упир»²⁵.

Під час лікування небезпечних недуг міцність залізного оберегу посилювали у дев'ятеро. Наприклад, щоб врятуватися від «чорної хвороби» (раптових епілептичних судом) одягали хрестик, виготовлений з кінчиків дев'яти кіс і освяченого протягом дев'яти служб²⁶. За логікою обряду захисна дія такого оберегу посилюється до граничного результату і складає максимальну кількість «земних» кіс (дев'ять по дев'ять = $81,8 + 1 = 9$), що дозволяє протистояти «космічній» косі смерті. Схожу семантику має звичай прикрашати себе металевими предметами, що можуть замикатися і розмикатися: браслетами, намистом і сережками²⁷. Однак радикальним методом захисту під час чергового нападу епілепсії є накривання недужого ночвами, що має раціональне пояснення, оскільки фіксує тіло і суттєво обмежує довільні рухи, спричинені судомами м'язів. Згодом обрядові дії практичного характеру трансформуються

великого князя, з плачем] [Літопис «Повість минулих літ». URL: <http://www.litopys.com.ua/encyclopedia/organ-zats-ya-derzhavnogomekhhan-zmu/l-topis-pov-st-minulikh-l-t/> (дата доступу 22.09.2024)].

19 Темченко А. Традиційні мантичні практики: архаїка знакової системи. Черкаси : «ІнтралігаТОР». 2015. 112 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Temchenko_Andrii/Tradytiini_mantychni_praktyky_arkhaika_znakovoi_systemy/ (дата доступу 20.10.2024).

20 Основу храму становить квадрат, а його склепіння має форму сфери.

21 *Полесские заговоры* (в записях 1970-1990-х гг.) / сост. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. М. : Индрик, 2003. № 901.

22 *Полесские заговоры* (в записях 1970-1990-х гг.) / сост. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. М. : Индрик, 2003. № 904.

23 *Полесские заговоры* (в записях 1970-1990-х гг.) / сост. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. М. : Индрик, 2003. № 906.

24 Познанский Н. Заговоры. Опыт исследования происхождения и развития заговорных формул. М. : «Индрик», 1995. с. 247.

25 Труды Отдела древнерусской литературы / АН СССР. Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом) / Ред. В. П. Адрианова-Перетц М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1953. Т. IX. С. 25–26.

26 Рябий М. Пісні, весілля, купальські пісні, вірування, легенди, землеробство. 1928–1931 рр. *Рукописні фонди ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України*. Ф. 1–5. 425. С. 36.

27 Звичай «замикати» за допомогою шпильки дійшов до нашого часу.

на метафори, що пояснює незрозумілі, на перший погляд, мотиви у текстах «від звиху» (порушення цілісності тіла): «В цьому лесе там лежало карито, пот тим каритом воўк свінямі наедаўся. Як воўку не наедацца, так удару і звиху не зачінеца»²⁸.

Вище зазначалося, що кут сприймається як своєрідна зона ризику, оскільки на відміну від хреста, утвореного шляхом перетину (фактичного накладання) ліній, відбувається лише точкове з'єднання двох перпендикулярів. Разом із тим, кути є ключовими елементами організації чотиривимірного простору, оскільки (як і сторони світу) утворюють смислові опозиції, що стабілізують простір по діагоналі. Прикладом може слугувати традиційне житло, в якому діагональ покуть («божник») — запічок (мал. 6) дублює на рівні житлового простору смислові пари «небо — земля», «світло — темрява», «життя — смерть». Місце розташування ікон («богів») іноді підсилюється ідеограмами із символікою життя (мал. 7), що вказує на його зв'язок із християнським храмом²⁹.

Виникнення «додаткової» опозиції (крім «півдня-півночі», «сходу-заходу») модифікує систему координат по діагоналі. У зв'язку з цим кути частково переймають семантику сторін світу і стають місцем перебування «своїх» або «чужих» пращурів: «Дед лесовік, баба куткова, полюб'ємся, і познаємос, і детками поминяємос»; «Куточки-браточки, возьміте от того младенца ночнічки да нашліте на єго сонічки»³⁰. Аналогічні мотиви зафіксовані у польських текстах: «Kaṭku, kaṭku przywróć spanie mojemu dziesięćku» («Куток, куток, поверни моїй дитині сон»³¹). У цьому контексті кут будинку може бути місцем домовика, тому тут традиційно зберігали найцінніше або ховали скарби^{32,33}: «в нѣкоем кутѣ дома моем погребѣ твое желѣзо»³⁴. Відомості про вшанування кутів як священного місця фіксуються у давніх літературних пам'ятках, зокрема в «Слові про ідолів» Григорія Богослова, де перераховуються імена божеств, яким офірували наші пращури: «<...> а друзии подѣ ввиномѣ и в повѣтѣхъ скотѣмъ молатса, аки погании, а инии требами мерзѣми молатса блоутивше, а инии пѣють коускы и ростѣкы лоуковыми. и коутноу бѣ и велѣ бѣгъни. и ѣдрѣю. оубилухѣ и скотноу бѣ. и попуникоу и лѣсну бѣ. и спорынами и спѣхоу»³⁵.

Згадування «кутного» бога не є спонтанним, оскільки імена зазначених в уривку божеств розташовуються у певному порядку, який не є випадковим. Загалом проглядається декілька смислових груп, які презентують різні просторові локуси: 1) господарські споруди, де зберігається урожай: «овин³⁶ — повітка»; 2) «жіноча» локація запліднення і народження: «кутний бог — велика богиня³⁷ — Андрій»³⁸; 3) достаток на полі й від худоби: «обилиха³⁹ — скотний бог»; 4) територія лісу: «полуник⁴⁰ — лісний бог»; 4) достаток від праці: «спориня⁴¹ — спіх»⁴².

28 *Полесские заговоры* (в записях 1970–1990-х гг.) / сост. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. М. : Индрик, 2003. № 385.

29 Савицкая Г. Символ жизни. *Наука и жизнь*. 2004. № 3. с. 63–66.

30 *Полесские заговоры* (в записях 1970–1990-х гг.) / сост. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. М. : Индрик, 2003. № 41, 51.

31 *Полесские заговоры* (в записях 1970–1990-х гг.) / сост. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. М. : Индрик, 2003. С. 55.

32 Скарб < д-нім. scerf — «монета», пов'язане з д-нім. scarbon — «карбувати», споріднене з пр-слов. *čegrъ, укр. череп; Цікавою у цьому контексті є народна етимологія іменника сукровище — буквально з кров'ю, хоча вірогіднішою є версія від пр-слов. *kryti, звідси ст-слов. крыти — «крити, скривати».

33 Дьяченко Г. Полный церковно-славянский словарь. М. : Издательский отдел Московского Патриархата, 1993. 1158 с. (репринт). URL: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/24/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D1%82_%D0%93_%D0%94%D1%8C%D1%8F%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE_%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D0%BD%D1%8B%D0%B9_%D1%86%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE-%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D1%8F%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%80%D1%8C_%281900%29.pdf (дата доступу 15.10.2024).

34 Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Труд И. И. Срезневского. Издание отделения русского языка и словесности Императорской академии наук: в 3 т. СПб. : Типография Императорской академии наук, 1893–1903. Т. 1. 1993. С. 1383.

35 Гальковский Н. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси : в 2-х т. М. : Индрик, 2000. Т. 2. (Древне-русские слова и поучения, направленные против остатков язычества в народов). С. 34. репринтное издание. URL : https://azbyka.ru/otechnik/Istoriya_Tserkvi/borba-hristianstva-s-ostatkami-jazychestva-v-drevnej-rusi-tom-2/ (дата доступу 21.10.2024).

36 Клуня — місце для зберігання збіжжя.

37 Велий < пр-слов. *veljъ, *veljъ < д-руськ. великъ, походить з пр-індоєвр. *wel-, споріднене з тох. A. wäl — «князь, правитель», walke — «тривалий», грецьк. ἄλς — «достатньо», буквально «велий» — «те, що переважає звичайну міру».

38 Традиційно до середини XX ст. на Андрія відбувалися дівочі ворожіння на майбутнє заміжжя.

39 «Обилиха» < пр-слов. *obilъ < *obvilъ, д-руськ. обиль — «ще не зібраний у полі хліб, достаток», чеськ. obilí — «хліб у зерні»; рос. обилиха — «каша з борошна» < рос. обилье — «обмолочене зерно» [Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва. Москва : Прогресс, 1986–1987. Т. 3 (Муза — Сят). 1987. с. 100].

40 Незрозуміле походження, можливо пов'язане з назвою лісової ягоди полуницею < поленіти — «яскраво горіти; червоніти, дозрівати», паліти — «червоніти, рум'яніти».

41 Д-руськ. спорыня — «достаток, надлишок» < «спор» — надлишок, прибуток, урожай, спорий — «стиглий». Рід грибів сімейства ріжкових (Clavicipitaceae), що паразитує на окремих злаках, зокрема на житі та пшениці, може викликати галюцинації і запаморочення.

42 Пр-слов. srъxъ — «спішність; успіх», пов'язане з дієсловом srěti — «поспішати, прямувати; дозрівати», д-руськ. спѣхъ — «поспішність; швидкість; старанність; праця; успіх, процвітання; удача, щастя», спѣшение — «праця», спѣшие — «старанність»,

У контексті периметральних сюжетів цікавими видаються божества, що стимулюють заміжжя і народження дітей: «кутний бог — велика богиня — Андрій». Крім поширених до середини ХХ ст. дівочих ворожінь на Катерини (можливий аналог «великої богині») і Андрія, в українців збереглися рудименти моління «кутному» богу. Наприклад, недужу дитину поїли або обмивали водою, злиту з кута будинку, де, можливо, раніше розташовувалося зображення «кутного» бога — аналога домовика: «На вуглі здіймаю, все зло відганяю у всяку болість, яка єсть: остець, ловець, кривавий, жилавий, зубовий»⁴³. Після лікування (у «чистому», внутрішньому куті — «по-куті») «нечисту» воду виливали на «глухий» (не-живий, зовнішній) кут, розташований з «глухої» сторони (аналог просторового «ніщо», «где люди не бувають, не чувають, і де уроки, і ляки, і престети ссілають»⁴⁴), що наближує «глухий» кут до образу «чистого поля» у значенні не заселеного людьми «пустого» місця: «Лесові дьдїед, лесова баба, своє подуманье несїте ў чїсти поля, где ветер не веє, сонце не грее, дар Божїй не родїть, глас туди не заходїть»⁴⁵. Співвідношення кута з домовиком простежуємо у поліщуків, де кутовий стовп печі називали «дїдом» (пращуром), до якого зверталися у текстах «від крикливець» (хвороби нащадків): «Добрий день, старїй дедечку, тебе синок, мене дочка»; «Помагай ти, сивий дїдок, в мене дочка, в тебе — синок»⁴⁶. «Старим», «стовповим», «господарем» називали також «живий» вогонь, який добували шляхом швидкого обертання веретена навколо власної осі. На цьому вогні (у печі) «спалювали» кольки і сухоти: «Хрьосна казала: «Де ви відалї, де ви чувалї, щоб дїтя ў печь сажать?» — «А де ви відалї, де ви чувалї, щоб на дїтя поноси напалї?»». Так трї рази. Одна (жїнка) дїтя держїт, а друга — лопату, лопату прїтулїт (до дитини) і лопату ў печку (робить вигляд, що саджає лопату з дитиною у піч)⁴⁷.

Можливо, що у давнину «дїду»-стовпу надавали антропоморфних обрисів, пережитками якого є виготовлення у верхній частині стовпа «копки» — невеликого заглиблення, куди ховали пуповини новонароджених. Б. Рыбаков припускається думки, що це був рот ідола⁴⁸. Схожими є звертання до «лісовика»: «Добри вечар лясун, у тебе дочка, у мяне син»⁴⁹. Зіставлення образів «дїда» і «лісовика» (уособлення опозиційних відношень «внутрішнього-зовнішнього», «свого-чужого») наштовхує на думку, що кутовий стовп дублює семантику «культивованого» світового дерева і поєднує опозицію «життя-смерть», «свій-чужий», «верх-низ», оскільки його внутрішня сторона вважалась «обличчям» ідола («копка — рот»), а зовнішня — асоціювалась з тильною, задньою частиною, що співвідноситься з «потойбічним» і «нечистим»: «Вроки, вроки заберїть сороки, а всі помисли заберїть на коромисли, хто мою Богданочку Троквіцю (обрядове ім'я корови ?) навроче, той через сраку язык переволоче»⁵⁰.

У лікувально-магічних обрядах, так само як в інших діях ритуального характеру, практикується створення «тимчасового» простору. Мета відповідного моделювання полягає у знаковому розмежуванні обрядової й буденної діяльності, оскільки під час магічного зцілення послаблюється захисна межа, яка роз'єднує «цей» і «той» світи. Прикладом може слугувати обряд лікування «живота»: «Од сояшниць треба маленький горщикок налить водою, та тречї положить у його пшоно, беручи його меж пальцями, да поставить до жару. Треба взятъ миску, ложку, нїж і веретено. Тодї як закипить, то треба висипать із горщика у миску і горщик у мисці перевернуть і на животї поставить миску, нїж у руки і водить кругом по днї по горщику: «Святителю Миколаю, угоднику Божий, помощнику скорий! Допоможи минї ласкою своєю небесною вимовити і виговорити і соняшницї, і веретїльницї, і заспани, і наслани, і ранїї, і пізнїї. Я вас вимовляю, я вас вишепчу, я вас зварю, бо тут вам не стояти, часу не теряти, кишками не войовати. В другий раз, в добрий час». За другим

спїшити — «прагнути», польськ (заст.) śpiesz — «спїшність, квапливість, поспїх».

43 Таємна сила слова (Заговори, замовляння, заклинання) / упор. вст. ст. Г. Б. Бондаренко. Київ : Т-во «Знання» України 1992. С. 42-б.

44 *Полесские заговоры* (в записях 1970-1990-х гг.) / сост. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. М. : Индрик, 2003. № 145.

45 *Полесские заговоры* (в записях 1970-1990-х гг.) / сост. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. М. : Индрик, 2003. № 203.

46 *Полесские заговоры* (в записях 1970-1990-х гг.) / сост. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. М. : Индрик, 2003. № 43-44.

47 *Полесские заговоры* (в записях 1970-1990-х гг.) / сост. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. М. : Индрик, 2003. № 111.

48 Рыбаков Б. Язычество древней Руси. М. : Наука. 1988. С. 496.

49 *Полесские заговоры* (в записях 1970-1990-х гг.) / сост. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. М. : Индрик, 2003. № 45.

50 Польові матеріали автора: с. Капустине Шполянського р-ну Черкаської обл.

разом ніжик топлять у мисці, потім ложку, веретено і гребінку. Послі подихають на миску і кажуть: «Не мій дух — Господній, Господь Милосердний і святая Варваро, мучениця великая! Допоможи мині вимовати». Тоді миску знімають з живота, ставлять сторч ніж і тречі зверху поливають водою, так і на гребінку, на веретено, на ложку і дають три ложки випити, а після виливають у помій, бо надвір виливати гріх»⁵¹. Перша дія, за допомогою якої відбувається локалізація недуги, полягає у забороні торкатися долонею («продуктивною» частиною руки) пшона, яким годували «сосяшницю».

У зв'язку з цим стає зрозуміло, чому зерно беруть між пальцями, що констатує його якісний перехід з категорії корисного-«живого» в статус шкідливого-«не-живого»⁵². Схожу семантику має перевернутий догори дном горщик (діал. *перекинутися* — «померти»), який зіставляється з іншими обрядовими перевертаннями, зокрема одяганням сорочки («другого», культурного тіла) «пазухою на спину» під час відсилання переляку⁵³, перекиданням лав і розбиванням посуду на похоронах тощо. Водіння ножом навколо дна горщика локалізує хворобу, ніби «відтинаючи» її від світу «живих». Відповідні дії здійснюють у присутності сакральних покровителів — святих Миколая, Варвари і «Господа Милосердного», які «направляють» руку знахаря й «верифікують» його дії. Очищення тіла хворого відбувається за посередництвом його особистих речей, потенційних носіїв хвороби — гребінки, веретена і ложки.

В окремих випадках створюються обрядові периметральні моделі, що унеможливають розвиток недуги (властивості «живого» тіла) у зв'язку з імітацією смерті хворого. Під час здійснення обряду недужого одягали у поховальний *білий* («безтілесний») одяг. З церкви приходили чотири братчики, чотири сестриці, священник, дяк і староста, які приносили із собою братські свічки. Недужого садили на стілець, попередньо застеливши його *білою* («безтілесною») хусткою. Братчики запалювали великі свічки і клали на столі «чисту білу пшеницю» (ймовірно, аналог колива), куди ставили дев'ять менших свічок. Священник правив службу і світив одну свічку, потім мирував хворому дев'ять разів груди, чоло і руки. Після чого гасив одну свічку і запалював іншу. Обряд повторювався дев'ять разів. Після завершення обряду, його учасники пригощались, як на поминках: «Як буде жить, то скоро одужає»⁵⁴.

Моделювання периметрального простору дає можливість змінювати ситуацію, зокрема «призупиняти» старі (видимі) причинно-наслідкові зв'язки і «створювати» нові (текстові). Часто таке моделювання зустрічаємо у текстах «на суд», де підкреслюється чотиримірність простору⁵⁵: «Іду я во суд, сонце в лице, місяць в плече, зорею підпережусь, нікого не боюсь. Вхожу я в суд, в суді чотири стіни і всі чотири німі. По середині стіл стоїть, на столі відро крові стоїть та за столом чотири судді сидить. Хто мене не правильно буде судити, той цю кров буде їсти й пити, а ви, стіни, будете німі, а ви, лави, будете праві, а ви, пороги, станьте мені на допомогу, а ви, враги, собі лікті кусайте, та на мене злоби не майте. У суд уходжаю, праву руку наседаю, права рука піді мною (сісти на праву руку) весь суд за мною, щоб мені з горя не журитися, щоб мені от суда не смутитися, щоб на ваше горе, враги, подивитися, і зволок, і лави, і весь суд за нами, а ви, щоб, враги, сохли й висихали, одного Бога на поміч звали. **Замовляння** говорити про себе три або дев'ять раз»⁵⁶.

51 Чубинський П. Мудрість віків. Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського : в 2 т. Київ : Мистецтво, 1995. Т. 2. С. 122–123.

52 Укр. пшениця, пшоно, пшінка: *ръшепъ — «потовчений», рѣсть — «товкач» < *ръхати — «товкти»; зіставляється з дієсловом «пхати», д-руськ. пхати, пихати. Зіставляється з поняттями запліднення і народження: пхати: і-європейськ. *pis- / *peis-; пор. з литовськ. písti, pìsù, pìsaũ — «соіге», pàišyti, pàišau — «обдирання ячменю від костриці за допомогою молотіння», д-індійськ. pēṣṣar — «той, хто товче»; ц-слав. пхати, болгарськ. пьхам — «сую», словен. pharti, чеськ. pcharti, pchnouti — «пхати, тикати». Зіставляється з пест: чеськ. píst ч. / ж. pìsta, слвц. piest, польськ. piasta, в-лужицьк., н-лужицьк. pèsta, сюди ж. чеськ. pèchovati — «утрамбовувати, утоптувати, набивати». праслов. *pěstь споріднене з лит. piestà, лтш. piesta — «ступа» [Фасмер М. Этимологический словарь русского языка ... Т. 3, с. 250]. Узгоджується з формами: піст — «вживання товченої їжі», піс(т)а — «місце, куди товчуть» → звідси діал. евфемізм товкти — «coitus».

53 Рецепти народної медицини, замовляння від хвороби (записані Я. П. Новицьким, П. С. Єфименком, В. П. Милорадовичем). *Українські чари* / упор. О. М. Таланчук. Київ : Либідь, 1992. С. 59.

54 Рябий М. Пісні, весілля, купальські пісні, вірування, легенди, землеробство. 1928–1931 рр. *Рукописні фонди ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України*. Ф. 1–5. 425. С. 17.

55 Чотиримірність простору моделюється за допомогою образів «чотирьох стін», «столу», «лави» і «чотирьох суддів».

56 Польові матеріали автора: с. Капустине Шполянського р-ну Черкаської обл.

Текст починається формулою божественного захисту, що реалізується як мотив небесного огороження («зорею підпережуся»), що дублює спосіб захисту Богородиці, тому є найнадійнішим: «Ішла Божья Маці ясною горою, шовкову траву, місяцеві обгородзілася, совнійком порізалася, сеткам послалася»⁵⁷. Розташування виконавця обряду «лицем до сонця, спиною до місяця» (можливо, рано-вранці) моделює радіальне збільшення розміру сонця й активізацію світла, припиняючи дію темних сил (у тексті «врагів»), передбачає їхнє знищення («висихання», можливо на сонці). Відповідна експозиція дає можливість відтворити «схід сонця» у будь-який проміжок часу, зокрема тоді, коли відбувається суд (орнаментальні композиції сходу сонця набувають вигляду монограм <O> / ◻<O>◻ / ◻<O>◻, що прикрашають вікна черкаських будівель до нашого часу, мал. 8-9). Змодельована обрядом ситуація на небі (зверху), проектується на суд (німі стіни, сволок, стіл, праві лави, пороги) і посилюється тілесними розташуваннями («праву руку наседаю, права рука піді мною, весь суд за мною»), начебто підстраховуючи її знизу. Зв'язок семантики правої руки з «чотирма стінами» суду простежуємо в німецькій мові die Rechte — «права рука», des Rechteck — «прямокутник», а також синонімічній парі з різними наголосами: *п^равий* — *п^равій*. У межах виокремленого обрядом простору створюється ситуація вибору: хто несправедливо судить, той стає порушником табу на вживання крові як місце перебування «тілесної» душі^{58, 59}.

Отже, події лікувального обряду, що відбуваються «тут» і «тепер», є лише наслідком змодельованої міфом ситуації, тому значна увага приділяється місцю, де відбувається це моделювання. Крім тілесних розташувань, про які згадувалося вище (стояти обличчям на схід, сісти на праву руку), важливою видається експозиція обряду, зокрема розміщення ритуальних об'єктів: горщик, миска, веретено, ложка, ніж, стіл, лави, сволок, стіни, поріг⁶⁰, — які складають необхідні для досягнення результату комбінації, що нагадує гру «крапленою колодою», де момент ймовірності зведений до мінімуму, а результат завчасно передбачений обрядом.

Висновки.

Лікувально-обрядові тексти на мікрорівні дублюють етіологічні макроміфи, оскільки не лише виявляють симптоми недуги і знешкоджують її наслідки, але відтворюють первинну (перворідну) цілісність. Правильність виконання обряду гарантує надійність його результату, що пояснює детальні описи елементів ландшафту як космічного пра-тіла. В окремих текстах відбувається моделювання культурного простору, що передбачає посилення природного порядку і створює зону стабільності — периметрального простору, де відбувається остаточне устаткування розбалансованого хворобою тіла. З цією метою відбуваються магичні маніпуляції з ужитковими предметами, внаслідок чого змінюється їхнє функціональне призначення, що дозволяє відтворити «справжню» — приховану від повсякденності міфічну реальність, ніби повертаючись у момент божественного творення⁶¹. Наприклад, змінюючи напрям обертання веретена відбувається вплив на перебіг часу, ритуальна фіксація кутів житла передбачає додатковий захист, а сидіння на порозі (лімінальній території) дає змогу регулювати фізичні й психічні стани хворого. Змінені часово-просторі координати дозволяють використовувати побутові предмети в якості магичних посередників — звичайні ложка або гребінь могли впливати на того, хто нею їсть або розчісується; сорочка ставала обрядовим «дублером» того, хто її носить; горщик перевертали вверх дном і він набував перевернутих, потойбічних ознак, тому застосовувався як засіб знищення недуги тощо. У побуті відповідні дії підлягали табуванню, але дозволялися в обрядовому просторі і часі, де не шкодили «живим».

⁵⁷ Полесские заговоры (в записях 1970–1990-х гг.) ... № 435.

⁵⁸ Одухотворення частин житла фіксуються у текстах-чаруваннях: «Взяти чубук і крізь нього пропустити тричі води з рота, через зуби, приговорюючи тричі: «Стою на порозі, вижу сволок, а з сволока на плямку (діал. — клямка), а з плямки на N (таку-то)», потім тричі обійти і дати їй випити» [Чубинський П. П. Мудрість віків. Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського : в 2 т. Київ : Мистецтво, 1995. Т. 1. с. 103].

⁵⁹ Темченко А. «Тілесна душа» в лікувально-магічних практиках слов'ян. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. Черкаси. 2019. № 1. С. 83–90.

⁶⁰ Поріг, сволок, ворота можуть виконувати функцію межі і належать до «вторинних» об'єктів, тобто тих, що були створені людьми, тому вони є похідними в опозиції «природа-культура».

⁶¹ Наприклад, за літописами плуг і ковальські кліщі «подарував» людям бог Сварог [Гнатюк В. М. Нарис української міфології / підгот. та опрац. тексту, вступ. ст. і прим. Р. Кирчів. Львів: Ін-т народознавства НАН України, 2000. 263 с.]

Виконавець обряду також набуває інших властивостей, оскільки його дії санкціонуються вищими силами — тотемами і пращурами, пізніше християнськими святими і мучениками, тому він здатен змінювати природу речей, одухотворяючи їхню одноманітну буденність.

Важливим компонентом міфологічних сюжетів є визначення граничної величини обрядового периметру і виокремлення точок виходу за його межі, якими є поріг, вікно, комин і двері. У цьому разі виконавець обряду наслідує дії Творця, який спочатку створює простір, а потім наповнює його обрядовими предметами. Входи і виходи з периметрального простору виглядають як своєрідні портали зв'язку з територією потойбічного, які відкриваються під час виконання обряду. У результаті виголошення Слова механічні дії трансформуються на ритуальні, оскільки таким чином наслідується процес божественного Творення («І сказав Бог»), що пояснює лаконічність обрядових текстів і насиченість образами святих.

Знаковою формою організації простору є чотирикутник, що відбиває спосіб культурного освоєння горизонталі, позаяк поля, міста є прямокутними, структура тканини і мисливських тенет також виглядає як перетин перпендикулярів. Бінарним опозитом до чотирикутника виступає коло, яке повторює природні форми — дерева, гори, озера, нори, дупла, небесні світила, тілесні отвори є округлими. Звіди символіка кола у поховальних обрядах, яке розглядається як спосіб повернення у природний стан («в лоно землі»⁶²). Наприклад, в мисливських і ранніх землеробських культурах, представники яких ще не володіли орними технологіями, побутовали овальні — «утробні» поховання. Можливо, що з ідеєю небесного вогню-кола пов'язані ритуальна кремація померлих. Звідси застосування (вогняного ?) кола як захисту (створення «персонального» горизонту) від агресивного, «дикого» природного середовища.

Напевно, що з чотирикутником пов'язується семантика кута як точки з'єднання перпендикулярних прямих. Куткові злами прямої лінії утворюють «слабкі» місця, що пояснює традицію розташовувати в кутах оберегові об'єкти, зокрема башти, ікони, камені, захисні знаки, що підсилювали непорушність і статичність горизонтального простору⁶³.

References:

1. Akimov, L. (1998) K probleme «geometricheskogo» mifa: shakhmatnii ornament. Zhizn mifa v antichnosti : Materiali nauchnoi konferentsii «Vipperovskie chteniya–1985». [On the problem of the “geometric” myth: chess ornament. Life of myth in antiquity: Proceedings of the scientific conference “Vipper Readings–1985”]. Moskva: Sovetskii khudozhnik, XVIII, I, 60–98. [in Russian].
2. Chubynskiy, P. (1995) Mudrist vikiv. Ukrainiske narodoznavstvo u tvorchii spadshchyni Pavla Chubynskoho [Wisdom of the Ages. Ukrainian Ethnology in the Creative Heritage of Pavlo Chubynskiy], Kyiv : Mystetstvo, 2. [in Ukrainian].
3. Dyachenko, G. (1993) Polnii tserkovno-slavyanskii slovar. [Complete Church Slavonic Dictionary] Moskva: Izdatelskii otdel Moskovskogo Patriarkhata. [in Russian].
4. Galkovskii, N. (2000) Borba khristianstva s ostatkami yazichestva v drevnei Rusi [The Struggle of Christianity with the Remnants of Paganism in Ancient Rus] Moskva. [in Russian].
5. Kyryliuk, O. (2000) Universalni parametry sotsiokulturnoi spatsialnosti: ukrainska khata. [Universal parameters of sociocultural spatiality: Ukrainian hut. Universal dimensions of Ukrainian culture] Odesa. [in Ukrainian].
6. Nesen, I. (2002) Mifoobriadovyi aspekt prostoru u vesilli Tsentralnoho Polissia. [Mythological aspect of space in the wedding of Central Polissya] Etnichna istoriia narodiv Yevropy. [Ethnic history of the peoples of Europe], 134, 41–46. [in Ukrainian].
7. *Poleskie zagovori (v zapisyakh 1970–1990-kh gg.) [Polesie conspiracies (in the records of the 1970–1990s)]* (2003) (Ed.) T. A. Agapkinoi, Ye. Ye. Levkievskoi, A. L. Toporkova. Moskva: Indrik, 78. [in Russian].
8. Poznanskii, N. (1995) Zagovori. Opit issledovaniya proiskhozhdeniya i razvitiya zagovornikh formul. [Conspiracies. An attempt to study the origin and development of conspiracy formulas.] Moskva: «Indrik». [in Russian].

⁶² Пор. лоно — луна — лунка — *louksna — «біла, яскрава» [Этимологический словарь русского языка / Под. ред. М. Н. Свиродовой. М. : «Аделант». 2014, с. 191].

⁶³ У Новому Завіті наріжний камінь є головним захисним компонентом житла: «Камінь, котрий відкинули будівничі, став каменем наріжним» (Мт. 21: 42).

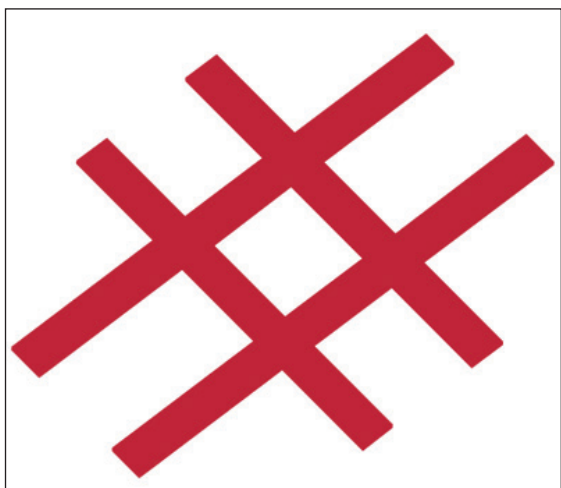
9. Rakhno, K. (2023) «Skydannia tsapa»: dakh yak zhertovnyi prostir. Prostir v istorychnykh doslidzhenniakh [“Throwing the goat”: the roof as a sacrificial space. Space in historical studies], 4. [in Ukrainian].
10. Rukopysni fondy IMFE im. M. T. Rylskoho NAN Ukrainy.
11. Savitskaya, G. (2004) Simvol zhizni. [Symbol of life] *Nauka i zhizn. [Science and life]*, 2, 63–66. [in Russian].
12. Taiemnychi Cherkasy: shcho mozhut rozpovisty stiny storichnykh budivel (foto). [Mysterious Cherkasy: what the walls of century-old buildings can tell (photo)] *Pro vse. [About everything.]* Retrieved from <https://provce.ck.ua/tajemnychi-cherkasy-scho-mozhut-rozpovisty-stiny-storichnykh-budivel-foto> [in Ukrainian].
13. Temchenko, A (2023) «Khrestom stelius, khrestom ukryvaius»: zakhyst prostoru snu v mifolohichnykh uiavlenniakh ukrainsiv. [“I spread out with the cross, I hide with the cross”: protection of the space of sleep in the mythological representations of Ukrainians]. *Ukrainskyi selianyn. [Ukrainian Peasant]*, 30, 98–106. [in Ukrainian].
14. Temchenko, A. (2003) Symvolichni aspekty podorozhi v likuvalnykh rytualnykh tekstakh ukrainsiv. [symbolic aspects of travel in the healing ritual texts of Ukrainians] *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii istorichni nauky. [Bulletin of Cherkasy University. Series historical sciences]*, 50, 122–127. [in Ukrainian].
15. Temchenko, (2010) Semantyka prostorovo-tilesnykh roztashuvan. [Semantics of spatial and bodily locations] *Ukrainskyi selianyn. [Ukrainian Peasant]*, 12, 117–119. [in Ukrainian].
16. Temchenko, A. (2011–2012) Tsentri i periferiia: dynamika tvorennia obriadovoho prostoru. [Center and periphery: dynamics of creation of ritual space] *Eidos. Almanakh teorii ta istorii istorichnoi nauky [Eidos. Almanac of theory and history of historical science]*, 6, 260–268. [in Ukrainian].
17. Temchenko, A. (2015) Tradytsiini mantychni praktyky: arkhaiska znakovoi systemy. [traditional mantic practices: archaic sign system] Cherkasy : «IntralihaTOR». [in Ukrainian].
18. Temchenko, A. (2017) Mifolohiia prostoru: semantyka horyzontali v tradytsiinykh uiavlenniakh skhidnykh slovian (na materialy zamovlian). [Mythology of space: semantics of horizontality in traditional representations of the Eastern Slavs (based on spells)] *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii «Istorychni nauky». [Bulletin of Cherkasy University. Series “Historical Sciences”]*, 4, 42–50. [in Ukrainian].
19. Temchenko, (2019) «Tilesna dusha» v likuvalno-mahichnykh praktykakh slovian. [“Corporeal soul” in the healing and magical practices of the Slavs]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii «Istorychni nauky». [Bulletin of Cherkasy University. Series “Historical Sciences”]*, 1, 83–90. [in Ukrainian].
20. Temchenko, A. (2020) Mifolohema podorozhi v lokatyvnykh konstruktsiiah likuvalnykh tekstiv ukrainsiv. [Mythologeme of travel in locative constructions of healing texts of Ukrainians] *Narodna tvorchist ta etnolohiia. [Folk art and ethnology]*, 3, 45–62. [in Ukrainian].
21. Temchenko, A. Svitohliadni konstanty obriadiv i viruvan. [Worldview constants of rites and beliefs] Retrieved from <http://ndis.cdu.edu.ua/index.php/naukova-diialnist/proekty/tradytsiinyi-kalendar-svitohliadni-konstanty-mifolohichnoho-nasharuvannia/svitohliadni-konstanty-obriadiv-i-viruvan?start=12> [in Ukrainian].
22. Toporov, V. (1983) K semantike chetverichnosti (analoliiskoe *meu i dr.). *Etimologiya 1981 [On the semantics of quaternary (Analolian *meu and others). Etymology 1981]*. Moskva: Nauka. [in Russian].
23. Trud, I. (1993) *Sreznevskogo. Izdanie otdeleniya russkogo yazika i slovesnosti Imperatorskoi akademii nauk [Sreznevsky. Publication of the Department of Russian Language and Literature of the Imperial Academy of Sciences]*. Sank-Peterburg, 1. [in Russian].
24. *Trudi Otdela drevnerusskoi literaturi [Works of the Department of Old Russian Literature] (1953)* Moskva. [in Russian].
25. Volynska, I. (2010) Urbanistychnyi mif — prostir dlia doslidzhennia. Prydniprovia: istoryko-kraieznavchi doslidzhennia [Urban myth — a space for research. Dnieper region: historical and local history studies]. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
26. Yakuts, R. (2010) Mifolohichni chas-prostir u povisti M. Hoholia «Vii». [Mythological Time-Space in M. Gogol’s Story “Viy] *Sotsiokulturni problemy liudyny. [Sociocultural Problems of Man]*, 4, 107–111. [in Ukrainian].

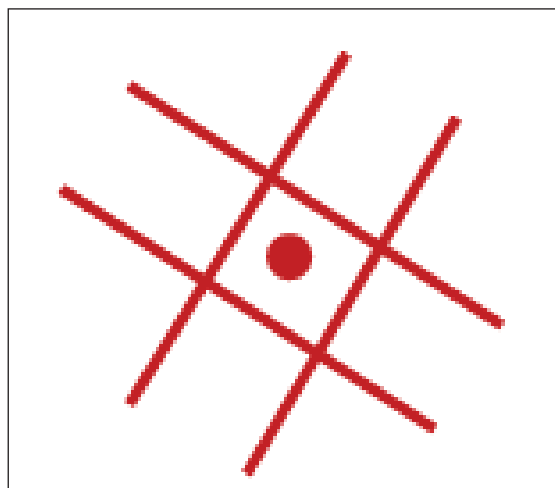
Мал. 1. Орнамент античної вази

Мал. 2. Українська плахта. Фото з Інтернету

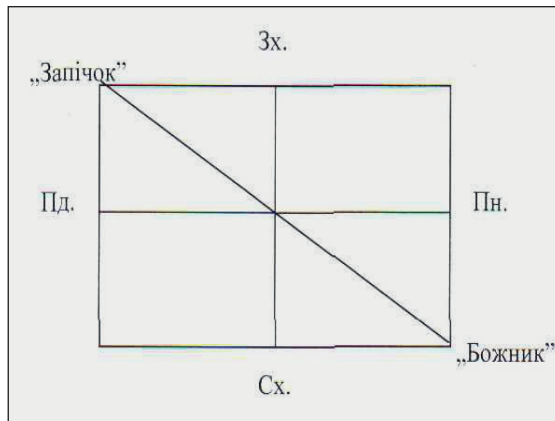
Мал. 3. Орнамент дівочої «незаплідненої» сорочки.
Метафора цілини.

Мал. 4. Орнамент жіночої «заплідненої» сорочки.
Метафора виораного поля.

Мал.5. Вікно. Черкаси, поч. ХХ ст. Фото автора.

Мал. 6. Діагональ Божник —
запічок у структурі традиційного житла.

Мал. 7. Захист кута у вигляді оберегу «Ж» (життя).
Фото автора.

Мал. 8–9. «Три сонця»: ранок, південь, вечір. Віконниця будинку м. Черкас¹,
фонди Черкаського обласного краєзнавчого музею.

¹ Таємничі Черкаси: що можуть розповісти стіни сторічних будівель (фото). Про все. URL : <https://provce.ck.ua/tajemnychi-cherkasy-scho-mozhut-rozpozisty-stiny-storichnyh-budivel-foto/> (дата доступу 12.10.2024).

Надійшла до редакції / Received: 19.10.2024
Схвалено до друку / Accepted: 16.11.2024

Голодомор 1932-1933 рр.

The Holodomor 1932–1932

УДК: 930.24-042.2: [341.485(=161.2)+612.391-021.111]»1931/1934»

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-33-Hudz>

Victor Hudz

Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of History and Archeology, Melitopol State Pedagogical University named after Bohdan Khmelnytskyi, Zaporizhzhia, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5756-1683>

e-mail: gudz_viktor@msspu.edu.ua

Bibliographic Description of the Article: Hudz V. (2024). The relationship between the concepts of “artified famine” and “Holodomor” in the semantic and chronological dimension. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 33, 87–93. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-33-Hudz>

THE RELATIONSHIP BETWEEN THE CONCEPTS OF “ARTIFIED FAMINE” AND “HOLODOMOR” IN THE SEMANTIC AND CHRONOLOGICAL DIMENSION

Abstract. *The purpose of the article: the study of the conceptual component of the concepts «Holodomor» and «artificial famine» and the correlation of these concepts in terms of semantic content and chronological dimensions.*

The scientific novelty of the research is determined by the combination of historical and historiographical discourses in defining the semantics of the concepts «Holodomor» and «artificial famine» and their substantive and temporal boundaries. The differences of the artificial famine in the first half of 1932 were revealed. from the organization of the genocide and the implementation of its measures since the end of October this year.

The methodological basis of the research is classical scientific-historical technologies — historiographical, textological, historical-comparative, problem-chronological methods.

Conclusions. A substantiated thesis that the revisionist practice of deconstructing the term «Holodomor» and the patriotic transfer of such a definition to other famines of the first half of the 20th century. level the uniqueness of the Holodomor as a genocide of the Ukrainian people. It has been found that researchers often expand the boundaries of the Holodomor to December 1931 or the first half of 1932 or/and to 1934, which blurs the line between an artificial famine and the Holodomor as an organized genocide. It was clarified that on October 22, the Extraordinary Commission for the procurement of bread V. Molotov, organized the genocidal measures of the Holodomor. It is proposed to use the terminology «Russian-Bolshevik Holodomor», «communist Holodomor», as a sign of the corresponding mentality of the genocidals, but not in the often used variant «Ukrainian Holodomor». The expediency of classifying the Holodomor as genocide on a national basis is confirmed — the technology of a preventive «devastating blow» against a nation-state in accordance with the «Convention on the Prevention of the Crime of Genocide and its Punishment» adopted by the UN.

Keywords: the concept of «Holodomor», the concept of «artificial famine», genocide, chronology. interpretations, historiographic discourse.

Віктор Гудзь

доктор історичних наук, професор, кафедра історії та археології, Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького, м. Запоріжжя, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5756-1683>

e-mail: gudz_viktor@mspu.edu.ua

Бібліографічний опис статті: Гудзь В. Співвідношення понять «штучний голод» і «Голодомор» у семантичному та хронологічному вимірах. *Український селянин*. 2024. Вип. 33. С. 87–93. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-33-Hudz>

СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ «ШТУЧНИЙ ГОЛОД» І «ГОЛОДОМОР» У СЕМАНТИЧНОМУ ТА ХРОНОЛОГІЧНОМУ ВИМІРАХ

Анотація. *Мета статті:* дослідити понятійну складову концептів «Голодомор» і «штучний голод» та співвідношення цих понять за семантичним наповненням і хронологічними вимірами.

Наукову новизну дослідження визначає поєднання історичного та історіографічного дискурсів у визначенні семантики понять «Голодомор» і «штучний голод» та їх змістових і часових розмежувань. Уточнено відмінності штучного голоду у першій половині 1932 р. від організації геноциду і реалізації його заходів з кінця жовтня цього року.

Методологічну основу дослідження становлять науково-історичні технології — історіографічний, текстологічний, історично-порівняльний, проблемно-хронологічний методи.

Висновки. Обґрунтована теза про те, що ревізійні практика деконструкції поняття «Голодомор» і патріотичне перенесення такої дефініції на інші голоди першої половини ХХ ст. нівелюють унікальність Голодомору як геноциду українського народу. З'ясовано, що дослідники нерідко розширюють межі Голодомору до грудня 1931 чи першої половини 1932 рр. або/чи до 1934 р., що розмиває межу між штучним голодом і Голодомором як організованим геноцидом. Уточнено, що саме утворена 22 жовтня Надзвичайна комісія з хлібозаготівель В. Молотова організувала геноцидні заходи Голодомору. Запропоновано вживати термінологію «російсько-більшовицький Голодомор», «комуністичний Голодомор» на ознаку відповідної ментальності геноцидарів, але не у часто вживаному варіанті «український Голодомор». Підтверджено доцільність класифікувати Голодомор як геноцид за національною ознакою — технологію превентивного «нищівного удару» по нації-державі.

Ключові слова: поняття «Голодомор», поняття «штучний голод», геноцид, хронологія, інтерпретації, історіографічний дискурс.

Постановка проблеми.

Попри наявність у світі понад 20 тис. публікацій з історії Голодомору, дослідники демонструють не лише концептуальні розбіжності щодо характеристики цієї антропогенної катастрофи, а нерідко й термінологічну плутанину. Враховуючи, що наукові поняття є інструментами, за допомогою яких не лише фіксуються результати науково-технічної творчості, а й формуються теорії, принципи, положення, напрями дослідження, постає проблема уточнення понять «штучний голод», «Голодомор», які найчастіше вживаються щодо сталінського «нищівного удару» по Україні 1932–33 років.

Мета статті.

Визнання концепту «багатомірним ідеалізованим формоутворенням» є причиною того, що лінгвісти виокремлюють у структурі концепту три складові: понятійний, образний і ціннісний субстрати¹. Метою статті є дослідити визначальну — понятійну складову концептів «Голодомор» і «штучний голод» та співвідношення цих понять за семантичним наповненням і хронологічними критеріями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У науковій літературі обґрунтовуються різні часові межі загальноселянського голоду в СРСР і Голодомору в Україні та різні терміни переростання штучного голоду в геноцид у самій республіці. Понад те, чимало науковців України ототожнюють Голодомор з етноцидом, а декотрі, щонайменше до російської війни з Україною, — із всесоюзним голодом (Д. Будков, Д. Веденєєв, Г. Касьянов, В. Солдатенко, П. Толочко та ін.).

¹ Томіленко Л. М. Термінологічна лексика в сучасній глумачній лексикографії української літературної мови: монографія. Івано-Франківськ: Фоліант, 2015. С. 9.

Методологічне значення має пояснення С. Кульчицьким відмінності Голодомору від етноциду і штучного голоду 1932 р. від геноциду 1933 р., спричиненого повальними обшуками і реквізіціями у селян всіх харчових запасів за наказом Й. Сталіна від 1 січня 1933 р.²

В. Марочко здійснив одну з небагатьох спеціальних термінологічних розвідок і сформулював визначення поняття «Голодомор» (історик, як правило, пише цей термін з малої букви — Авт.): «голодомор є організаційно-політичною формою масового народобивства, соціально-психологічним засобом упокорення бунтівних селян»³. Проте, всупереч цим міркуванням, В. Марочко послідовно стверджує, що Голодомор тривав 22 місяці — з листопада або грудня 1931 р. по вересень 1933 р.⁴

Взагалі зміст поняття «Голодомор» розглядався багатьма дослідниками, але, як правило, побіжно. Наприклад, В. Гудзь також розглядав питання термінології Голодомору у підрозділах монографії з методології дослідження та хронології⁵ цього явища, але в контексті історіографічного дискурсу.

Виклад основного матеріалу.

Історично склалося, що поняття «Голодомор» тлумачиться по-різному. На основі аналізу 593 публікацій 1983 р. на Заході з'ясовано, що вже тоді, поряд із термінами «Голодомор», «український голокост», «Великий голод», «терор голодом» широко вживався «геноцид». Водночас російські науковці на Заході писали про «штучний голод» або «голод» у всьому СРСР⁶

Аналогічні понятійні, а також хронологічні розбіжності, виражені в термінології 1980-х років, збереглися і до сьогодні. Між тим, хронологія пов'язана із семантикою, бо дозволяє простежити алгоритм дій геноцидарів та відрізнити штучний, але не спланований голод від організованого. С. Віткрофт слушно наголосив, що, вивчаючи голод 1932–33 років, важливо пояснити: «Чому це відбувалося в цьому місці в цей час, а не в іншому місці в інший час?»⁷.

Р. Сербин доводить хибність тлумачення трагедії народу 1932–33 рр. як «український Голокост», «штучний голод» чи «терор голодом». Історик пояснив: «Правильний термін є Голодомор, який треба вживати не лише в сенсі «морення голодом», але як синонім «геноциду проти українців». В українській мові це слово треба писати з великої букви, як також і в англійській мові... — «the Holodomor»⁸.

Проте позиція Р. Сербина щодо хронології Голодомору є прикладом екстраполяції цього поняття на інші штучні голоди. Історик вважає, що термін «Голодомор» придатний для означення всього періоду нищення українського народу в першій половині ХХ-го століття, як продуманої у Кремлі, зорганізованої та жорстокої акції геноциду⁹. Але чи доречно називати Голодомором період НЕПу, другої половини 1930-х рр. разом з Другою світовою війною?

Висновки канадського історика певною мірою співвідносяться з періодизацією «війни більшовиків проти селян» (1917–1933 рр.) А. Граціозі. Італійський історик виокремив 4 хронологічні фази такої війни, виділяючи в інших роботах «український Голодомор» національно спрямованого характеру та геноцид українського народу з осені 1932 по літо 1933 років¹⁰.

2 Кульчицький Станіслав. Український Голодомор в контексті політики Кремля початку 1930-х рр. Київ : Інститут історії України, 2014. С. 109, 141.

3 Марочко В.І. Територія Голодомору: термінологічний та соціально-демографічний дискурс: *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2013. Вип. 22. С. 166.

4 Там само. С. 166, С. 171.

5 Гудзь Віктор. Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні: монографія. Мелітополь: ФОП Однорог Т. В., 2019. С. 285–290, 649–652.

6 Там само. С. 334–335.

7 Wheatcroft S. G. Mapping crude death rates in Ukraine in 1933 and explaining the raion patterns. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 20–21 листоп. 2013 р.* Київ, 2013. С. 219.

8 Сербин Р. Осмислення Голодомору у світлі конвенції ООН про геноцид. *Архіви України*. 2008. № 3–4 (261). С. 61.

9 Соколик Оксана. Питання досліджень української історичної правди: *Науково-популярна конференція та добродійний бенкет у Торонто 6 квітня 2013 р.* URL: <http://ukrpohliad.org/ukrayintsi-v-sviti/py-tannya-doslidzen-ukrayins-koyi-istory-chnoyi-pravdy.html>

10 Граціозі Андреа. Голод у СРСР 1931–1933 рр. та український голодомор: чи можлива нова інтерпретація. *Український історичний журнал*. 2005. № 5. С. 123.

Своєрідною девальвацією унікального поняття «Голодомор» і його геноцидного характеру є перенесення цієї назви на інші голоди в Україні.

Зокрема, попри коректно вживану назву конференції «Штучні голоди в Україні ХХ століття» 2018 р., п'ять авторів у збірнику матеріалів форуму вжили термін «голодомори ХХ століття» у різних варіаціях¹¹. Пошук в інтернеті виводить на веб-сторінки про «Голодомори» в Україні 1921–1923 і 1946–1947 у «Вікіпедії», що створює плутанину для пересічного читача. Ба більше, — стаття до сторіччя першого більшовицького голоду, розміщена на сайті Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, має назву «Голодомор 1921–1923 рр.: століття трагедії»¹². Український інститут національної пам'яті (УІНП) повідомляє, що Голодомор був і в 1940-х роках¹³. Щоправда, у публікації УІНП до 91 річниці Голодомору назви розмежовані: «Україна внаслідок Голодомору-геноциду 1932–1933 років, масових штучних голодів 1921–1923 та 1946–1947 років втратила мільйони людських життів»¹⁴. Відтак не зрозуміло навіщо було множити інші «голодомори»...

Деякі дослідники опускають межу Голодомору, як-от В. Косик, до осені 1931 р., пов'язуючи її із завищенням квот хлібозаготівель, реквізиціями харчів, масовим голодуванням¹⁵. Є. Яценко поділила Голодомор на чотири фази, починаючи чомусь з весни 1932 р.¹⁶

Ще низка науковців, навпаки, розширила хронологію Голодомору до 1934 р., як наприклад О. Стасюк¹⁷, І. Петренко¹⁸, апелюючи до фактів смертності від голоду, але ігноруючи головний факт відсутності у той час наміру влади до народонищення.

Вважаємо, що з-поміж багатьох варіантів класифікації «faminogenic» (геноциду голодом) досить релевантним є чотирьохфазне визначення явища за критерієм інтенціональності (зловмисного наміру) геноцидарів американським правником Д. Маркусом¹⁹.

Четвертим, нижчим рівнем вини за голод, визначено неспроможність уряду запобігти продовольчій кризі й забезпечити голодуючих. Третя стадія пов'язана із бездіяльністю та ненаданням допомоги. Друга стадія межує із народобивством, позаяк спричиняється продовженням авантюрної політики і погіршує становище голодуючих²⁰.

Ці стадії, на нашу думку, відповідають визначенню «масовий штучний голод».

Першу — вищу стадію *faminogenic* — визначено за ознаками провокування чи організації голоду владою. За Д. Маркусом, саме дві останні стадії, які виявляють злочинний намір геноцидарів, і пережила Україна у 1932–33 рр., тому «український голод — один з найгірших злочинів людства в ХХ столітті...»²¹.

На наш погляд, перехід від організації до реалізації Голодомору логічно пов'язати з Постановою політбюро ЦК ВКП(б) «Про хлібозаготівлі на Україні та Північному Кавказі» від 22 жовтня 1932 р.²². Її значення недооцінене в історіографії, порівняно з аналогічною постановою щодо цих українських анклавів СРСР 14 грудня. Але ж саме жовтневою постановою в Україну відправлено московську команду В. Молотова з п'яти осіб, а на Північний Кавказ — Л. Кагановича із трьох осіб²³, які під приводом хлібозаготівель інспірували геноцидні заходи:

11 Матеріали Міжнародної конференції «Штучні голоди в Україні ХХ століття» (Київ, 16 травня 2018 року). Київ — Дрогобич: Видавництво «Коло», 2018 368 с.

12 Голодомор 1921–1923 рр.: століття трагедії. URL: <http://www.nbu.gov.ua/node/5549>

13 Голодомор 1946–1947 вступ. URL: <https://old.uinp.gov.ua/publication/golodomor-1946-1947-vstup>

14 Байкенич Г., Охрімчук О., Тилішак В. Інформаційні матеріали до 91-х роковин Голодомору 1932–1933 років. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/zhurnalistam/informaciyni-materialy-do-91-h-rokovyn-golodomoru-1932-1933-rokiv>

15 Косик В. Підсоветська Україна між двома Світовими війнами (3 нагоди 75-річчя Голодомору). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, 2007. С. 182.

16 Яценко Є. Ю. Голодомор 1932–1933 років на Харківщині: автореф. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 1999. С. 13.

17 Стасюк О. Деформація традиційної культури українців в кінці 20-х — на початку 30-х років ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05. Київ, 2007. С. 3–4.

18 Петренко В. Голодомор 1932–1934 років в Україні як засіб політичного терору. *Актуальні проблеми внутрішньої політики: науковий журнал*. Київ, 2004. С. 124–136.

19 Marcus David. Famine Crimes in International Law. *The American Journal of International Law*. 2003. Vol. 97. No. 2. P. 245–281.

20 Ibid. P. 246–247.

21 Ibid. P. 246, 255.

22 Голод 1932–1933 років в Україні: очима істориків, мовою документів. Київ: Політвидав України, 1990. С. 238.

23 Марочко, В., Мовчан О. Голодомор 1932–1933 років в Україні: Хроніка / НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 146.

натуральні штрафи, «чорні дошки», вилучення насіннєвого і фуражного фондів, натуравансів, подвірні обшуки і конфіскації всього продовольства. До цього додалася територіальна та інформаційна блокада, депортації тощо. Характерно, що московські керівники партії й уряду продовжували «вибивати» план заготівель на 1932 р. і в 1933 р.²⁴.

Висновки.

1. Отже, у світовому історіографічному просторі існують різні тлумачення понять «Голодомор» та «штучний голод — від заперечення такого визначення. І ревізійністська практика деконструкції поняття «Голодомор», і патріотичне перенесення такої дефініції на інші голоди нівелюють унікальність Голодомору як геноциду українського народу.

2. Підтверджено, що прийняте більшістю науковців до вжитку щодо голодів 1921–23 рр. і 1946–47 рр. поняття «штучний голод» адекватно відображує їх характер, який визначався вирішальним впливом суб'єктивного — політичного чинника, але не був запланований. Вважаємо, що поняттю «штучний голод» відповідають події в українському селі грудня 1931 — травня 1932 рр., коли люди голодували найперше через «викачку» завищених квот зернопродуктів, але навесні-влітку отримали деяку допомогу від влади і могли пожитися новим врожаєм чи виїхати за харчами.

3. З'ясовано, що, крім перенесення назви «Голодомор» на інші голоди, дослідники часто розширюють межі цієї акції до грудня 1931 чи першої половини 1932 рр. або до 1934 р., що засвідчує ігнорування ними різниці між штучним голодом через надмірні заготівлі чи помилки влади і Голодомором як організованим геноцидом. Геноцид визначається насамперед наміром злочинця, а кількість жертв, до яких апелюють такі науковці, засвідчує його результат.

4. Вважаємо, що саме діяльність в Україні комісії В. Молотова після 22 жовтня, а згодом ще й Л. Кагановича, яких «підхльостував» Й. Сталін, означала перехід від організації до реалізації заходів Голодомору.

5. Аналіз змісту поняття «Голодомор» підтверджує логіку написання терміну з великої букви на підтвердження унікальності цього феномену та вживання його з прикметниками «російсько-більшовицький» чи «комуністичний» на ознаку відповідної ментальності геноцидарів, але не у часто вживаному варіанті «український Голодомор», який опосередковано підтверджує російські та ревізійністські інсинуації про те, що «українці самі себе знищили». Це наводить на аналогію із теперішніми термінологічними вивертами рашистських верховод та їх adeptів про «українську кризу».

6. Вважаємо найбільш виваженою характеристику Голодомору, яку надав Р. Лемкін як наміреного геноциду, застосованого за національною ознакою — засобом превентивного «нищівного удару» по нації-державі. Як російсько-більшовицький Голодомор, так і сучасний рашистський геноцид підлягають статтям «Конвенції про запобігання злочину геноциду і покарання за нього» прийнятій ООН і, за прецедентом головного геноцидара-«денацифікатора» В. Путіна, мають бути не тільки засуджені, а й суворо покарані міжнародними судами.

7. Формат дослідження не дозволяє провести розлогіше обґрунтування висловлених міркувань, які є не претензійними, а дискусійними. Проблеми змістового значення і хронологічного виміру поняття «Голодомор» потребують подальшого дослідження.

References:

1. Arconada, Ledesma, P. & Garcia Andrés, C. (2023). The situation of the peasantry during the Holodomor through the press outside the Soviet Union (1932–1933). *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 29, 82–89. [in English]. doi:10.31651/2413-8142-2023-29-Arconada-Ledesma-Cesar-García

²⁴ Arconada Ledesma, P., Garcia Andrés, C. (2023). The situation of the peasantry during the Holodomor through the press outside the Soviet Union (1932–1933). *Ukrainskyi Selianyn*. 2023. № 29. P. 84–85.

2. Baykyenich, H., Okhrimchuk, O. & Tylishchak, V. (2024). [Informatsiyni materialy do 91-kh rokovyn Holodomoru 1932–1933 rokiv [Information materials to the 91st anniversary of the Holodomor of 1932–1933]. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/zhurnalistam/informaciyni-materialy-do-91-h-rokovyn-golodomoru-1932-1933-rokiv> [in Ukrainian].
3. *Holod 1932–1933 rokiv na Ukraini: ochyma istory'kiv, movoyu dokumentiv [The famine of 1932–1933 in Ukraine: through the eyes of historians, in the language of documents]*. (1990) Kyiv: Polityvdav Ukrainy. [in Ukrainian].
4. Holodomor 1921–1923 rr.: stolittya trahediyi (2023) [The Holodomor 1921–1923: a century of tragedy]. URL: <http://www.nbu.gov.ua/node/5549> [in Ukrainian].
5. Holodomor 1946–1947 vstup [The Holodomor 1946–1947 introduction]. (2023) URL: <https://old.uinp.gov.ua/publication/golodomor-1946-1947-vstup> [in Ukrainian].
6. Hratsiozi, A. (2005). Holod u SRSR 1931–1933 rr. ta ukrayins'kyi holodomor: chy mozhlyva nova interpretatsiya [The Famine in the USSR 1931–1933 and the Ukrainian Holodomor: Is a New Interpretation Possible]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal*, 5, 120–131. [in Ukrainian].
7. Hudz', V. (2019). Istoriohrafiya Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini: monohrafiya [Historiography of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine: monograph]. Melitopol': FOP Odnoroh T. V. [in Ukrainian].
8. Kosyk, V. (2007). Pidsovyet's'ka Ukrayina mizh dvoma svitovymy viynamy (Z nahody 75-richchya Holodomoru) [Sub-Soviet Ukraine between the Two World Wars (On the Occasion of the 75th Anniversary of the Holodomor)]. *Problemy istoriyi Ukrainy: fakty, sudzhennya, poshuky [Problems of the history of Ukraine: facts, judgments, research]*, 17, 174–198. [in Ukrainian].
9. Kul'chyts'kyi, S. (1999). Ukrayina mizh dvoma viynamy (1921–1939 rr.) [Ukraine between two wars (1921–1939)]. Kyiv: Al'ternatyvy. [in Ukrainian].
10. Kul'chyts'kyi, S. (2014). Ukrayins'kyi Holodomor v konteksti polityky Kremlya pochatku 1930-kh rr. [Ukrainian Holodomor in the context of Kremlin policy in the early 1930s] Kyiv: Instytut istoriyi Ukrainy. [in Ukrainian].
11. Marcus, D. (2003). Famine Crimes in International Law. *The American Journal of International Law*, 97, 245–281. [in English].
12. Marochko, V. & Movchan, O. (2008). Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini: Khronika [The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine: Chronicle]. Kyiv: Kyyevo-Mohylyans'ka akademiya. [in Ukrainian].
13. Marochko, V. (2013). Terytoriya Holodomoru: terminolohichnyy ta sotsial'no-demohrafichnyy dyskursy [Territory of the Holodomor: terminological and socio-demographic discourses]. *Problemy istoriyi Ukrainy: fakty, sudzhennya, poshuky [Problems of the history of Ukraine: facts, judgments, research]*, 22, 166–178. [in Ukrainian].
14. Materialy Mizhnarodnoyi konferentsiyi «Shtuchni holody v Ukraini XX stolittya» (Kyyiv, 16 travnya 2018 roku). (2018) [Proceedings of the International Conference «Artificial Famines in Ukraine of the 20th Century»]. Kyyiv — Drohobych: Vydavnytstvo «Kolo». [in Ukrainian].
15. Petrenko, V. (2004). Holodomor 1932–1934 rokiv v Ukraini yak zasib politychnoho teroru [The Holodomor of 1932–1934 in Ukraine as a Means of Political Terror]. *Aktual'ni problemy vnutrishn'oyi polityky [Current problems of domestic politics: a scientific journal]*, 124–136. [in Ukrainian].
16. Serbyn, R. (2008). Osmyslennya Holodomoru u svitli konventsiyi OON pro henotsyd [Understanding the Holodomor in the Light of the UN Convention on Genocide]. *Arkhivy Ukrainy [Archives of Ukraine]*, (261), 53–62. [in Ukrainian].
17. Sokolyk, O. (2013). Pytannya doslidzhen' ukrayins'koyi istorychnoyi pravdy [Issues of research into Ukrainian historical truth]. *Naukovo-populyarna konferentsiya ta dobrochynnyy benket u Toronto 6 kvitnya 2013 r.* [Scientific and popular conference and charity banquet in Toronto, April 6, 2013] URL: <http://ukrpohliad.org/ukrayintsi-v-sviti/py-tannya-doslidzhen-ukrayins-koyi-istory-chnoyi-pravdy.html> [in Ukrainian].
18. Stasyuk, O. (2007). Deformatsiya tradytsiynoyi kul'tury ukrayintiv v kintsi 20-kh — na pochatku 30-kh rokiv KHKH st. [Deformation of traditional Ukrainian culture in the late 20s and early 30s of the 20th century]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].

-
-
19. Tomilenko, L. (2015). Terminolohichna leksyka v suchasniy tлумachniy leksykohrafiyi ukrayins'koyi literaturnoyi movy: monohrafiya [Terminological vocabulary in modern explanatory lexicography of the Ukrainian literary language: monograph]. Ivano-Frankivs'k: Foliant. [in Ukrainian].
  20. Wheatcroft, S. (2013). Mapping crude death rates in Ukraine in 1933 and explaining the raion patterns. *Holod v Ukrayini u pershiy polovyni KHKH stolittya: prychny ta naslidky (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)*. [The cold in Ukraine in the first half of the 20th century: causes and consequences (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)]. Kyiv, 20–21 lystop. 2013 r. Kyiv, 219–226. [in English].
  21. Yatsenko, Ye. (1999). Holodomor 1932–1933 rokiv na Kharkivshchyni [Holodomor of 1932–1933 in the Kharkiv region]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 29.10.2024

Схвалено до друку / Accepted: 20.11.2024

УДК: 94:[314.14:612.391](477)''1932/1933'':070.484(410)
DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-33-Dyazhur>

Dyazhur Denys

PhD student, The Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-2931-2604>

email: dyazhurd@gmail.com

Bibliographic Description of the Article: Dyazhur, D. (2024). The role of the «Manchester Guardian» newspaper in representing the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine. *Ukrainskyi Selianyn. Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 33, 94–100. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-33-Dyazhur>

THE ROLE OF THE «MANCHESTER GUARDIAN» NEWSPAPER IN REPRESENTING THE HOLODOMOR OF 1932–1933 IN UKRAINE

Abstract. Objective of the Study. The author aims to analyze the role of the British newspaper «Manchester Guardian» in covering the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine.

Scientific Novelty. The coverage of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine by English-language media constitutes a significant aspect of the broader studies on the history of this tragedy. The materials of the «Manchester Guardian» require more detailed analysis. This article complements previous research by emphasizing the critical stance of this publication toward Soviet policies. The analysis of these materials reveals how the «Manchester Guardian» portrayed the Holodomor from humanitarian, economic, and socio-political perspectives. The newspaper's reports expose the Holodomor not only as an economic disaster but also as an act of systemic repression aimed at the destruction of the Ukrainian peasantry.

Conclusions. The «Manchester Guardian» gave particular importance to covering the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine, as this topic resonated deeply with European readers. On the one hand, they inspired parts of Western society to criticize the USSR and even raised concerns among some politicians. On the other hand, Soviet sympathizers perceived these articles as propaganda aimed at discrediting the new socialist order. While some saw in these reports a truthful depiction of the horrors of the Holodomor, others argued that the newspaper exaggerated the scale of the tragedy or misused facts to foster anti-Soviet rhetoric. Despite these polarized reactions, the articles contributed to shaping the image of the Soviet Union as a harsh, repressive system that disregarded human rights for political ideals. This, in turn, influenced subsequent perceptions of the USSR on the international stage.

Keywords: Holodomor, mass media, genocide, English-language media, USSR, «Manchester Guardian», Ukraine, Ukrainian peasantry.

Дяжур Денис

аспірант, кафедра археології та спеціальних історичних дисциплін, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-2931-2604>

email: dyazhurd@gmail.com

Бібліографічний опис статті: Дяжур, Д. Роль газети «Manchester Guardian» у відображенні Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. *Український селянин*. 2024. Вип. 33. С. 94–100. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-33-Dyazhur>

РОЛЬ ГАЗЕТИ «MANCHESTER GUARDIAN» У ВІДОБРАЖЕННІ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РР. В УКРАЇНІ

Анотація. Мета статті. Автор статті ставить за мету проаналізувати роль британської газети «Manchester Guardian» у висвітленні Голодомору 1932–1933 рр. в Україні.

Наукова новизна. Висвітлення Голодомору 1932–1933 рр. в Україні в англомовних медіа є значущою частиною загальних студій з історії цієї трагедії. Детальнішого розгляду потребують матеріали газети «Manchester Guardian». Запропонована стаття доповнює попередні роботи, акцентуючи увагу на критичній позиції цього видання щодо радянської політики. Аналіз таких матеріалів виявив, яким чином «Manchester Guardian» відображала Голодомор з гуманітарного, економічного та соціально-політичного погляду. Матеріали «Manchester Guardian» розкривають Голодомор не лише як економічну катастрофу, а й як акт системного придушення, спрямованого на знищення українського селянства.

Висновки. Газета «Manchester Guardian» надавала особливого значення висвітленню Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, адже ця тема спричинила резонанс серед європейських читачів. У той час, коли багато країн на Заході спостерігали за СРСР як за експериментом у сфері соціальної справедливості та економічного прогресу, такі статті деміфологізували цю ідеалізовану картину. Проте реакція на статті була суперечливою. З одного боку, ці матеріали надихали частину західного суспільства на критику СРСР і навіть викликали занепокоєння серед деяких політиків. З іншого — симпатки Радянського Союзу сприймали це як пропаганду, спрямовану на дискредитацію нового соціалістичного ладу. В той час, як одні бачили у цих публікаціях правдиву картину жахів Голодомору, інші стверджували, що газета перебільшує масштаби трагедії або зловживає фактами для формування антирадянської риторики. Незважаючи на неоднозначні реакції, ці статті зробили внесок у формування образу Радянського Союзу як країни з жорсткою, репресивною системою, яка нехтує правами людини заради політичних ідеалів, що вплинуло на подальше сприйняття СРСР на міжнародній арені.

Ключові слова: Голодомор, мас-медіа, геноцид, англomовні ЗМІ, Україна, СРСР, «Manchester Guardian», українське селянство.

Постановка проблеми.

Для Європи, яка тільки-но оговталася після Першої світової війни і спостерігала за змінами у світовій політиці, новини про голод у СРСР мали важливе значення. Європейська преса відіграла значну роль у поширенні інформації про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні, але не всі видання зважувалися відкрито критикувати радянський режим. Однією з газет, яка висвітлювала тему Голодомору, була британська «Manchester Guardian» (сучасна «Guardian»). У серії статей, розміщених на її сторінках, йшлося про страждання українського народу, ставилися під сумнів політика Радянського Союзу щодо колективізації та використання нематеріальних ресурсів. Видання привертало увагу до моральних і політичних аспектів цієї трагедії, представляючи її не лише як економічну катастрофу, але й як акт системного нищення народу, що прагнув зберегти свою ідентичність та автономію. Тема Голодомору 1932–1933 рр. в Україні привертала увагу міжнародної громадськості. Журналісти «Manchester Guardian», які мали доступ до обмежених свідчень, стали одними з перших, хто відкрито заговорив про цю трагедію. Газета відіграла важливу роль у формуванні міжнародної думки про Радянський Союз як державу, яка готова йти на безпрецедентні заходи для контролю над населенням, навіть якщо це призводить до катастрофічних наслідків для людського життя.

У серії статей «Радянська влада і селянство» (The Soviet and the Peasantry) видання «Manchester Guardian» приділило значну увагу соціально-економічним аспектам життя українського селянства під час колективізації та Голодомору 1932–1933 рр. Дописувачі газети детально розкрили радянську політику конфіскації зерна, що залишала селян без засобів для виживання. Автори публікацій наголошували на тому, що радянська влада цілеспрямовано експортувала зерно, аби забезпечити економічні інтереси держави за кордоном, незважаючи на кризу голоду в країні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Дослідження Голодомору є багатопланою науковою темою, до якої долучилися як іноземні, так і українські вчені. Вагомий внесок у вивчення питань, дотичних до теми нашої статті зробили Андрій Козицький¹; Віктор Гудзь²; Андрій Міхеєв³; Володимир В'ятрович⁴.

Однак, незважаючи на вагомий внесок згаданих та інших науковців у вивчення питання висвітлення Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. в Україні в іноземних англomовних ЗМІ, досить велика частка публікацій, зокрема у газеті «Manchester Guardian», все ще залишається нерозглянутою.

Мета статті.

Автор статті ставить за мету проаналізувати роль британської газети «Manchester Guardian» у висвітленні Голодомору 1932–1933 рр. в Україні.

1 Козицький А. Велика брехня. Методи, нарративи та динаміка заперечення Голодомору. Харків. 2023. 368 с.

2 Гудзь В. Початковий етап дослідження історії Голодомору в Україні. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки».

3 Mikheiev A. Reaction of the English-speaking world on the Holodomor 1932–1933 in Soviet Ukraine. *European philosophical and historical discourse*. 2022. 8, P. 26–32.

4 В'ятрович В. Як замовчати Голодомор—10 уроків від КГБ. URL: <https://varta.kharkov.ua/articles/1095511>.

Виклад основного матеріалу.

Газета «Manchester Guardian» була заснована на початку XIX ст. в Манчестері, у Великобританії, як ліберальне видання, яке прагнуло представляти інтереси середнього класу та виступати за реформи в суспільстві. Спочатку газета приділяла значну увагу місцевим новинам, але з часом розширила свій вплив і стала національним і міжнародним джерелом інформації. «Manchester Guardian» послідовно дотримувалася принципів об'єктивності та високих журналістських стандартів, що сприяло її репутації як авторитетного джерела новин. У 1930-х роках газета почала активно висвітлювати міжнародні події, включаючи Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. Особливість «Manchester Guardian» полягала в її готовності публікувати матеріали, які кидали виклик офіційній радянській пропаганді. У період 1932–1933 рр., коли радянська влада заперечувала Голодомор, це видання виступило платформою для висвітлення масштабів гуманітарної катастрофи.

Під час дослідження нами було проаналізовано 44 публікації, які стосувалися подій в Україні, колективізації, голоду та інших аспектів радянської реальності, опублікованих у «Manchester Guardian» протягом 1933 р. Ми виокремили такі їх основні типи.

Колонки (аналітичні замітки). Наприклад: «Sabotage in Russia. Grain collection» (Саботаж у Росії. Збирання зерна) (04.01.1933); «The Russian harvest mystery» (Таємниця російського врожаю) (22.09.1933).

Ці матеріали концентруються на аналізі радянської економічної та політичної ситуації, особливо щодо збору зерна та стану сільського господарства.

Статті. У них подано глибший контекст подій, наприклад: серія «The Soviet and the peasantry» (Радянська влада і селянство) (25–28.03.1933); «The Soviet countryside» (Радянське село) (17–21.10.1933).

У цих матеріалах розкрито взаємовідносини радянської влади та селянства, зацентровано увагу на примусовій колективізації та її негативних гуманітарних наслідках.

Листи до редакції та репортажі. Ця категорія є найчисельнішою та включає такі публікації, як: «Famine in Russia. Englishman's Story» (Голод у Росії. Історія англійця) (30.03.1933); «The harvest in the Ukraine. A visitor's impressions» (Урожай в Україні. Враження відвідувача) (28.08.1933); «Famine in Soviet Ukraine. A refugee's letter» (Голод у радянській Україні. Лист біженця) (02.09.1933).

Ці матеріали ґрунтуються на свідченнях очевидців та іноземних відвідувачів, які були свідками наслідків Голодомору. Особливо цінними є їхні детальні описи тогочасних умов життя українського селянства.

На сторінках «Manchester Guardian» йшлося про те, як радянська влада свідомо насильницькими методами вилучала зерно в українських селян, ігноруючи катастрофічні наслідки цих заходів для виживання населення. Така політика авторами дописів визначалася, як війна радянської влади проти селянства: «Класова війна велася енергійно, і пролетаріат, представлений ДПУ (Державне політичне управління) та військовими, здолав і повністю розгромив своїх ворогів серед селянства, які намагалися приховати трохи своїх продуктів, щоб прогодувати себе взимку», — йшло в одній з статей газети⁵. Такі дії спричинили масові страждання та смерті, що, за версією видання, були безпосереднім наслідком насильницької колективізації та політики центрального планування.

Низка розміщених у газеті матеріалів містила інформацію про занедбаний стан сільськогосподарських угідь. Зокрема, увагу було звернено на те, що «поля занедбані й заросли бур'янами; ніде не видно худоби, мало коней; тільки військові та ДПУ добре нагодовані, решта населення явно тероризоване голодом»⁶. Цей образ підкреслював контраст між ресурсами, що спрямовували на підтримку репресивного апарату, та голодом, від якого страждали селяни.

В окремих статтях акцентувалося на розриві між селянськими реаліями та радянською пропагандою. Тоді, як офіційні радянські видання звітували про успіхи колективізації та

⁵ The Soviet and the peasantry. Observer's note. I. Famine in North Caucasus. (1933). *Manchester Guardian*, Sat, Mar 25. P. 14.

⁶ The Soviet and the peasantry. Observer's note. III. Poor harvest in prospect. (1933). *Manchester Guardian*, Tue, Mar 28. P. 9.

позитивні наслідки індустріалізації, реальні умови життя українських селян малювались у газеті «Manchester Guardian» у похмурих тонах. Дописувачі цієї газети звертали увагу на дегуманізацію селян, яких більшовики трактували, як ресурс, що підлягав контролю з боку держави. Як зазначала редакція: «Селянство в цьому регіоні мало забезпечувати експорт для фінансування п'ятирічного плану; їх треба було, — як сказав Сталін, — зробити «резервом пролетаріату»; і ці «резерви» треба було мобілізувати, зробити доступними, тобто колективізувати»⁷. Фактично у такий спосіб редакція газети показувала, що радянський уряд розглядав голод не як трагедію, а як побічний ефект політики, яку не збиралися змінювати.

Серія статей «The Soviet and the Peasantry» у «Manchester Guardian» містила чітку політичну критику радянської політики колективізації, підкреслюючи її репресивний характер. Газета засуджувала підхід радянської влади до управління сільським господарством, характеризуючи його як механізм примусового контролю та експлуатації селянства. Як зазначав один із авторів, «політичні відділи, що складаються переважно з військових та ДПУ, були створені по всій країні і відповідали за збір урожаю. Вони женуть селян у поля, змушують їх працювати і забирають більшу частину того, що вони виробляють»⁸. Ці політичні відділи, за описом газети, стали основним інструментом примусу, що підтримував систему збору врожаю, незважаючи на жахливі умови, в яких насправді перебували селяни України у 1932–1933 рр.

Навіть коли партія почала перейматися «запамороченням від успіхів», зважаючи на масштаби і наслідки колективізації, це не змінювало реалій для селян, які були змушені працювати в умовах, що не забезпечували їм основних засобів до існування⁹. Одним із основних об'єктів критики з боку видання була радянська політика примусового вилучення зерна та ресурсів у селян без врахування їхніх основних потреб, що призводило до голоду і страждань. У виданні неодноразово висловлювалася думка, що радянська держава ставила політичні та економічні інтереси вище за життя мільйонів своїх громадян, залишаючи їх без продовольства для виконання експортних зобов'язань.

Критика також спрямовувалася на авторитарний характер радянського уряду, який, за словами журналістів, не зважав на наслідки своєї політики для населення. «Manchester Guardian» вказувала на те, що радянська влада свідомо використовувала голод як інструмент політичного контролю, знищуючи опір селян, які виступали проти колективізації: «Політика не могла бути неправильною, а тому повинні бути винні — окремі особи чи класи. Це призводило до нової хвилі репресій, спрямованих цього разу не лише проти куркулів, але й проти кожного, хто підозрювався у протидії політиці уряду»¹⁰.

Автор статті, уривок якої було розглянуто вище, об'єктивно відтворив цей процес як війну радянського режиму проти власного народу. Ворожість радянської влади була спрямована безпосередньо на селянство, яке вважалося носієм української національної ідентичності та традиційного укладу життя. У такому контексті критика газети стосувалася морального складника політики радянської влади, яка, на думку автора, принесла свідомі людські жертви заради політичних цілей.

У серії статей «Радянська влада і селянство» українські селяни зображені як жертви радянської політики колективізації та примусового вилучення зерна. Автори неодноразово підкреслювали їхню повну беззахисність перед всевладдям репресивного державного апарату, який ставився до селян як до ресурсу для досягнення політичних цілей. Відповідно до цього, радянська влада не зважала на селян, на їхнє життя та добробут, коли мова йшла про реалізацію колективістських планів. Як зауважувала газета, Україна завжди була територією з власною культурою та традиціями, «більше окремою країною, ніж Північний Кавказ», з її «південним, а не східним» характером та «достатком, до якого люди звикли»¹¹. Проте тепер

7 The Soviet and the peasantry. Observer's note. I. Famine in North Caucasus. (1933). *Manchester Guardian*, Sat, Mar 25. P. 14.

8 The Soviet and the peasantry. Observer's note. III. Poor harvest in prospect. (1933). *Manchester Guardian*, Tue, Mar 28. P. 9.

9 The Soviet and the peasantry. Observer's note. I. Famine in North Caucasus. (1933). *Manchester Guardian*, Sat, Mar 25. P. 14.

10 Так само, С. 14.

11 The Soviet and the peasantry. Observer's note. II. The hunger in the Ukraine. (1933). *Manchester Guardian*, Mon, Mar 27. P. 9.

вона також голодує і «голод» — це слово, яке автор чув найчастіше під час своїх подорожей Україною в 1932–1933 роках¹².

Газета акцентувала увагу і на катастрофічних умовах, в яких опинилися українські селяни, що змушені були жити в постійному голоді та страху. Видання подавало інформацію, в якій йшлося про те, як люди втрачали усе, що мали в умовах примусової колективізації. У цьому злидненному стані, як підкреслювала «Manchester Guardian», селяни намагалися вижити на «картоплі й просі з серпня» і часто не мали хліба чи м'яса, як раніше¹³. Автор статті додавав: «Україна до революції була одним з найбільших світових виробників пшениці, а тепер, щоб знайти селян у більш нещасних умовах, треба поїхати до Аравії»¹⁴. Опис голодних і зневірених селян, змушених боротися за виживання без підтримки чи допомоги з боку влади, об'єктивно відтворював реальність, в якій перебували мільйони українців під час Голодомору 1932–1933 рр. в Україні.

У статтях також детально описано фізичні та емоційні страждання селянства, яких воно зазнало від геноцидної політики радянського уряду. Газета описувала зміни в настроях селян, які відчували себе забутими та покинутими, що підкреслювало дегуманізацію та відчай, в якому перебувало сільське населення України. «Інколи тіла селян, що просили підвезти їх на поїзді від однієї станції до іншої, були опухлими — неприємне видовище викликане нестачею їжі», — зазначав автор, змальовуючи жахливий стан людей¹⁵. Ці описи надають виразності моральному осуду політики, що зруйнувала життя мільйонів селян.

На сторінках часопису йшлося і про соціальний розрив, який виник унаслідок колективізації та руйнування традиційного укладу життя селян. «Manchester Guardian» підкреслювала, що політика колективізації знищила звичний спосіб життя українського селянства, залишивши його у стані соціальної ідентифікаційної кризи. В одному з матеріалів як приклад газета подала діалог із селянином, який говорив: «До революції у нас була корова і достатньо, щоб її годувати; було багато хліба, іноді навіть м'ясо. Тепер у нас тільки картопля і просо»¹⁶. Ці слова відображають настрої серед селян, передаючи їх зневіру у владі, спричинену колективізацією, яка забрала у них не лише матеріальне, а й соціальне та культурне життя.

Серія статей у «Manchester Guardian» позначена нищівною критикою негативної радянської політики та її впливу на українське селянство. Видання використовувало яскраво емоційні формулювання, аби підкреслити наслідки голоду і відсутність людяності у ставленні радянської влади до свого народу. Крім того, у статтях наведено описи голодуючих і зневірених людей, щоб підкреслити безпорадність українського селянства. Анонімний автор статті зазначив, що бачив, як у Дніпропетровську під конвоєм вели партію селян, «очевидно куркулів», що підкреслювало беззахисність і страх у суспільстві¹⁷. Такий підхід дозволяв газеті звертатися до моральних цінностей читачів і підсилити критичне ставлення до політики колективізації, демонструючи, що її наслідки виходять за рамки суто економічних питань і мають глибокий гуманітарний вимір.

Риторика газети часто підкреслювала розрив між офіційною пропагандою Радянського Союзу та реальністю, яку описував автор. «Manchester Guardian» висміювала твердження радянської влади про успіхи колективізації, показуючи, що ці заяви йдуть у розріз із реальними стражданнями на місцях, піддавала сумніву правдивість офіційної радянської інформації, а також розкривала деструктивність і фальшивість радянської пропаганди, протиставляючи їй інформацію про реальне становище голодуючих селян.

Висвітлення цієї теми спричинило резонанс серед європейських читачів. Тоді, як багато країн на Заході спостерігали за СРСР як за експериментом у сфері соціальної справедливості та економічного прогресу, такі статті спростовували цю ідеалізовану картину. Реакція

¹² Так само, С. 9.

¹³ Так само, С. 10.

¹⁴ Так само, С. 10.

¹⁵ Так само, С. 10.

¹⁶ Так само, С. 10.

¹⁷ Так само, С. 10.

на статті з боку читачів була суперечливою. З одного боку, ці матеріали надихали частину західного суспільства на критику СРСР і навіть викликали занепокоєння в окремих політиків. З іншого — симпатичні Радянського Союзу сприймали це як пропаганду, спрямовану на дискредитацію нового соціалістичного ладу. Тоді, як одні бачили у цих публікаціях правдиву картину жахів Голодомору, інші стверджували, що газета перебільшує масштаби трагедії або зловживає фактами для формування антирадянської риторики.

У відповідь на публікації, розміщені у «Manchester Guardian», з'явилася значна кількість листів від читачів із різними поглядами на ситуацію в Україні. Вони відображали неоднозначне сприйняття читацькою аудиторією повідомлень про голод у Радянському Союзі, що можна пояснити, зокрема, впливом радянської пропаганди. Окремі автори листів підтримували позицію газети про існування голоду в Україні та інших регіонах СРСР, описуючи жахливі умови життя селян і підтверджуючи правдивість інформації, поданої в статтях. Інші — заперечували факт голоду або ставили під сумнів точність і об'єктивність висвітлення цієї теми, часто демонструючи симпатії до радянської влади.

Серед тих, хто виступав на захист радянської політики і заперечував голод, була Джоан Бошамп — британська соціалістка та прихильниця СРСР. Її листи до редакції відображали точку зору, що голод є перебільшенням або вигадкою і що повідомлення про нього є частиною антирадянської пропаганди. Наприклад, в одному зі своїх листів під назвою «Врожай у Росії. Організовані тури» вона писала що «у липні цього року я проїхала сотні миль по Радянській Україні без гίδα чи перекладача, звичайними російськими потягами («третій» клас), заповненими звичайними росіянами — селянами, робітниками, червоноармійцями тощо, з якими я спілкувалася абсолютно вільно. Я розмовляла із селянами та купувала у них їжу на численних станціях, де ми зупинялися»¹⁸. Поширення подібних повідомлень демонструє, як радянська пропаганда впливала на західних симпатиків та формувала їхню думку, навіть коли факти свідчили про протилежне.

З іншого боку, одна з публікацій за авторством Гарета Джонса є відповіддю на серію статей «The Soviet and the Peasantry». У ній він підтримав позицію «Manchester Guardian» про реальність голоду та складну ситуацію українського селянства. Г. Джонс описав власні спостереження, зроблені під час поїздок до Росії та України, де він бачив знедолене селянство, виснажене нестачею їжі. Він підтвердив, що в багатьох селах запаси їжі закінчилися задовго до наступного врожаю, і люди змушені були жити в умовах, які загрожували їхньому життю: «У майже кожному селі запас хліба закінчився два місяці тому... і селяни запевнили мене, що мешканці тих хат помирають від голоду»¹⁹.

Він також зазначив, що його свідчення збігаються з даними, отриманими від інших іноземців, що перебували в СРСР, а також з інформацією, отриманою від селян, які підтверджували реальність голоду. Його лист є вагомим і не єдиним контраргументом проти заперечень з боку радянських симпатиків і, зокрема, підкреслює, що справжня ситуація в Україні була критичною та значно гіршою, ніж намагалася представити радянська влада. Статті серії «Радянська влада і селянство» сприяли початку дискусії серед читачів газети, листи яких впродовж другої половини 1933 р. регулярно публікувалися на сторінках газети «Manchester Guardian», сприяючи висвітленню факту голоду в Україні та боротьбі з дезінформацією стосовно Голодомору 1932–1933 рр.

Висновки.

Статті серії «Радянська влада і селянство» відображають чітку позицію «Manchester Guardian» щодо радянської політики: видання говорило про неї як фактично гуманітарну катастрофу, що стала наслідком жорсткої, репресивної політики радянського уряду. Газета не лише подавала факти, але й застосовувала емоційно забарвлену риторику, щоб викликати співчуття до українського народу та обурення щодо дій СРСР. Статті демонструють глибокий скептицизм щодо радянської системи, підкреслюючи її байдужість до життя та добро-

¹⁸ Beauchamp, J. (1933). The harvest in Russia. «Managed tours». *Manchester Guardian*, Thu 07. P. 18.

¹⁹ Jones G. (1933). The peasants in Russia. Exhausted supplies. *Manchester Guardian*, Mon, May 08. P. 18.

буту населення, а також безжальне ставлення до селянства. «Manchester Guardian» відкрито критикувала радянський уряд, описуючи його дії як цілеспрямоване знищення українського селянства і робила це в той час, коли багато західних країн намагалися не помічати цієї проблеми, зважаючи на власні політичні та економічні інтереси. Такі публікації формували у читачів розуміння того, що ситуація в Радянському Союзі не є просто внутрішньою кризою, а має глобальні наслідки. У такий спосіб «Manchester Guardian» стала важливим інструментом протистояння радянській пропаганді, показуючи світу реальність, яка залишилася прихованою за залізною завісою Радянського Союзу.

Отже, необхідно зазначити що розглянуті матеріали є надзвичайно важливим джерелом не лише для вивчення історії Голодомору 1932–1933 рр., але й для аналізу впливу пропаганди на сприйняття історичних подій. Подальше дослідження публікацій у «Manchester Guardian» та інших англомовних виданнях передбачає проведення детального аналізу змісту цих текстів, перевірку наведених у них фактів, а також порівняння достовірних свідчень про Голодомор із матеріалами, що містили елементи радянської пропаганди. На особливу увагу також заслуговує переклад цих статей на українську мову, що дозволить зробити їх доступними для ширшої аудиторії та сприятиме глибшому розумінню не лише Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. в Україні, але й ролі ЗМІ у формуванні уявлень про історичні події.

References:

1. Beauchamp, J. (1933). The harvest in Russia. «Managed tours». Manchester Guardian, Thu 07, 18. [in English].
2. Gudz, V. (2014). Pochatkovyi etap doslidzhnia istorii Holodomoru v Ukraini. [The initial stage of research of the famine in Ukraine]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia» [Scientific notes of the National University «Ostroh Academy»]*, 22, 234–246. [in Ukrainian].
3. Holodomor 1932–1933 rr. v Ukrayini na storinkakh hetmans'koyi presy: hazety «Sich» i «Nash styah» [The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine on the Pages of Hetmanate Press: Newspapers «Sich» and «Nash styah»]. 2024. Cherkasy. [in Ukrainian].
4. Jones G. (1933). The peasants in Russia. Exhausted supplies. Manchester Guardian, Mon, May 08, 18. [in English].
5. Kozytskyi, A. (2023). Velyka brekhnia. Metody, naratyvy ta dynamika zaperechennia holodomoru. [The Big Lie: Methods, Narratives, and Dynamics of Holodomor Denial]. Kharkiv. [in Ukrainian].
6. Mikheiev, A. (2022). Reaction of the English-speaking world on the Holodomor 1932–1933 in Soviet Ukraine. *European philosophical and historical discourse*, 8, 26–32. [in English].
7. The Soviet and the peasantry. Observer's note. I. Famine in North Caucasus. (1933). *Manchester Guardian*, Sat, Mar 25, 13–14. [in English].
8. The Soviet and the peasantry. Observer's note. II. The hunger in the Ukraine. (1933). *Manchester Guardian*, Mon, Mar 27, 9–10. [in English].
9. The Soviet and the peasantry. Observer's note. III. Poor harvest in prospect. (1933). *Manchester Guardian*, Tue, Mar 28, 9–10. [in English].

Надійшла до редакції / Received: 22.10.2024

Схвалено до друку / Accepted: 30.11.2024

УДК: 94:[314.14:612.391](477)''1932/1933'':82-94Кравченко

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-33-Marochko>

Vasyl Marochko

Doctor of Historical Sciences, Professor, chief researcher of the, Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-7397-0550>

e-mail: marochkovasyl56@gmail.com

Bibliographic Description of the Article Marochko, V. (2024) “We won this war...” Unrecorded confession of Mendel Khataevich. *Ukrainskyi Selianyn. Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 33, 101–111. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-33-Marochko>

**«WE WON THIS WAR...»: AN UNRECORDED CONFESSION
OF MENDEL HATAYEVICH**

Abstract. The purpose of the article is to establish the historical authenticity of the events and phenomena highlighted in the memoirs of the Soviet emigrant-fugitive Viktor Kravchenko — «I chose freedom».

The scientific novelty of the research results lies in the scientific and historical interpretation of the key points of the memoir edition. They refer to the assessment judgments of a Party-Soviet official about the Holodomor. The object of the study is the statement of Stalin's envoy to Ukraine, Mendel Khataevich, who recognized the artificial famine in Ukraine as a war against the peasants. The subject is the verification of the content of key quotations, their factual content, and the establishment of historical authenticity. A comparison of public speeches and official correspondence of the party leader with their retrospective reproduction in the mentioned book proves a logical connection between them.

The methodology is determined by the formulation of the problem, so specific methods of historical and archeographic research were used. Textological analysis required the use of the historical-comparative method, fragmentation of the work according to the chronology of events. Reconciling the personal and political life of a Soviet government official necessitated the use of a universal biographical method.

Author's conclusions. Memoirs, memories of eyewitnesses are an important source of «oral history». Western researchers cited the mentioned book and the circumstances of its author's escape to the United States. No one denied his assessments, did not question the authenticity of the events. Western historiography relied on the memoirs of ex-Soviet figures who emigrated. It is noted that Khataevich's official speeches correspond to the «word and spirit» of his «off-the-record» confessions recorded in Kravchenko's memoirs. The compilers of the 2022 Ukrainian-language edition of the work also confirmed the authenticity of the text, but without its historical verification by comparing materials.

Key words: Holodomor, Viktor Kravchenko, Mendel Hatayevich, grain harvests, Ukraine, repression, Stalin, political terror, emigrant.

Василь Марочко

доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник, Інститут історії України НАН України, м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-7397-0550>

e-mail: marochkovasyl56@gmail.com

Бібліографічний опис статті: Марочко В. «Ми виграли цю війну...»: непротокольне зізнання Менделя Хатаєвича. *Український селянин*. 2024. Вип. 33. С. 101–111. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-33-Marochko>

**«МИ ВИГРАЛИ ЦЮ ВІЙНУ...»: НЕПРОТОКОЛЬНЕ ЗІЗНАННЯ
МЕНДЕЛЯ ХАТАЄВИЧА**

Анотація. Метою статті є встановлення історичної достовірності подій і явищ, висвітлених у спогадах радянського емігранта-втікача Віктора Кравченка «Я обрав свободу».

Наукова новизна результатів дослідження полягає у науково-історичному тлумаченні ключових моментів мемуарного видання. Вони стосуються оціночних суджень партійно-радянського посадовця про Голодомор. Об'єктом дослідження постає висловлювання сталінського посланця в Україні Менделя Хатаєвича, який визнав штучний голод в Україні війною проти селян. Предметом є верифікація змісту ключових цитат, їх фактологічне наповнення, вста-

новлення історичного факту. Порівняння публічних промов та службово-відомчого листування партійного керівника з їх ретроспективним відтворенням у зазначеній книзі доводить логічний зв'язок між ними.

Методологія зумовлена постановкою проблеми, відтак були використані конкретні методи історичного та археографічного досліджень. Текстологічний аналіз вимагав застосування історично-порівняльного методу, фрагментації твору за хронологією подій. Узгодження особистого і політичного життя радянського урядовця зумовило необхідність залучення універсального методу біографістики.

Висновки. Мемуари, спогади очевидців становлять важливе джерело «усної історії». Західні дослідники цитували згадану книгу та обставини втечі її автора до США. Ніхто не заперечував його оцінок, не піддав сумніву достовірність подій. Західна історіографія опиралася на мемуари колишніх радянських діячів, які емігрували. Зазначено, що офіційні промови М. Хатаєвича відповідають «слову і духу» його «непротокольних» зізнань, зафіксованих у спогадах В. Кравченка. Упорядники україномовного видання твору 2022 р. також підтвердили достовірність тексту, але без його історичної верифікації шляхом співставлення матеріалів.

Ключові слова: Голодомор, Віктор Кравченко, Мендель Хатаєвич, хлібозаготівлі, Україна, репресії, Сталін, політичний терор, емігрант.

Постановка проблеми.

Фраза «Ми виграли цю війну» належить Менделю Хатаєвичу — секретареві ЦК, члену політбюро ЦК КП(б)У та секретареві Дніпропетровського обкому партії. Вона постає у ретроспективній інтерпретації колишнього уповноваженого Дніпропетровського обкому партії з хлібозаготівель В. Кравченка. Загадкова історія таємної зустрічі партійно-номенклатурного посадовця і студента Харківського технологічного інституту мала ознаки політичного детективу. Протоколу їхньої розмови не існує, адже вона відбулася віч-на-віч. Важливо виявити його агресивно-войовничу риторику у публічних промовах та службовому листуванні, встановити подібність висловлювань. Наскільки карально-репресивна фразеологія засвідчувала готовність першого секретаря обкому партії до злочинних дій, перейти від закликів до практичного терору? Чи могли спонукати до організованого терору голодом світоглядні та ідеологічні фактори, його ментальне налаштування? Отже, маємо усе це з'ясувати, досліджуючи реальні події та їх ретроспективне тлумачення В. Кравченком.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Уперше зазначений вислів М. Хатаєвича згадується у монографії американського ученого Р. Конквеста «Великий терор» 1968 р.¹ Він довірливо використав усі монологи партійного посадовця, відтворені В. Кравченком у мемуарах². Вони зустрічаються також у монографії «Жнива скорботи» 1986 р.³ Жодного сумніву авторитетного дослідника сталінізму стосовно достовірності висловлювань. Радянська історіографія уникла будь-якої згадки книги В. Кравченка. Про неї забули автори першої в Україні колективної монографії про Голодомор⁴. Агресивне висловлювання М. Хатаєвича висвітлено в окремих українських газетах⁵. Його політична діяльність не залишилася поза увагою українських істориків, але без критичного аналізу тексту спогадів В. Кравченка⁶. Історична постать М. Хатаєвича потрапила до «Енциклопедії історії України»⁷, а також «Енциклопедії Голодомору»⁸. Текстологічний аналіз мемуарів В. Кравченка не досліджувався належним чином, тобто критично.

Мета статті.

Мета статті полягає у всебічному вивченні джерела суб'єктивного походження з опорою на архівні документи, періодику, офіційні й службові тексти. Маємо дослідити обставини і мотивацію використання посадовцями агресивної риторики шовіністичного змісту. Непротокольне зізнання М. Хатаєвича потребує системного виявлення подібних суджень сталінського опричника в Україні, тобто порівняльного аналізу.

1 Conquest R. The Great Terror: Stalin's Purge of the Thirties. New York: Macmillan, 1968. XIV. 663 p.

2 Kravchenko Viktor. I Chose Freedom. The Personal and Political Life of a Soviet Official. New York: Charles Scribner's Sons, 1946. 496 p.

3 Conquest Robert. The Harvest of Sorrow. Soviet Collectivization and the Terror-Famine. New York: Oxford University Press, 1986. 412 p.

4 Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. Київ: Наукова думка, 2003. 886 с.

5 Жінки переносили голод легше. Газета по-українськи. 2011. 25 листопада

6 Дорошко М. С. Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20–30-ті роки XX століття: соціоісторичний аналіз. К.: Видав. поліграф. Центр «Київський університет», 2004. 154 с.

7 Мовчан О.М. Хатаєвич (Мордухович) Мендель Маркович. Енциклопедія історії України. Т.10. К., 2013. С.363–364.

8 Енциклопедія Голодомору 1932–1933 років в Україні / Вступ. слово Євгена Нищука; Передмова, авторський текст Василя Марочка. Дрогобич, 2018. С.476–481.

Виклад основного матеріалу.

Політична кар'єра М. Хатаєвича справді виявилася карколомною. У свої 18 років він торгував газетами у власному кіоску міста Гомеля, а у 30 років уже очолив Одеський губком КП(б)У на початку 1920-х рр.⁹ Згодом п'ять років поспіль працював секретарем Середньоволзького крайкому ВКП(б). Жовтневий переворот 1917 р. скасував не лише ганебну межу «осілости» для «єврейської людності», але й усі обмеження для соціально-політичної діяльності, освіти, культури.

Поява М. Хатаєвича в Україні періоду Голодомору — не випадковість, а логічне визнання навичок запопадливого виконавця особистих доручень Й. Сталіна. У жовтні 1932 р. в Україні уже діяла хлібозаготівельна група на чолі з В. Молотовим. Вона системно і безжалісно позбавляла українських селян хліба. Навіщо «перекинули» ще й М. Хатаєвича, адже ситуація на Поволжі була катастрофічною? Питання номенклатурне і ситуативне: він уже мав досвід депортації 25-ти тисяч «заможного-куркульських господарств» Середньої Волги, використання карально-репресивних методів проти селян, створення і застосування «тріжок для позасудової розправи» над «куркулями-терористами», приборкання навали «100 тисяч» біженців голоду з Казахстану у 1930 р. до Поволжя. Перелічені «якості» партійного керівника зафіксовані у його листах, промовах, зверненнях, які збереглися в архівних фондах ВКП(б).

Вражає невгамовна ініціативність М. Хатаєвича, самовихваляння організаторських здібностей, неабиякої виконавської дисципліни, більшовицької принциповості, готовність до рішучих дій і номенклатурна зверхність та повчальність до підлеглих. Й. Сталіну подобалися подібні «простачки», але вождь не любив надмірного «скиглення», критики недоліків колективізації тощо. Партійна дисципліна вимагала вичерпної звітності від владних структур. «Окозамилування», замовчування і надмірне підкреслювання досягнень могли коштувати посади, свободи й навіть життя. М. Хатаєвич обрав іншу крайність: удавану відвертість, «більшовицьку принциповість» стосовно виявлення «прориву». Весною 1930 р. він не приховував від Й. Сталіна «голодної масовки з вимогами хліба», масовий виїзд колгоспників Поволжя за хлібом, наважився запропонувати видачу натуральних авансів під майбутній урожай, стимулювання власників гужового транспорту для вивозу зерна з віддалених районів¹⁰. Просив Москву залишити для потреб краю збір мірчука (податок з млинів). Його гнівно вилаяв тоді Нарком постачання СРСР А. Мікоян. Невгамовний М. Хатаєвич запропонував перегляд плану хлібозаготівель, зменшити його для колгоспів Середньої Волги, але отримав відсіч Л. Кагановича і П. Постишева. «Думаємо дуже вилаяти і рішуче відхилити», — заявили ревниві сталінські посіпаки¹¹. Прохання зменшити план заготівлі — не благочинний поступок М. Хатаєвича, а передчуття його невиконання і неминучого партійного покарання. Номенклатурне брало гору над людським.

Хаотичні й сумбурні рефлексії М. Хатаєвича не мали жодного відношення і натяку на прояв гуманності, співчуття до голодних селян. Особиста відповідальність та інстинкт самозбереження правили ним. На жовтневому (1931 р.) пленумі ЦК ВКП(б) він сміливо заявив, що «план 100 млн пудів виконати неможливо»¹². Попереджав Кремль про можливий «дефіцит» насіння, фуражу, продовольства весною 1932 р. Оптимальним вважав 58 млн пудів, позаяк виснажений кінь «заборонувати і посіяти не зможе». Застережлива позиція на кшталт: «я попереджав!». Отже, до свого другого «пришестя» в Україну, М. Хатаєвич навчився розмовляти езопівською мовою з вищим політичним керівництвом, а також менторському ставленню до підлеглих. Повчати, надихати, карати, стимулювати їхню політичну сміливість — стало його другим характером.

Сходження В. Кравченка на політичний Олімп виявилось полохливим, суперечливим і дуже болісним. У 1920 р. 15-річний хлопчак зі своїм братом Костянтиним поступили на навчання до Єрастівського сільськогосподарського училища (Верхнедніпровська «нижча» сіль-

9 Лозицький В.С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1941). Київ: Генеза, 2005. С.279.

10 Голод в СССР. 1929–1934. Том первый. 1929 — июль 1932. Документы. М., 2011. С.407.

11 Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. М., 2001. С.58.

12 Голод в СССР. 1929–1934. Том первый. 1929 — июль 1932. Кн.1. М., 2011. С.531.

ськогогосподарська школа). Її заснував у 1899 р. місцевий меценат Ераст Бродський¹³. Смерть В. Леніна глибоко вразила В. Кравченка, який щиро переймався втратою вождя. Заповзятю сприйняв заклик на відбудову шахт Донбасу.

Історична мемуаристика є специфічним джерелом особистого походження. Завдання історика перевіряти факти, встановлювати їхню достовірність. Мемуари В. Кравченка, крім англomовного оригіналу 1946 р., постали українською у 1948 р.¹⁴ Вони справді мали вигляд політичного детективу зі шпигунськими пристрасями, а також із фрагментами романтично-любовних історій. Особисте життя студента, інженера-технолога, емігранта-біженця, ніби оголений нерв, майстерно відтворене у рефлексіях безпосереднього учасника подій. Вражає неприхована ненависть до чекістів, які переслідували його усе свідоме життя. Отже, два персонажі, які уособлюють різні долі, рухалися на зустріч один одному, а можливо паралельними курсами.

Усі історичні джерела рівнозначні, якщо вони забезпечують пошук істини. Верифікація означає виявлення істинного знання, тому нігілістичне ставлення до мемуарів видається мені упередженим. У спогадах В. Кравченка десятки прізвищ директорів металургійних комбінатів, які стали жертвами політичних репресій. До них належав і Я. Веснік (батько актора Є. Весніка), який очолював тоді Криворізький металургійний завод¹⁵. В. Кравченко пише про особисту зустріч з С. Орджонікідзе та М. Бухаріним, а також з О. Косигінім (майбутній голова союзного уряду). Усе можливо, а для встановлення факту варто перевірити заводську періодику, центральні газети, архівні записи тощо.

Спогади В. Кравченка витримали випробування часом. Він захистив їх і свою гідність у 1949 р., коли радянські спецслужби спільно з французькими комуністами звинуватили його у наклепі. Публічне судове засідання у Парижі перетворилося тоді на запекле протистояння двох ідеологічних систем, правди і кривди. Проти В. Кравченка свідчили його колишня дружина, колеги, але вони не могли заперечити історичної правди, а радянський фарс зазнав краху.

На Заході були опубліковані спогади багатьох радянських біженців, які писали про Голодомор 1933 р., але ідеологічні служби СРСР обмежилися навішуванням жупелу «фальсифікаторів». Мемуари В. Кравченка виявилися вибуховими, тому що збіглися у часі з початком «холодної війни», а визріли на завершальному етапі Другої світової війни. 4 квітня 1944 р. В. Кравченко запросив політичного притулку у США, будучи співробітником Всесоюзного управління з імпорту сировини при Наркоматі зовнішньої торгівлі СРСР¹⁶. Фактично відбулася втеча, тобто свідомий політичний вибір. Ненависть до більшовицького режиму здолала страх і страждання совісті, адже він залишив на поталу радянських спецслужб рідних, друзів, колег, які рекомендували його на відповідальну посаду за кордон. Два роки інтенсивної роботи над рукописом, постійна зміна місць проживання, глибоке залягання спонтанного перебіжчика. 11 лютого 1946 р. автор книги зазначив у післямові: «Мені здається, що по-своєму я допомагаю попередити світ про самооману, намагаючись показати справжнє обличчя кремлівської диктатури народам та урядам демократичних країн»¹⁷. Історично актуальне застереження, враховуючи агресивно-загарбницьку війну Росії проти України. Світ бачить, полохливо реагує, лукавить...

Упорядники українського перекладу 2022 р. виклали передумови написання англomовного тексту 1946 р., тому не має потреби занурюватися в обставини його появи. В. Кравченко писав російською, яка була для нього рідною. Редакційну роботу виконував американський журналіст Юджин Лайонз (колишній кореспондент «Юнайтед Прес Інтернешнл» у Москві 1928–1934 рр.). Його англійський переклад був адаптований для інтелектуальної аудиторії Америки. Редактор і перекладач був досвідченим журналістом, який добре знав життя СРСР 1930-х рр. У 1937 р. він

¹³ Кравченко Віктор. Я вибрав свободу. Спогади. Київ: «Смолоскип», 2022. С.49.

¹⁴ Кравченко В. Я вибрав волю: особисте і політичне життя совєтського урядовця / Переклад з англ. М. Гетьмана. Торонто: Український робітник, 1948. 493 с.

¹⁵ Кравченко В. Я обрав свободу. С.365.

¹⁶ Там само. С.680.

¹⁷ Там само. С.688.

опублікував власну книгу про перебування там¹⁸. Перекладачем міг стати ще один досвідчений журналіст, який володів вичерпною інформацією про політичні події в СРСР. Ним був кореспондент бостонської газети «The Christian Science» Вільям Чемберлен. Своє критичне ставлення до радянської дійсності він показав у книзі «Залізна доба Росії»¹⁹. В. Чемберлен займався професійною журналістикою та політичною аналітикою на посаді головного редактора «The Russian Review» у 1941–1969 рр. Дивно, але на сторінках часопису не було жодної публікації В. Кравченка, який 25 лютого 1966 р. вчинив самогубство. Залишив рідних дітей, яких мало бачив, а також мемуари — історичний вирок тоталітарному режиму.

Працюючи з матеріалами спогадів, В. Кравченко виставив редактору ключову умову: «всі факти, випадки, особисті переживання, політичні події, картини та індивідуальні характеристики до найдрібніших деталей повністю відповідатимуть моєму оригінальному російськомовному рукопису»²⁰. Своєрідна гарантія якості й достовірності авторського матеріалу. Однак, як виявили упорядники видання, закралася прикра обставина: В. Кравченко не згадав особистого внеску Ю. Лайонза у підготовку англomовного видання. Вони поспішали з друком, але історія неприємна.

Наше прискіпливе ставлення до тексту зрозуміле: на кону достовірність непротокольного зізнання партійного функціонера в організації штучного голоду. Розподіл повноважень та особистого внеску кожного, хто брав участь у підготовці книги, дослідив Гарі Керн — американський біограф В. Кравченка. Він підкреслив: «Кравченко забезпечив зміст спостереження переживання і емоції, які змусили його втекти на Захід, а Ю. Лайонз надав їй (книжці) літературну форму — яскравість, плинність розповіді та художнє життя»²¹. Однак, на переконання перекладачки А. Пархоменко, ігнорування внеску Ю. Лайонза у підготовку книги зумовило «несправедливий сумнів в авторстві Кравченка»²². Авторські рукописи В. Кравченка зникли, тому лишається довіритись його запевненням в автентичності. Для історичного дослідження кожна бібліографічна деталь має значення. Упорядники українського перекладу 2022 р. обмежилися короткою назвою твору — «Я обрав свободу», а в її першому українському виданні 1948 р. зафіксована важлива частина назви: «Особисте і політичне життя советського урядовця». Дослідник з Канади Богдан Клід, який долучився до наукових коментарів версії книги 2022 р., беззастережно цитує промови М. Хатаєвича у ретроспективній редакції Кравченка: «У спогадах В. Кравченка є багато спостережень та переказів, гостро і влучно написаних, які збігаються з іншими свідченнями, спогадами та з інформацією, яку можна знайти в партійних та державних документах»²³. У нього не виникло жодного сумніву про те, що спогади В. Кравченка є «історичним джерелом навіть сьогодні». Західна історіографія, яка не мала доступу до радянських архівних джерел, з повагою ставилася до мемуарної літератури, особливо партійної номенклатури.

Спогади В. Кравченка — не історична монографія, тому хронологія подій дискретна і лімітована. Відомо, що у 1929 р. він став членом партії, а 1931 р. працював на металургійному заводі у Нікополі, згодом навчався у Харківському технологічному інституті. У 1931 р. його викликали до «обкому партії» для мобілізації на село. Типова практика для тих років, яка стала характерною для наступних поколінь радянських студентів. У залі засідань обкому зібралося до 80 осіб, де він уперше побачив М. Хатаєвича. Його промова вражала войовничим духом: діяти «без скиглення та гнилого лібералізму», «викиньте свій буржуазний гуманізм у вікно», «бийте куркульський елемент», позаяк «війна, це — або ми, або вони!»²⁴. Настанови політкомісара перед боєм, який закликав уповноважених з хлібозаготівель бути сміливими: «Не бійтеся вживати крайніх заходів. Партія твердо стоїть за вами, товариш Сталін очікує цього від вас»²⁵.

18 Lyons E. Assigment in Utopia. New York: Harcourt Brace and Co. 1937, 658 p.

19 Chamberlin W.H. Russia's Iron Age. Boston: Little Brow Book and Company, 1934, Ix, 391 p.

20 Кравченко В. Я вибрав свободу. С.688.

21 Kern Gari. The Kravchenko Case. One Man's War on Stalin. New York: Enigma Books, 2007. P.176.

22 Цит. за Кравченко В. Я обрав свободу. С.706.

23 Там само. С.697.

24 Там само. С.142.

25 Там само.

Дуже знайома риторика, яку залюбки використовував сам Й. Сталін. Вождь також гнівно засуджував «скарги і скиглення» голодних українських колгоспників, які шукали порятунку, називав їх «мерзотою», вимагав «відправляти до концтаборів (індивідуально)», а також «вилучати, конфісковувати і відправляти до концтаборів» біженців голоду²⁶. Войовничий лексикон кремлівського повелителя дошкуляв українським керівникам: голову Раднаркому УСРР В. Чубара наділив жупелом «опортуністичне нутро», а лукаву бездіяльність секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора вважав «гнилою дипломатією». Отже, М. Хатаєвичу було у кого повчитися.

Войовнича риторика Й. Сталіна хронологічно збігалася з грізною промовою М. Хатаєвича в обкомі партії. У спогадах фігурує дата — «кінець літа»: календарного чи «бабиного літа» (кінець вересня — початок жовтня)? Події, які висвітлює В. Кравченко, відбувалися у селі Підгородне (райцентр біля Дніпровського водосховища). Він був організатором хлібозаготівель, особисто пересвідчився в їх катастрофічних наслідках: масова смертність від голоду, відчай людей. Осінь 1932 р. провів у селі, а до Харкова повернувся у січні 1933 р., тому дуже «серйозно відстав у навчанні»²⁷. Усвідомлення власної провини давалося тяжко, але не полишало його.

Шовіністична ідеологія і практика більшовизму унеможлилювала наявність «класового миру», тому і риторика вирізнялася небувалою агресивністю. М. Хатаєвич органічно вжився з нею, не цурався кримінально-політичного лексикону, закликав комуністів до конфіскації селянського хліба і майна. Позбавлення хліборобів власного хліба — моральний і кримінальний злочин водночас. Уповноважені обкому партії з хлібозаготівель були виконавцями злочинних наказів. Студент В. Кравченко, попри докори сумління і каяття, виконував завдання партії. Факт лишався фактом, хоч і неприємний для нього. Інша справа М. Хатаєвич — загартований і безжалісний більшовицький інквізитор селян.

Хронологія подій і явищ є невід’ємними складниками історичного процесу. 23 жовтня 1932 р. М. Хатаєвич повідомив Й. Сталіна про свій 9-й день «як я працюю на Україні»²⁸. Отже, маємо і Покрову, і «бабине літо», а не «кінець літа», тобто календарний серпень. Його злочинна місія була освячена Й. Сталіним, який закликав зламати «опір хлібозаготівлі», тобто позбавити українських селян хліба, відтак і життя. Кремлівські верховоди та їх емісари в Україні виглядали дозаторами життя і смерті українців, особисто встановлюючи плани вилучення зерна. Сталінський посланець попередив патрона про те, що встановленого «обсягу Україна не дасть» (235 млн запланованого, крім 140 млн уже забраного). Грайливо ховаючись за фразою «я ще молодий українець», Мендель Маркович запропонував зменшити річний план на 70 млн пудів. Його пропозицію підтримав В. Молотов, який також перебував тоді в епіцентрі Голодомору. У діях М. Хатаєвича не було жодного натяку на «буржуазний лібералізм», а тим паче гуманізм. Шкурне питання досвідченого партноменклатурника переважало: краще узгоджене зменшення плану, але достроково виконаного, ніж повний провал хлібозаготівлі. Колишній торговець газетами виставив комерційний розрахунок: «за яку ж остаточну кількість хліба нам варто битися»²⁹. Ментальна та ідеологічна готовність «битися» не викликала у нього жодного сумніву, а «битва» такого розмаху мала виразні ознаки війни.

Висловити свої застереження Й. Сталіну — сміливий крок. Він подолав психологічну межу стримування, тому у розмовах з партійним активом дозволяв менторський стиль, неприховану категоричність суджень. Хаотичність його дій і сумбурність висловлювань лише зміцнюють аргументованість відвертої розмови з В. Кравченком на колгоспному полі Дніпропетровщини. У доповідях на нараді секретарів райпарткомів і партійних зборах ВУАМЛІНУ, виголошених М. Хатаєвичем 2 і 3 листопада, він наговорив чимало зайвого. Обидві промови потрапили до

26 Сталин и Каганович. 1931–1936. Переписка. С.179, 210, 235.

27 Кравченко В. Я обрав свободу. С.162.

28 Голод в СССР 1929–1934. В 3 т. Том второй. Июль 1932 — июль 1933. Ответ. состав. В.Кондрашин. М.,2012. С.153.

29 Там само. С.154.

опублікованої брошури³⁰, яка розгнівила В. Молотова. Від неї повіяло гуманістичними хвилями: «турбуватися про колгоспи», боротися за «піднесення і розвиток сільського господарства», дбати про хлібофуражний баланс, скільки можна взяти хліба шляхом «більшовицької боротьби». Він не сприймав «фальшивих» обіцянок від підлеглих, особливо за умов «відсутності всякої боротьби за хліб»³¹. У цьому весь М. Хатаєвич: говорити одне, а творити інше.

Історія з брошурою є показовою. Вона засвідчує нестримне бажання чиновника сподобатися вищому керівництву, вислужитися, переконати у відданості вождю. Брошуру вилучили, її автора зобов'язали внести редакційні зміни. Такою була вимога В. Молотова. 19 листопада 1932 р. М. Хатаєвич написав йому листа. Відчувалася образа, певна розгубленість. Фраза «вважаю за необхідне нагадати Вам», яку він собі дозволив у листі, розкриває його нестримну натуру. Голова союзного уряду вказав автору на помилки у брошурі. Невгамовний М. Хатаєвич «нагадав», що текст аналогічний його промові на засіданні політбюро 29 жовтня, учасником якої був В. Молотов. Пригнічений критикою, він висловив авантюрний намір: «доведеться брати будь-який хліб у колгоспах і де завгодно, не рахуючись з тим — товарний він чи не товарний»³². Категоричність запопадливого секретаря обкому не сподобалася В. Молотову, який визнав його позицію «неправильною, небільшовицькою». Дивно, адже готовність «брати будь-який хліб» була цілком більшовицькою. Її системно запроваджував В. Молотов з «групою товаришів» восени 1932 р.

Удавана принциповість М. Хатаєвича свідчила про його войовниче налаштування щодо виконання партійної директиви, а відтак і про відповідну риторику. 29 листопада В. Молотов поскаржився Й. Сталіну на «опортуністичну теорію» М. Хатаєвича, яка могла «привести до зриву і провалу заготівлі»³³. Серйозне звинувачення, яке приборкало ораторський запал секретаря ЦК КП(б)У, який «зовсім мало і погано знає теорію, дуже мало читає»³⁴. Заховався під «машкарою» улесливого «простачка», але з особливим пафосом повчав інших.

Критика подіяла на «більшовика-організатора», яким М. Хатаєвич вважав себе, але не змінила його ставлення до «боротьби за хліб». Він знав блудливу ціну зауваженням В. Молотова, який демонстрував зразки терору голодом в українських селах. 5 листопада обоє підписали телеграму секретарям обкомів з вимогою «безжалісної розправи зі злочинними елементами у правліннях колгоспів». Зазначена «розправа» відбувалася згідно з постановою 7 серпня 1932 р. (так званий закон про «п'ять колосків»), тобто 10 років таборів. Номенклатурний тандем Молотов-Хатаєвич змушував голів колгоспів перевіювати полову, щоб забрати до зернини. Війна з селянами тривала, а постанова ЦК КП(б)У «Про заходи з посилення хлібозаготівлі» від 18 листопада, яку особисто підписав М. Хатаєвич, узаконювала злочинні дії. Заклики про ліквідацію «куркульських груп» — не ідеологічна фразеологія миротворців, а конкретні дії з наміром фізичного винищення українських хліборобів. ДПУ УСРР отримало завдання і розробило план спеціальної операції з «ліквідації основних петлюрівських і куркульських контрреволюційних гнізд»³⁵. Фактично постала теорія і практика локальної війни проти класових і національно-патріотичних груп в українському селі. М. Хатаєвич був організатором та виконавцем злочинних дій. Політбюро доручило йому «провести цю операцію» в Одеській області. Операція мала войовничий складник: фізична ліквідація селян, «нанесення швидких і рішучих ударів», арешти, застосування «суворих заходів покарання». Селян вважали не лише «саботажниками», але й «терористами», тому «класова війна» проти них набула ознак військово-тактичної операції. Отже, формулювання «війна» було для М. Хатаєвича органічним проявом його світогляду, оперативного-бойового налаштування.

30 Хатаєвич М.М. Задачи большевиков Украины в борьбе за хлеб, за организационно-хозяйственное укрепление колхозов и за подъем сельского хозяйства: Объединенная стенограмма докладов на Харьковском областном совещании секретарей райпарткомов и на партсобрании в ВУАМЛИНе 3 ноября 1932 г. Х.: Партвидав «Пролетар», 1932. 36 с.

31 Командири великого голоду: Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. /За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. Київ: Генеза, 2001. С.245.

32 Там само.

33 Голод в СССР. 1929–1934. Том второй. С.178–179.

34 Командири великого голоду. С.246.

35 Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ. 2007. С.396.

Чергове відрядження В. Кравченка припало на скорботні жнива 1933 р. У його книзі постає розділ «Жнива у пеклі», тобто значно раніше від формулювання назви книги Р. Конквєста. Заочна зустріч із М. Хатаєвичем відбулася на нараді у Дніпропетровському обкому партії, де довелося слухати настанови одного «з провідних комуністів України»³⁶, тобто Менделя Марковича. У складі хлібозаготівельної бригади В. Кравченко виїхав у с. Петрове П'ятихатського району. Побачене і почуте вразило його: «майже половина населення сіл померла з голоду та від хвороб, які супроводжують голод»³⁷. У лютому 1932 р. у зазначеному районі проживали 126 тис. осіб³⁸, а всесоюзний перепис населення 1937 р. зафіксував 67,7 тис. осіб³⁹. У січні 1933 р. район мав 75,8 тис. осіб⁴⁰, тобто сумну соціально-демографічну динаміку неухильного зменшення сільського населення. Отже, спостереження В. Кравченка були правильними.

Уповноважений В. Кравченко, судячи з його спогадів, намагався зберегти хлібофуражний баланс колгоспу, не тиснув на колгоспників, дозволив «косити овес і ячмінь», переглянув «план постачання молока державі». Він сперечався з керівником групи, який знущався над селянами, знав про його доноси в обком. М. Хатаєвич особисто стежив за виконанням планів та політичними настроями серед уповноважених. Секретар обкому «несподівано» з'явився у с. Петрове, мав розмову зі «слабодухим» В. Кравченком. Діалог, а швидше профілактична бесіда з уповноваженим, виявився довірливим, але суворим і категоричним. *«Триває жорстока боротьба між селянством і нашою владою, — наголошував М. Хатаєвич, — смертельна боротьба. Цей рік був перевіркою нашої сили та їхньої витривалості. Потрібен був голод, щоб показати їм, хто тут господар. Це коштувало мільйонів життів, але система колективного господарства залишиться. Ми виграли цю війну»*⁴¹. Посадовець дорікнув студентів за доброзичливе ставлення до селян, намагався його «дисциплінувати». Ошелешений несподіваним візитом та змістом розмови, В. Кравченко поринув у здогадки: «хто доніс Хатаєвичу на мене». За кожним стежили агенти ДПУ, або перелякані сількори, які вешталися серед уповноважених.

Непротокольна рефлексія М. Хатаєвича викликає сумнів в окремих музейних працівників та істориків. Нічого незвичного у словах партійця. За змістом, наявністю агресивної лексики і її войовничо-репресивного духу вона цілком відповідала офіційним промовам М. Хатаєвича, а також його виступам на політбюро. Війна більшовиків із селянами розпочалася одразу після жовтневого перевороту, ніколи не вщухала, а лише вирізнялася формами та інтенсивністю. У роки примусової колективізації та розкуркулення влада не приховувала війни з селянами, яка справді набула ознак збройного протистояння. Хлібозаготівлі, тобто дії держави з наміром системного позбавлення селян хліба, продовольства, майна і життя, виявилися новітньою формою війни. За таких обставин М. Хатаєвич лише констатував історичний факт («триває жорстока боротьба») новітньої форми масового винищення хліборобів штучно організованим голодом. 2 січня 1933 р., коли В. Кравченко повернувся до навчання, М. Хатаєвич разом з В. Чубарем попередили селян: якщо вони «добровільно здадуть державі раніш розкрадений і прихований хліб», то їх не будуть карати, а інакше — «будуть застосовані суворі репресії»⁴². Саме він підписав постанову про заборону продажу залізничних квитків селянам, які їхали «за хлібом»⁴³. Це була його війна, якою особисто переймався, тому нічого дивно у його висловлюваннях немає. У роки Голодомору йому доводилося публічно закликати до політичного терору і до кримінального злочину.

Перелік войовничої термінології М. Хатаєвича доволі великий. Його фразеологія вражає не лише лінгвістичною віртуозністю, але й прикладним розмаїттям. Перебуваючи в Одеській області, він ініціював «викриття ям і чорних амбарів», закликав до застосування «суворих

36 Кравченко В. Я обрав свободу. С.192.

37 Там само.

38 Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Дніпропетровської області УСРР. Х., 1933. С.7.

39 ЦДАГО України. Ф.1. Оп.20. Спр.7163. Арк.23–40.

40 Райони УСРР. Статистичний довідник / ред. О. М. Асаткіна. Київ, 1936. С.691.

41 Там само. С.193.

42 Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р.Я.Пиріг. С.570.

43 Там само. С.617.

репресій» і відчайдушно боротися «на смерть»⁴⁴. За формулюваннями «куркульські елементи», «петлюрівці», «махновці», «саботажники», які він використовував, були прості люди — хлібороби, учителі, агрономи.

Голодомор виявився жорстоким полем битви між владою і селянами, яка охопила тоді усі області, райони і села радянської України. Поля були усяні кістками, трупами невинних жертв. Навіть організатор Голодомору, яким, безумовно, лишається М. Хатаєвич, був вражений наслідками цієї війни. 12 березня 1933 р. він повідомив Й. Сталіна про інтенсивність голоду: стан «значно гірший і серйозніший, ніж я міг уявити»⁴⁵. Польові зведення з лінії фронту, тобто доповідні записки ДПУ, районного партактиву, «завалили повідомленнями» про масову смертність внаслідок виснаження, тифу, холери, малярії.

Інформаційні зведення М. Хатаєвича нагадували військові дії: «щойно повернувся з об'їзду південної групи районів нашої області» (Пятихатський, Нікопольський інші), фіксація масового голоду у 23, 30, згодом у 40 районах. Не стихійне лихо косило людей, а організований штучний голод, тобто зброя масового винищення селян. Керівник області закликав до боротьби зі «споживацькими настроями» селян, «твердо і безжалісно» наносити удари «решткам недобитих класових ворогів»⁴⁶. Мілітаристська риторика свідчила про війну між владою і селянами, під час якої державні та партійні структури не приховували злочинних намірів і дій.

Ототожнення голоду з війною, а також переможна риторика М. Хатаєвича, не були поодиноким явищем. 15 березня 1933 р. С. Косіор використав фразу: «голодування не навчило ще дуже багатьох колгоспників уму-розуму»⁴⁷. Саме голод, на його переконання, мав примусити колгоспників завершити сівбу, здати хліб державі. Інформаційні зведення ДПУ нагадували військові дії: кількість уражених масовим голодом районів, епідемія тифу, смертність населення. Секретар Чернігівського обкому КП(б)У Павло Маркітан, тобто «колега» М. Хатаєвича, згадав про голод на 2-му обласному з'їзді колгоспників-ударників 5 липня 1933 р. Він наголосив тоді: «Те, що ми маємо зараз в окремих областях, районах, селах: голод, смерть від голоду, навіть окремі випадки, коли поїдають людей, не кажу вже про те, що їдять худобу, що упала — це ганьба, для кого — для нас в першу чергу, нас — партійних керівників, партійної організації, починаючи з обласних і кінчаючи сільськими»⁴⁸. До когорти відвертих зловмисників належав також і Павло Постишев. 10 червня 1933 р., виступаючи на пленумі ЦК КП(б)У, він видав «таємницю» про те, що «хлібозаготівлі — це не просто заготівлі хліба державою, а це, крім всього іншого, видатна зброя, метод перевиховання колгоспників, цих вчорашніх одноосібників на справжніх працівників соціалістичного господарства»⁴⁹. Отже, свідоме позбавлення селян хліба було ефективною зброєю і засобом перевиховання тих, хто вижив у роки Голодомору. Непротокольне зізнання М. Хатаєвича про переможну війну голодом долучає його до згаданої когорти.

Західні дослідники, які цитували спогади В. Кравченка, довірливо сприймали їх, не заперечуючи факту зустрічі з М. Хатаєвичем, а також його відвертих висловлювань. Ми уже згадували праці Р. Конквеста, який дуже рясно цитує книгу В. Кравченка. Її цитує британський історик Роберт Девіс, досліджуючи особливості колективізації сільського господарства⁵⁰. Не обійшла її увагою і відома дослідниця політичного терору та «червоного голоду» в СРСР Енн Епплбаум⁵¹. Ніхто не піддав сумніву достовірності висловлювань М. Хатаєвича, а також самої книги В. Кравченка.

Висновки.

Отже, проаналізувавши зміст спогадів В. Кравченка, особливо відтворену ним зустріч з М. Хатаєвичем, автор дійшов кількох принципових узагальнень. По-перше, мемуари ра-

44 Командири великого голоду. С.315.

45 Голод в СССР. Том второй. С.665.

46 Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. С.854.

47 Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. К., 1990. С.443.

48 Там само. С.540.

49 Енциклопедія Голодомору. С.343.

50 Davies R.W. The Socialist Offensive/ The Collectivization of Soviet Agriculture 1929–1930. Cambridge, Mass, 1980. P. 204.

51 Applebaum Anne. Red Famine. Stalin's War on Ukraine. Allen Lane on imprint of Penguin Books, 2017. P.235, 410.

дзянського службовця-втікача набули поважного місця в історіографії Голодомору та сталінських політичних репресій, не викликали жодних сумнівів західних істориків у достовірності поданих матеріалів. Їх досліджували і цитували провідні західні учені, які підкреслювали меморіальну і академічну цінність матеріалів. По-друге, мемуарна література є важливим складником «усної історії», яка доповнює архівні документи і матеріали, а інколи залишається єдиним носієм інформації про історичні події і явища. Скептичне ставлення до неї, яке трапляється у середовищі окремих істориків та музейних працівників, є упередженим і хибним. Архівні документи, особливо радянської доби, також мають суб'єктивне походження, навіть ухвалені колегіально (постанови, протоколи, звіти тощо).

Непротокольне зізнання М. Хатаєвича на колгоспному полі — не уявлення та інтелектуальний продукт фантазії В. Кравченка, а ретроспективне відтворення прямої мови секретаря обкому партії. Зміст, форма, стильові особливості та категоричність висловлювання цілком відповідають його офіційним промова, службовому листуванню, опублікованим текстам. Фразеологічне порівняння голоду з війною проти селян не викликає жодного сумніву, тому що подібне зустрічалося у промовах інших посадовців. Хлібозаготівлі, організатором яких був М. Хатаєвич, означали дії з наміром системного позбавлення селян хліба, а форми реалізації (терор, репресії, оточення, розстріли, депортації) нагадували ознаки військової операції. Їх застосування не приховували урядовці, навіть брали безпосередню участь. Навмисно організований голод був цинічною формою масового винищення українських хліборобів, тобто війною влади проти мирного населення, яке чинило пасивний опір, захищаючи власне життя.

Ретроспективне висловлювання М. Хатаєвича у редакції В. Кравченка подане доволі вичерпно. Розмова відбулася наодинці, подалі від «вух помічників і охорони». Секретар обкому знав, що його уповноважений — «майбутній інженер і гарний комуніст». Фрази «жорстока боротьба», «смертельна боротьба», які постають у тексті книги, логічно і послідовно засвідчують свідомі дії, тобто творення голоду («Потрібен був голод»). Він означав війну, яка завершилася перемогою влади над селянами з багатомільйонними жертвами. Нічого надуманого, лише узагальнювальна констатація історичного факту.

References:

1. Dovidnyk z osnovnykh statystychno-ekonomichnykh pokaznykh hospodarstva Dnipropetrovs'koi oblasti USSR (1933). [Handbook on the main statistical and economic indicators of the economy of the Dnipropetrovsk region of the Ukrainian SSR] Kharkiv [in Ukrainian].
2. Doroshko, M. (2004). Kompartijno-derzhavna nomenklatura USRRu 20–30-tiroky XX stolittja: sozio-istorychnyianalis [Party-state nomenclature of the USSR in the 20s–30s of the 20th century: socio-historical analysis]. Kyiv [in Ukrainian].
3. Holod 1932–1933 rokivv Ukraini: prychnyninaslidky (2003). [Famine of 1932–1933 in Ukraine: causes and consequences]. Kyiv [in Ukrainian].
4. Holod 1932–1933 rokiv na Ukraini: ochyma istorykiv, movoju dokumentiv (1990). [Famine of 1932–1933 in Ukraine: causes and consequences: through the eyes of historians, in the language of documents]. Kyiv [in Ukrainian].
5. Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini: dokumenty i materialy (2007). [The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine: documents and materials]. Kyiv [in Ukrainian].
6. Holod v SSSR. 1929–1934. V 3 t. T.2. Yjul 1932 — Yjul 1933. Dokumenty (2012). [Famine in USSR. 1929–1934. V3, t. T.2. July 1932 — July 1933. Documents (2012)]. Moskva [in Russian].
7. Holodv SSSR. 1929 1934. V 3 t. Tom.1. Kn.1. 1929 Yjul 1932. Dokumenty(2011). [Famine in USSR. 1929–1934. V3, t. Tom.1.Kn.1. 1929 July 1932. Documents (2011)]. Moskva [in Russian].
8. Enzyklopedija Holodomoru 1932–1933 rokivv Ukrainy (2018). [Encyclopedia of the Holodomor of 1932 and 1933 in Ukraine].Drohobych [in Ukrainian].
9. Zhinky perenosyly holod lehshe (2011). [Women endured hunger more easily]. *Hazetapo-ukrains'ky*. Kyiv [in Ukrainian].

-
-
10. Conquest, R. (1968). *The Great Terror: Stalin's Purge of the Thirties*. New York.
  11. Conquest, R. (1986). *The Harvest of Sorrow. Soviet Collectivization and the Terror-Famine*. New York.
  12. Kern, G. (2007). *The Kravchenko Case. One Man's War on Stalin*. New York.
  13. Komandy ryvelykohoholodu. Poizdky V. Molotovai L. Kahanovychav Ukrainitana Pivnichnyi Kawkaz. 1932–1933 rr. (2006). [Commanders of the great famine. The trip of V. Molotov and L. Kaganovich to Ukraine and the North Caucasus. 1932–1933]. Kyiv [in Ukrainian].
  14. Konkvest, R. (2009). *Velykijterror. Stalins'ki chystkytrydzjatykhrokiv*. [Great terror. Stalin's purges of the thirties]. Luz'k [in Ukrainian].
  15. Konkvest, R. (2007). *Zhnyva skorboty. Radjans'ka kolektevizatija I Holodomor*. [Harvest of sorrow. Soviet collectivization and Holodomor]. Luz'k [in Ukrainian].
  16. Kravchenko, Victor (1946). *I Chose Freedom. The Personal and Political Life of a Soviet Official*. New York.
  17. Kravchenko, V. (2022). *Javybravsvobodu. Spohady*. [I Chose Freedom. Memoirs.]. Kyiv [in Ukrainian].
  18. Kravchenko, V. (1948). *Javybravvoliu: Osobyste I politychne zyttja sovez'koho urjadovzja*. [I Chose Freedom. The Personal and Political Life of a Soviet Official]. Toronto.
  19. Lozycz'kyi, V.S. (2008). *Politbjuro ZK Kompartii Ukrainy: istorija, osoby, stosunky (1918–1991)*. [Politburo of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine: history, persons, relations (1918 1991)]. Kyiv [in Ukrainian].
  20. Lyons, E. (1937). *Assigument in Utopia*. New York.
  21. Movchan, O. (2013). *Khatajevych Mendel (Mordukhovych) Markovych*. *Enzyklopedijaistorii Ukrainy*. [Hatajevych Mendel (Mordukhovych) Markovych. Encyclopedia of the history of Ukraine], 10. Kyiv [in Ukrainian].
  22. *Rajony USSR. Stat. dovidnyk (1936)*. [The regions of USSR. Statistical handbook]. Kyiv [in Ukrainian].
  23. *Stalini Kahanovych. Perepyska. 1931–1936*. (2001). [Stalin and Kaganovich. Correspondence. 1931–1936]. Moskva [in Russian].
  24. Khataevich, M. (1932). *Zadachybol's hevykov Ukrainyvbor' bezakhleb, za organizacionno-kozjastvennoje ukreplenie kolkhosov i zapodjem sel'skohokho sjaistva. Objedynennaja stenogramma dokladov na Khar'kovskom oblastnom soveshchanii sekretarej rajpartkomov i na partsobranii v VUAMLINe, 3 nojabrja 1932 h*. [The tasks of the Ukrainian Bolsheviks in the fight for grain, for the organizational and military strengthening of the Kolkhoz and for the support of the rural peasantry. Compiled transcript of reports to the Kharkov Regional Council of the secretariats of the district party committees and for parts collection in VUAMLIN, November 3, 1932]. Khar'kov [in Ukrainian].
  25. *Zentral'nyj derzhavnyj arkhiv vyshchych organiv vlady i upravlinnja*. [Central State Archives of Greater Authorities and Administrations.]. Kyiv [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 10.10.2024

Схвалено до друку / Accepted: 27.11.2024

УДК: 94(477)»1932/1933»:323.282

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-33-Prysiashniuk>

Yuriy Prysiashniuk

PhD hab. (History), Professor of the Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8324-4681>

e-mail: yu-prysyazhnyuk@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Prysiashniuk, Yu. (2024). Features of recruitment technology and the moral-psychological state of the perpetrators of the Holodomor-genocide of 1932/1933. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 33, 112–117. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-33-Prysiashniuk>

FEATURES OF RECRUITMENT TECHNOLOGY AND THE MORAL-PSYCHOLOGICAL STATE OF THE PERPETRATORS OF THE HOLODOMOR-GENOCIDE OF 1932/1933

Abstract. The article *aims* to trace the peculiarities of recruitment and the moral and psychological state of those individuals who became executors of the greatest tragedy of Ukrainian peasantry in the 20th century — the Holodomor-genocide of 1932–1933.

The scientific novelty of the research results is determined by its innovative nature. On the basis of the synthesis of knowledge of modern historiography, as well as political science, ethnology and psychology, the factors of a sharp increase in the number of perpetrators of the Holodomor-genocide policy have been identified and substantiated. Moreover, the author outlines the scientific inadequacy of some myths widely disseminated in academic literature.

The methodological basis of the study was an interdisciplinary approach, which made it possible to achieve the goal and further clarify the essence of the Stalinist totalitarian regime.

Conclusions. The topic of recruitment (co-optation) of actual perpetrators of the state policies of the communist misanthropic regime is formulated and partially researched in the article. This process caused the tragedy known as the Holodomor-Genocide. The author focuses on various features of this cruel and cynical procedure, which led to the horrifying death of millions of Ukrainian peasants. The key «technology» is considered to be Bolshevism — a political regime that spread in Ukraine not only on an ideological but also on a mental level. It was so pervasive that the insurgent resistance against it proved powerless.

Key words: historiography, Stalin's regime, state policy, information policy, conjuncture, representative, peasantry, insurgent movement.

Юрій Присяжнюк

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8324-4681>

e-mail: yu-prysyazhnyuk@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Присяжнюк Ю. Особливості технології вербування та морально-психологічного стану виконавців Голодомору-геноциду 1932/1933 рр. *Український селянин*. 2024. Вип. 33. С. 111–117. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-33-Prysiashniuk>

ОСОБЛИВОСТІ ТЕХНОЛОГІЇ ВЕРБУВАННЯ ТА МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО СТАНУ ВИКОНАВЦІВ ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ 1932/1933 РР.

Анотація. Метою статті є простежити особливості вербування та, відповідно, морально-психологічного стану тих осіб, котрим випало поповнювати ряди виконавців найбільшої трагедії українського селянства ХХ ст. — Голодомору-геноциду 1932/1933 рр.

Наукова новизна результатів дослідження визначається його інноваційним характером; на основі синтезу знань сучасної історіографії, також політології, етнології, релігієзнавства та психології, визначено й комплексно обґрунтовано чинники різкого збільшення чисельності виконавців політики Голодомору-геноциду. Крім того, автор окреслив наукову неспроможність деяких дотепер поширених у науковій літературі міфів.

Методологічною основою розвідки став міждисциплінарний підхід, який дав можливість не лише досягнути поставленої мети, а й глибше прояснити сутність сталінського тоталітарного режиму.

Висновки. У статті сформульовано й почасти досліджено тему вербування (кооптації) фактичних виконавців державної політики комуністичного людиноненавистницького режиму на селі. Вона спричинила трагедію, відому під назвою Голодомор-геноцид. Автор акцентує увагу на різних особливостях цієї жорстокої та цинічної процедури, що їй випало передувати жахливому вимиранню мільйонів українських селян. Ключовою «технологією» він вважає більшовизм — політичний тоталітарний режим, що поширився в Україні не лише на ідеологічному, а й ментальному рівні. Причому настільки всеосяжно, що повстанський спротив проти нього виявився безсилим.

Ключові слова: історіографія, сталінський режим, державна політика, інформаційна політика, кон'юнктура, уповноважений, селянство, повстанський рух.

Постановка проблеми.

Проблематика досліджень злочину/трагедії Голодомору-геноциду 1932/1933 рр. досить багатогранна, зокрема й у контексті джерельної бази. Автор пригадує жовтневі дні 1996 р., коли на першому (від проголошення державної незалежності України) Всеукраїнському аграрному симпозиумі, що відбувався в Умані, хтось із його учасників заявив, ось, мовляв, «видаємо ще один-два томи документів і вся джерельна база з історії Голодомору (тоді ще не названого «геноцидом». — Ю. П.) буде опублікована». Мені, аспіранту, тоді подумалося — як так може бути, адже вивчення цієї трагедії лише розпочиналося? Від свого родинного оточення я з дитинства знав багато «оригінальних» мікросюжетів про бідові 1930-ті рр., що лишалися невідомими широкому загалу й не потрапляли, відповідно, у поле зору науковців, а про усноісторичні студії тоді серед українських істориків не йшлося. Однак, перепитувати не наважився, подумав тільки, можливо, «професурі видніше»¹.

Про катів Голодомору-геноциду, як наукову проблему, йдеться не вперше. Цього разу спробуємо з'ясувати деякі особливості жорстокої та цинічної процедури, що її мали пройти ті, кому випало служити режиму, його злочинній політиці, результатом якої стало жахливе вимирання кількох мільйонів українських селян. Додамо, що набагато більше мешканців села тоді втратили здоров'я, «зневірилися в багатьох традиційних уявленнях, цінностях, віруваннях»².

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Щодо історіографії проблеми катів Геноциду-голодомору 1932/1933 рр., що сформувалася за останні десятиліття, то вона позначається (не скажу, що хибує) певною тематичною однобічністю. У численних розвідках мова переважно йде про інше — викриття та осуд сталінської політики на селі, опис нововиявлених фактів про жертви режиму. Власне їм присвячено більшість останніх наукових досліджень, чимало з яких, словами відомого дисидента та громадсько-політичного діяча Л. Лук'яненка, справді «наповнені залізно-правдивими фактами страшного злочинного геноциду української нації»³. З іншого боку, попри те, що з другої половини ХХ ст. у європейській науковій літературі досить потужно розвивався новий науковий напрям — усна історія, в Україні він, тобто метод глибинного інтерв'ю біографічного характеру, набув популярності лише в 2000-х рр.

Зрештою, на сьогодні історіографія проблеми виконавців політики «упокорення села голодом» більш-менш виразно окреслена в працях А. Граціозі, С. Кульчицького, В. Марочка, О. Веселової, В. Гудзя, В. В'ятровича, С. Горошка, Ю. Присяжнюка, Г. Капустян, Л. Бабенко, Т. Боряк, Р. Орищенко, В. Рубана, О. Коміренко та ін. Напрацьовано загальну модель пояснення, відповідно до якої сталінський (ментально російсько-комуністичний) державний апарат свідомо проводив політику масового винищення людей, що підпадає під визначення «геноцид».

¹ Боряк Т. Усноісторичні джерела про подвірні обшуки під час Голодомору 1932–1933 рр. в Україні і на Кубані. *Етнічна історія народів Європи*. 2022. Вип. 67. С. 82–91.

² Каһое, R. D. (1977). Toward a task-centered Christianity. *Pastoral Psychology*. 25 (3). P. 199–200.

³ Веселова О., Марочко В., Мовчан О. Голодомори в Україні, 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 : злочини проти народу. 2-е вид., допов. Київ ; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 2000. С. 3.

Мета статті.

Метою дослідження є спроба прояснити чинники історично швидкого, конкретно — у межах кільканадцяти-кількох років, формування соціального прошарку партноменклатури — виконавців Голодомору-геноциду 1932/1933 рр.

Виклад основного матеріалу.

Отож, через низку причин, зокрема й емоційно-психологічного характеру, проблему виконавців страшних подій в Україні, що відносно недавно отримали назву «Голодомор-геноцид», історики дотепер не поспішають з'ясувати. У цьому випадку політична кон'юнктура відіграє свою звичну роль. Причому не лише в історіографії, де вона, судячи з усього, дісталася в спадщину від попередньої епохи. Інакше кажучи, у суспільстві, серед широких кіл громадськості, які зазвичай виступають своєрідним замовником наукових гуманітарних досліджень, так би мовити, «актуалізують» їхню тематику, не вдалося створити відповідного замовлення.

Загалом у перші десятиліття державної незалежності України зусилля влади й згаданої громадськості виявилися в цьому випадку не надто рішучими. Щоправда, у 2010 р. суд ухвалив рішення, згідно з яким «Йосип Сталін (Джугашвілі), В'ячеслав Молотов (Скрябін), Лазар Каганович, Павло Постишев, Станіслав Косіор, Влас Чубар та Мендель Хатаєвич вчинили злочин геноциду, передбачений Карним Кодексом України»⁴. Звернімо увагу, що осуджено було лише шістьох осіб, хоча до злочинів, що їх «з сатанинською послідовністю коїв московський імперіалізм», мали безпосереднє відношення десятки тисяч чиновників — вищі можновладці (високопосадовці), уповноважені всіх рівнів, так звані «місцеві активісти» (роль останніх дещо різниться, що потребує окремого дослідження)⁵. До того ж, «у зв'язку зі смертю», суд відразу закритим кримінальним провадженням щодо цієї «шістки»⁶. Тож, формально юридичні норми було витримано, а моральний бік трагедії, що за офіційно визнаними даними забрала життя 3,941 млн людей, лишився без належної відповіді. Рефлексуєючи на рішення суду, Президент України В. Ющенко (який сам був ініціатором цього впровадження) тоді сказав, що воно «відновлює історичну справедливість і дає шанс будувати Україну на чесних і демократичних засадах»⁷. На наш погляд, заява слухна передусім у контексті «шансів» на «відновлення й будівництво», проте їх ще потрібно навчитися реалізовувати⁸.

Тема статті заявлена як «особливості технології вербування та морально-психологічного стану виконавців Голодомору-геноциду». Власне її формулювання можна було б прописати й без «особливостей», а просто — «технології...» й далі по тексту. Звуження діапазону тлумачення спричинено незначним обсягом розвідки. Надалі цей недолік має бути подоланий шляхом залучення до аналізу набагато ширшого спектру інформації — «мови, мистецтва, письменства, спогадів, молитов, промов, поодиноких реплік»⁹. Тут же обмежимося кількома лаконічними поясненнями.

По-перше, факт захоплення, утримання й використання влади, адміністративного ресурсу більшовиками. Будь-яка влада, а «диктатура пролетаріату та найбіднішого селянства» і поготів, «грала» на емоціях патріархального села, цілеспрямовано ідеологізувала та міфологізувала мислення його мешканців, зрештою, сама утвердилася як «влада народу» (але, аж ніяк не етносу), «усерйоз і надовго» (мало хто тоді наважувався думати про її тимчасовість), а ще позначалася небаченим, справді тотальним тиском на населення, кожну людину. Її боялися, а популярне аж до кінця ХХ ст. риторичне питання «ти що — проти советської влади?» завжди звучатиме провокативно-загрозливо¹⁰.

4 Україна засудила Сталіна за Голодомор. 2010. URL : <https://www.pravda.com.ua/news/2010/01/13/4613506/>

5 Рябчук М. Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності. — Історичні причини та політичні наслідки / НАН України ; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. Київ : ШІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. С. 44.

6 Україна засудила Сталіна за Голодомор. 2010. URL : <https://www.pravda.com.ua/news/2010/01/13/4613506/>

7 Там само.

8 Бабак М., Найден О., Присяжнюк Ю. Сільська фотографія Середньої Наддніпрянщини кінця ХІХ–ХХ ст. : кол. моногр. / наук ред. О. С. Найден, відп. ред. М. П. Бабак. Київ : ТОВ «Інтертехнологія-Черкаси», 2014. С. 171.

9 Орищенко Р. Релігійний світ українських селян другої половини ХІХ — першої третини ХХ ст. / наук. ред. Ю. Присяжнюк. Черкаси : «Вертикаль», вид. Кандич С. Г., 2019. С. 20.

10 Вілсон Е. Селяни стають українцями : український модернізм. Українці : несподівана нація. Київ : Вид-во «К.І.С.», 2004. С. 220.

По-друге, специфіка тоталітарного режиму — як така, що в науці отримала різні пояснення, але, здається, найбільш репрезентативно через категорію «соціальна інженерія». Чи не вперше в історії людину (індивіда, верству («клас»), усю спільноту) безапеляційно змушували в щось вірити/не вірити, когось обожнювати чи ненавидіти, щось безжально руйнувати чи, навпаки, «затято будувати»¹¹. Оскільки більшовизм — це в основі своїй російський комунізм, то з його утвердженням у традиційну (селянську) Україну більше «заходило» російської ментальності, «самодержавної» політичної культури¹². Унаслідок такого «культурного зближення», цей проєкт соціальної інженерії прийнято було виконувати з особливим завзяттям, тобто щиро, самовіддано, з фанатизмом. Про його глибинну «архетипну природу» додатково дізнаємося з сучасних досліджень психологів. Це ж доводять документи, що нещодавно введені до обігу в українську історіографію¹³.

Власне специфіка «принесеного ззовні» більшовизму виступає третьою особливістю формування виконавців Голодомору-геноциду¹⁴. Звертаємо увагу на атеїстичний характер режиму, його відповідну ідеологію й політику (не кожний тоталітаризм ХХ ст., навіть націонал-соціалістичний у Німеччині, був «безбожним»), активізацію «роботи по церковникам» тощо¹⁵. В Україні перед трагедією фізичною люди переживали мало чим кращі «морально-психологічні потрясіння»¹⁶. Автор відомих спогадів про свою причетність до творення геноциду 1932/1933 рр. Дмитро Гойченко писав про відмову від Бога зокрема так: «Бувало, ночами я не знаходив собі місця й сновигав як тінь. О, навіщо я народився! — вигукував я»¹⁷. Тож, історики мають не лише глибше дослідити, а й синтезувати «атеїзацію мільйонів людей» у свої тематичні студії¹⁸.

По-четверте, страх. Варто погодитися з міркуваннями В. Марочка про перспективи дослідження проблеми соціальних емоцій, причому не лише жертв, а й катів Голодомору. На відміну від досвіду боротьби бійців УПА, повстанського руху часів Другої світової війни, ситуація виглядала набагато гнітючішою, оскільки в той час він — переляк — і мобілізував людей, і, водночас, паралізував їх — їхню волю, здатність думати й діяти. А влада, що називається, не дримала. Очевидці пригадували як, виконуючи волю вождя, «божевільно метався» Україною Л. Каганович. Присутні на засіданні Одеського міського активу (уповноважені з хлібозаготівель) розповідали, що у зверненні до них він говорив настільки жахливі речі, так затято й безапеляційно погрожував присутнім у залі, що дехто «з переляку втрачав свідомість»¹⁹. Цей факт — лише поодинокий приклад функціонування тієї системної імперії страху, яку більшовикам вдалося створити за історично короткий відтинок часу, кон'юнктурно (хитромудро) поєднавши її зі сліпим захопленням, «рабським плазуванням» та «відчайдушною любов'ю»²⁰.

По-п'яте, бажання вижити, зберегти своє життя та забезпечити безбідне майбутнє дітям і внукам; причому спектр бажань тут міг бути досить широким — від власне виживання до «панування». Про серйозність цієї причини свідчив той факт, що до 1930-х рр. у суспільстві встигла сформуватися відповідна мораль, оригінальна «народна субкультура»²¹. Її репрезентувала відома сталінська фраза «діти за батьків не відповідають». Особливо переконливо та

11 Kahoe, R. (1977). Toward a task-centered Christianity. *Pastoral Psychology*. 25 (3). P. 205–206.

12 Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ — початку ХХ ст.: моногр. Черкаси: «Вертикаль», вид. ПП Кандич С.Г., 2007. С. 464.

13 Голодомор 1932–1933 рр. в Україні на сторінках газети «Америка» / упоряд. та авт. передм. С. В. Корновенко. Черкаси: Видавництва Чабаненко Юлія, 2024. С. 139 та ін.

14 В'ятрович В. Нотатки з кухні «переписування історії». Київ: Наш формат, 2021. С. 349.

15 Cogley, J. (1968). Religion in a Secular Age. London. P. 118–119.

16 Ibid. P. 121.

17 Гойченко Д. Красный апокалипсис: сквозь раскулачивание и голодомор: мемуары свидетеля. Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2012. С. 18.

18 Бабенко Л. Як українців робили атеїстами: державна політика проти релігії у перші десятиліття радянської влади. 2017. URL: <https://uamoderna.com/md/babenko-atheism>

19 Гойченко Д. Красный апокалипсис: сквозь раскулачивание и голодомор: мемуары свидетеля. Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2012. С. 215.

20 Cogley, J. (1968). Religion in a Secular Age. London. P. 122.

21 Присяжнюк Ю. Поняття «народ» у ретроспекції українських і польських інтелектуалів ХІХ ст. *Rozdroża. Polsko-ukraiński dyskurs humanistyczny* / red. Naukowa: R. Dymczyk, I. Krywoszeja, N. Morawiec. Częstochowa; Humań; Poznań: Wyd-wo «Taurus», 2013. S. 201–208.

пророчо вона прозвучить якраз стосовно нащадків катів Голодомору 1932/1933 рр. — вони справді ні за що не відповідатимуть, ба більше, упродовж всього життя (за незначним винятком) користуватимуться пільгами та всілякими преференціями на, так би мовити, «законних підставах»²². Їхні ж батьки (міське, обласне, республіканське та столичне (московське) начальство періоду творення геноциду), як писатиме той же Д. Гойченко, послугуватимуться закритими продовольчими розподільниками, що «мали все, крім, хіба що, пташиного молока»²³. «Такі ж закриті, тобто недоступні для народу, магазини обслуговували ГПУ та командно-політичний склад Червоної армії»²⁴.

По-шосте, кар'єристські прагнення представників середнього та молодого покоління, які успішно пристосувалися до нових умов життя. Персонально вони адаптувалися по-різному, проте варто враховувати, що на початку 1930-х рр. багато громадсько-активних людей були вже «або знищені, або залучені до партії»²⁵. Найбільше ж «слабодушні й боягузливі з обезголовленої маси, а також ті, що мали підлі продажні душі, з радістю поповнювали ряди «стукачів» і служили юдину службу проти народу»²⁶.

По-сьоме, на умовно другому етапі формування тоталітарного режиму чинником вербування та формування відповідного морально-психологічного стану виконавців масового штучного людинобвиства стала бузувірська психіка садизму. Це поняття вживаємо в його прямому значенні, тобто як схильність до насилля, отримання задоволення від знищення, також мук та бідкування інших людей. Особлива психічна втіха була від того, що чиновник (уповноважений) розпоряджався чужим життям, а сам перебував ніби в другому світі. Прикладом крайнього цинізму вважаємо описаний Д. Гойченком випадок, коли весною 1933 р. дружина одного з київських партійних можновладців «з реготом... повідала про те, як (на вулиці міста. — Ю. П.) голодний корчився в передсмертній агонії і як він «смішно» витягнувся й помер»²⁷.

Висновки.

З огляду на проведений аналіз, автор пропонує такі прикінцеві висновки. По-перше, сама процедура «підготовки» виконавців волі вождя-диктатора (уповноважених) щодо відбирання хліба й усього їстівного в українських селян — ніщо інше, як невід'ємна, питома складова становлення тоталітарного режиму, причому на російській ментально-архетипній основі (своєрідним свідченням цього є факт потрапляння під сталінські репресії значної частини тих, чийми руками творилася трагедія села). По-друге, станом на початок 1930-х рр. в Україні не існувало деспотів «від народження». Так чи так, але абсолютна більшість «творців» трагедії «вийде з народу» — до цинічного, безжального, безмежно жорстокого світу потрапить шляхом поетапної персональної кооптації. Теза опосередковано підважує відомі міфи про «безгрішний простий народ», можливість голосування й обрання «справді народної влади», хоча це вже тема іншого дослідження. По-третє, злочинці не понесли покарання, відтак цілком очевидно, що без розвитку національної держави, демократичного устрою, синхронно — інтеграції в цивілізовану (європейську) спільноту в Україні та інших пострадянських країнах можливі історичні рецидиви масштабного знищення людей.

References:

1. Babak, M., Naiden, O. & Prysiazniuk, Yu. (2014). *Silska fotohrafia Serednoi Naddnyprianshchyny kintsia XIX–XX st.* [Rural Photography of the Middle Naddnyprianschyna at the end of the nineteenth — twentieth centuries]. Kyiv : Intertehnology-Cherkasy. (in Ukrainian).

22 Paloutzian, R. & Jackson, S. L. & Crandall, J. E. (1978). Conversion experience, belief system and personal and ethical attitudes. *Journal of Psychology & Theology*. 6 (4). P. 274.

23 Гойченко Д. Красный апокалипсис : сквозь раскулачивание и голодомор : мемуары свидетеля. Київ : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2012. С. 203.

24 Там само.

25 Там само. С. 249.

26 Там само.

27 Там само. С. 222.

2. Babenko, L. (2017). Yak ukrainsiv robyly ateistamy : derzhavna polityka proty religii u pershi desiatylyttia radianskoi vlyady [How Ukrainians were made atheists : state policy against religion in the first decades of Soviet rule]. Retrieved from <https://uamoderna.com/md/babenko-atheism> [in Ukrainian].
3. Boriak, T. (2022). Usnoistorychni dzherela pro podvirni obshuky pid chas Holodomoru 1932–1933 rr. v Ukraini i na Kubani [Oral historical sources about house-to-house visits during the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine and the Kuban]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy [Ethnic history of the peoples of Europe]*, 67, 82–91. [in Ukrainian].
4. Cogley, J. (1968). Religion in a Secular Age. London. 118–123. [in English].
5. Hoichenko, D. (2012). Krasnyy apokalipsis: skvoz raskulachivaniye i golodomor : memuaryi svydyetyelya [Red apocalypse: through dekulakization and Holodomor : memoirs of a witness]. Kyiv : A-BA-BA-HA-LA-MA-HA. [in Russian].
6. Holodomor 1932–1933 rr. v Ukraini na storinkach hazety «Ameryka» [The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine on the pages of the newspaper «America»] (2024) (Ed) S. Kornovenko. Cherkasy : Vydavchynia Chabanenko Yuliia [in Ukrainian].
7. Kahoe, R. (1977). Toward a task-centered Christianity. *Pastoral Psychology*. 25 (3), 197–207. [in English].
8. Oryshchenko, R. (2019). Relihiinyi svit ukrainskykh selian druhoi polovyny XIX — pershoi tretyny XX st. [The religious world of Ukrainian peasants in the second half of the 19th — the first third of the 20th century]. Cherkasy : Vertykal, vyd. PP Kandych S. H. [in Ukrainian].
9. Paloutzian, R., Jackson, S. & Crandall, J. (1978). Conversion experience, belief system and personal and ethical attitudes. *Journal of Psychology & Theology*. 6 (4), 266–275. [in English].
10. Prysiazhniuk, Yu. (2013). Poniattia «narod» u retrospektsii ukrainskykh i polskykh intelektualiv XIX st. [The concept of «people» in retrospect of Ukrainian and Polish intellectuals of the XIX century]. *Rozdrozha. Polsk-oukraiński dyskurs humanistyczny. [Crossroads. Polish-Ukrainian Humanist Discourse]*. Poznań : Wyd-wo «Taurus», 201–208. [in Ukrainian].
11. Prysiazhniuk, Yu. (2007). Ukrainske selianstvo Naddnyprianskoi Ukrainy : sotsiomentalna istoriia druhoi polovyny XIX — pochatku XX st. [The Ukrainian peasantry of Naddnipyrianshchyna : socio-mental history of the second half of the 19th and early 20th centuries]. Cherkasy : Vertykal. [in Ukrainian].
12. Riabchuk, M. (2019). Dolannia ambivalentnosti. Dychotomia ukrainskoi nacionalnoi identychnosti — istorychni prychny ta politychni naslidky [Overcoming ambivalence. The Dichotomy of Ukrainian National Identity — Historical Causes and Political Consequences]. Kyiv : IPiEND I. F. Kurasha NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
13. Ukraina zasudyła Stalina za Holodomor (2010). [Ukraine condemned Stalin for the Holodomor]. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/news/2010/01/13/4613506/> [in Ukrainian].
14. Veselova, O., Marochko V., Movchan O. (2000). Holodomory v Ukraini, 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 : zlochyny proty narodu [Holodomors in Ukraine, 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 : crimes against the people]. Kyiv ; Niu-York : Vyd-vo M. P. Kots. [in Ukrainian].
15. Viatrotych, V. (2021). Notatky z kuchni «perepysuvannia istorii» [Notes from the kitchen of «rewriting history»]. Kyiv : Nash Format. [in Ukrainian].
16. Wilson, A. (2004). Seliany staiut ukrainsiamu : ukrainskyi modernizm. [Peasants are becoming Ukrainians : Ukrainian modernism. The Ukrainians: Unexpected Nation]. *Ukrainsi: nespodivana natsiia. [Ukrainians: an unexpected nation]*. Kyiv : Vydavnytstvo «K.I.S.» [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 30.10.2024

Схвалено до друку / Accepted: 22.11.2024

Рецензії

Reviews

УДК: 94(477.61)(049.32)

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-33-Kornovenko>

Serhii Kornovenko

Doctor of History, Professor, Director of the Research Institute of Peasantry and Agrarian History Studies, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6268-2321>

e-mail: s-kornovenko@ukr.net

HISTORY OF LUHANSK REGION

**(review of the publication: Essays on the history of Luhansk Region:
second edition, supplemented and corrected / Kurylo V. S., Voronin V. M.,
Naboka O. V., Drobysheva O. A. Poltava, Kyiv. 2024)**

Сергій Корновенко

доктор історичних наук, професор, директор Науково-дослідного інституту селянства та вивчення аграрної історії, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6268-2321>

e-mail: s-kornovenko@ukr.net

ІСТОРИЯ ЛУГАНЩИНИ

**(рецензія на видання: Нариси історії Луганщини:
видання друге, доповнене та виправлене / Курило В. С., Воронін В. М.,
Набока О. В., Дробишева О. А. Полтава, Київ. 2024)**

Луганщина — частина України, на якій, починаючи з 2014 р., точиться запеклий військовий конфлікт із Росією, що досяг свого апогею у першій половині 2022 року, коли край був окупований російськими військами. Вже третій рік поспіль Збройні Сили України роблять спроби деокупації Луганщини, проте цей процес ще далекий до завершення і потребує значних людських та матеріальних ресурсів.

Не останню роль у тому, що Луганська область вже десять років є об'єктом російських імперських зазіхань стало стійке хибне ідеологічне уявлення з боку агресора про вирішальну роль Росії у її цивілізаційному освоєнні, яке десятиріччями нав'язувалося радянською/російською історіографією. Історичне значення заселення краю українським козацьким населенням, починаючи з XVII ст., радянсько-російськими ідеологами голосливо визначалося, таким що не відіграло провідної ролі у його розвитку. До приходу в цей український край Російської імперії у другій половині XVIII ст. Луганщина безпідставно вважалася «Диким полем» — переважно незаселеним регіоном-прикордонням, в якому перетиналися інтереси Кримського ханства, Ногайської орди, різних козацьких анклавів та Московської держави. Українське козацтво (слобідське та запорізьке) радянсько-росій-

ськими ідеологами помилково зображувалося напівдикомою «варварською» силою, яке, хоча і зробило певний внесок у розвиток цих земель, але лише під егідою Росії. У таких позбавлених наукового смислу ідеологічних концептах розглядався і подальший історичний розвиток краю, зокрема, період становлення тут індустріального виробництва наприкінці XVIII — першій половині XIX ст., головним фактором якого підкреслено вважався російський імперський вплив. Новації метрополії у цій царині подавалися ідеологами як «господарський прорив», про який було прийнято говорити лише позитивно, без критичного осмислення їх результатів. Не визнавалася участь у промисловому становленні Луганщини, як і усього Донбасу загалом, інших активних учасників, наприклад, іноземних підприємців, які були головними інвесторами у важку індустрію краю, засновниками провідних підприємств та поселень. Мова йде про такі флагмани важкої індустрії, як Лисичанський содовий завод, Луганський паровозобудівний завод. Їхніми іноземними власниками було запроваджено нову етику відносин між комерсантами та робітниками, засновану на тому, що перші брали на себе великі соціальні зобов'язання щодо останніх. Ці факти, які йшли урозріз основним постулатам радянсько-російської ідеології, свідомо замовчувалися. Усі вищезгадані викривлення історії, властиві російсько-радянській ідеології, робилися для того, щоб сильніше прив'язати Луганщину до метрополії, зробити її і «спірною землею» і одночасно плацдармом для подальшої експансії в Україну.

Поширення російських/радянських наративів досягло ще більшого масштабу в радянські часи. Враховуючи те, що Луганська область (адміністративне оформлення якої завершилося у 1938 р.) вважалася однією з головних вітрин радянської господарчої системи, ідеологічна зачистка суспільної свідомості мешканців краю, яка відбувалася протягом 30–80-х рр. XX ст., була найбільш системною та послідовною, порівняно з іншими українськими регіонами. Її результатом став специфічний набір уявлень про визначальну роль радянської влади у суспільно-політичному житті та соціально-економічних процесах, яка на рівні УРСР, так і на загальнорадянському рівні. Важливі віхи розвитку краю у контексті української історії були забуті або ідеологічно переосмислені, відповідно до радянського її бачення. Наукова еліта області — носії академічних знань із історії краю були репресовані, а їхній науковий доробок майже не згадувався. Водночас народні традиції, українське мовне багатоманіття місцевих «говірок» та «наріччя» проголошувалися архаїчним фольклорним пережитком.

Зважаючи на викладене вище, вітаємо появу доповненого та виправленого актуального другого видання «Нариси історії Луганщини» луганських науковців-краєзнавців Віталія Куррила, Віктора Вороніна, Олександра Набоки та Ольги Дробишевої. Ця праця є продовженням плідної роботи з комплексного вивчення української історії Луганського краю, яку його автори ведуть вже багато років. У 2023 р. ними вже була опублікована перше видання «Нарисів...». Нові ж напрацювання та результати дослідницьких розвідок зумовили необхідність істотного розширення як вже розглянутих питань, так і висвітлення нових аспектів.

На цей раз у фокусі уваги авторів видання історія Луганщини у XX ст. Серед висвітлених питань — розвиток освіти та науки у краї, українізація суспільного життя регіону у 20-х рр. XX ст., демографічні, соціально-економічні та суспільно-політичні процеси у краї у радянський період.

Зокрема, предметно розглянуто історію одного з найстаріших в області закладів вищої освіти — Донецького інституту народної освіти (сучасний Луганський національний університет імені Тараса Шевченка), провідними викладачами якого у 20–30-х рр. XX ст. були похресник видатного історика Михайла Грушевського — професор Сергій Грушевський, а також фундатор луганської археологічної науки та історичного краєзнавства Луганщини — Сергій Локтюшев. Як слушно відзначають автори рецензованого видання, вони належали до плеяди видатних вчених та освітян, які сприяли становленню української науки краю, таких її галузей, як історія, краєзнавство, археологія. На жаль, їхня україноцентрична діяльність

стала однією з причин репресій радянського режиму проти вищезгаданих науковців, творчий доробок яких був підданий забуттю на довгі роки.

В одному з нових розділів рукопису проаналізовано дані переписів населення краю, які регулярно проводилися з кінця XIX — початку XX ст. З-поміж іншого, автори звернули увагу на результати Всеукраїнського перепису 1926 р., який проводився у УСРР у відносно «демократичних» умовах НЕПу. На підставі їхнього аналізу авторами рецензованого видання обгрунтовано з'ясовано, що тогочас більшістю мешканців Луганського краю було українське українськомовне населення. У такий спосіб дослідники фахово деконцептуалізували імперську ідеологічну догму, про те, що індустріальна модернізація краю сприяла його «природній русифікації».

Окремо авторами видання розглянуто тотальну цілеспрямовану русифікацію Луганщини, яка розпочалася у 30-х рр. XX ст. та тривала фактично до розпаду Радянського Союзу. На аргументовану думку авторів рукопису, край був однією з «вітрин» досягнень радянської соціально-економічної системи, малою батьківщиною одного з провідних керівників Радянського Союзу 30–60-х рр. XX ст., що й спричинило його системну русифікацію та радянізацію, яка досягла свого апогею у період «розвиненого соціалізму» у 70-х рр. XX ст. Ці процеси не могли не позначитися на суспільній свідомості мешканців регіону. Їхня значна кількість стала свідомими або несвідомими носіями нав'язуваних ідеологем, які, серед іншого, характеризувалися відчуттям зверхності до «архаїчної» української культури. Маніпулювання цими упередженнями ідеологами «руського мира/російського світу» стало одним із методів розпалювання ворожнечі між Луганщиною та іншими регіонами України.

Отже, доповнене та виправлене друге видання «Нариси з історії Луганщини» Віталія Курила, Віктора Вороніна, Олександра Набоки та Ольги Дробишевої є фаховим, науково та суспільно-значущим дослідженням. Цим і зумовлено його актуальність. Є всі підстави рекомендувати його до друку. Воно істотно та суттєво розширює фахові уявлення про Луганщину як частину українських земель, спростовує ідеологічні наративи країни-агресора.

Надійшла до редакції / Received: 01.11.2024

Схвалено до друку / Accepted: 18.11.2024

УДК 94 (477) (08)
У–45

ISSN 2413-8142 (Print)
ISSN 2788-5364 (Online)
DOI: 10.31651/2413-8142-2024-33

Наукове видання
УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН
ВИПУСК 33
(збірник наукових праць)

Відповідальна за випуск — Ю. Г. Пасічна
Комп'ютерне верстання — Ю. Г. Пасічна

Український селянин: зб. наук. праць / ред. С. В. Корновенка. Черкаси: Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, 2024. Вип. 33. 120 с.

Матеріали пропонованого увазі читачів збірника наукових праць охоплюють широке коло питань із аграрної історії. Авторами статей розкрито різні аспекти з історії селянства за умов соціокультурних, соціально-економічних та суспільно-політичних трансформацій, приділено увагу історії Голодомору 1932–1933 рр. тощо.

Видання збірника наукових праць сприяє ґрунтовному вивченню аграрної історії.

Для науковців, викладачів, здобувачів освіти, широкого кола фахівців гуманітарного профілю і всіх, хто цікавиться аграрною історією.

Підписано до друку 30.12.2024. Формат 84x108/16. Гарнітура Таймс.

Папір офсет. Ум. друк. арк. 15,25 Тираж 300 прим.

Надруковано з оригінал-макету:

ПП Чабаненко Ю.А. Свідоцтво про внесення

до Державного реєстру видавців серія ДК № 1898 від 11.08.2004 р.

Черкаси, вул. О. Дашкевича, 39; тел.: (0472) 45-99-84; E-mail: office@2uppost.com

